

बा. भ. बोरकर हे आधुनिक मराठी वाङ्मयातील एक महत्त्वाचे नाव आहे. पन्नासहून अधिक वर्षे बोरकरांनी कविता, कथा, कादंबरी ललित गद्य अशा विविध वाङ्मय प्रकारात लेखन केले. 1930 ते 1980 या काळात मराठी कवितेने विविध वळणे घेतली असली तरी बोरकरांच्या कवितेचे आकर्षण तसेच टिकून राहिले. कविवर्य भास्कर रामचंद्र तांबे यांच्या आनंदवादी संप्रदायाचा वारसा घेऊन आलेली त्यांची कविता शब्दाच्या नादांतील आणि रूपांतील विविध शक्यता शोधताना दिसते.

जगातील सौंदर्यतत्त्वावर अविचल निष्ठा असणाऱ्या बोरकरांनी अनुभवांची बाह्यात्कारी सुखदुःखात्म दिसणारी रूपे जीवनाच्या अंतिम आनंदात्मकतेची स्पंदने म्हणूनच स्वीकारली आणि आपल्या वाङ्मयातून त्या अवीट सौंदर्याचा व आनंदाचा मनःपूर्वक आविष्कार केला. निसर्ग आणि प्रीती या गोष्टींना त्यांच्या भावजीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे व त्यांच्या विविध रूपांच्या आविष्कारातून जीवनाविषयीची प्रगाढ आसक्ती आणि श्रद्धा व्यक्त झाली आहे. आधुनिक मराठी कवितेत बोरकरांची कविता वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते ती तिच्या प्रतिभासंपन्नतेमुळे आणि लयतन्मय, नादविभोर शब्दकळने. कारण तरल नादमाधुर्याबरोबरच अर्थसघनता व भावसमृद्धता यातून ती आकार घेते.

प्रभा गणोरकर यांनी बोरकरांच्या समग्र वाङ्मयीन व्यक्तित्वाचा शोध या पुस्तकात घेतलेला आहे. गणोरकर या मराठीतील 1960 नंतरच्या पिढीतील नामवंत कवयित्री आहेत. “व्यतीत” आणि “विवर्त” हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. आधुनिक मराठी साहित्याविषयीचे त्यांचे अनेक लेख नियतकालिकांतून प्रकाशित झालेले आहेत.

Ba Bha Borkar (Marathi), Rs. 40/-

24 भाषांमधून पुस्तके प्रकाशित करणारी साहित्य अकादेमी,
जगातील सर्वात मोठी प्रकाशन संस्था

Website : <http://www.sahitya-akademi.org.in>

भारतीय साहित्याचे निर्माते

बाळकृष्ण भगवंत बोरकर

प्रभा गणोरकर

अनुक्रमणिका

1. चरित्रपट	1
2. घडण, संस्कार, साधना आणि भूमिका	9
3. बोरकरांची कविता	24
4. बोरकरांचे गद्य लेखन	64
ललित लेख	64
बोरकरांच्या कादंबऱ्या	70
बोरकरांच्या कथा	83
5. बोरकरांचे संकीर्ण लेखन	87
6. उपसंहार	103
परिशिष्ट (अ)	108
परिशिष्ट (ब)	110

1. चरित्रपट

कविवर्य बा. भ. बोरकर यांचा जन्म 30 नोव्हेंबर 1910 रोजी गोव्यातील कुडचडे या गावी त्यांच्या आजोळी झाला. गोवा हा अत्यंत निसर्गरम्य प्रदेश. बोरकरांच्या शब्दांत सांगायचे तर, “ या गोव्याच्या भूमीत मघाचे नारळ असतात, कड्याकपारीतून दुधाचे घट फुटतात, आंब्याफणसांची रास असते, इथे चांदणे माहेरी येते आणि पावसात दारापुढे सोन्याचांदीच्या धारा खेळतात. . . . ” इथे बोरकरांचे बालपण गेले. त्यातही बोरकरांचे गाव बोरी. या गावाच्या सृष्टीचे वर्णन वि. स. खांडेकर यांनी. “ स्वर्गीय अप्सरा ” या शब्दांत केले आहे. हिरव्याभार पाचूसारख्या झळझळणाऱ्या वनश्रीने नटलेल्या या गावात बोरकरांचे लहानपण गेले ते पावसात मिजण्यात, वडिलधाऱ्यांचा डोळा चुकवून घरामागचा डोंगर पालथा घालण्यात, काजूच्या हिरव्या डापळ्या मोडून खाण्यात आणि काळ्याभोर जांभळांचा किंवा पिवळ्याधमक आंब्यांचा स्वाद चाखण्यात. निळ्या खाडीच्या काठाला असलेल्या या आपल्या हिरव्या गावाचा बोरकरांना मोठा लळा होता. त्यांचे नाव त्यांनी स्वतःच्या नावाबरोबर विरुदासारखे मिरवले : बोरकर. या लहानशा गावात त्याकाळी शाळा नव्हती. कोकणातून पोटासाठी येणारे शिक्षक बोरकरांच्या घरी मुलांना शिकविण्यासाठी नेमले जायचे. पण ते फारसे टिकत नसत. त्यामुळे बोरकरांच्या मराठी शिक्षणाची परवडच झाली. जेमतेम दोन इयत्ताएवढे मराठी शिक्षण त्यांना घेता आले, व पुढील शिक्षणासाठी पोर्तुगीज शाळेत प्रवेश घ्यावा लागला. बोरकरांचे कुटुंब अनेक लहान-मोठ्या विविध नात्यांच्या माणसांनी गजबजलेले एकत्र कुटुंब होते. या घराचा डोलारा त्यांचे वकील चुलते सांभाळीत. बोरकरांचे बालपण तसे संपन्न स्थितीत गेले. शिक्षणासाठी आपले गाव, मोठा वाडा सोडून वेगवेगळ्या गावी ते राहिले. मॅट्रिकच्या परीक्षेसाठी ते धारवाडला गेले. ज्या शाळेत आधुनिक मराठी कवितेचे प्रणेत केशवसुत शिकवीत होते, तेथेच आपण शिकतो आहोत या जाणिवेने ते नेहमी मारावलेले असत. मॅट्रिकनंतर कर्नाटक कॉलेजात त्यांनी प्रवेश घेतला, परंतु खर्च श्रेपणार नाही म्हणून त्यांना कॉलेज सोडणे भाग पडले. म्हणजेच 1928 सालीच त्यांच्या शिक्षणाला पूर्णविराम मिळाला.

1929 साली नोकरीच्या शोधार्थ ते मुंबईला आले. मासिक नव्वद रुपये पगाराच्या नोकरीचे व लवकर बढत्या मिळण्याचे आश्वासनही त्यांना मिळाले. पण

मुंबईतले जीवन न्याहाळताना हे आपल्याला झेपणार नाही, येथे राहून आपल्यातला कवी वाढू शकणार नाही असे त्यांना वाटले. आणि चालून आलेली बऱ्यापैकी पगाराची ती नोकरी नाकारून ते परत फिरले. गोव्यात जाऊन वास्कोच्या इंग्रजी शाळेत तीस रुपये पगाराची नोकरी त्यांनी स्वीकारली. गोव्यातले संघ, “सुशेगाद”, निसर्गाच्या सान्निध्यातले जीवन आणि वयाच्या नवव्या वर्षापासून जडलेला कवितेचा छंद यासाठी बोरकरांनी ओढगस्तीचे, वणवणीचे जीवन स्वीकारले. 1930 साली सरदेसाई कुटुंबातल्या कन्येबरोबर त्यांचा विवाह झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव रुक्मिणीबाई. अपुऱ्या पगारावर हळूहळू वाढणाऱ्या संसाराचा गाडा ओढावा लागे. शिक्षकी पेशापायी गोव्यातल्या आसपासच्या छोट्या छोट्या गावांमध्ये बदल्या होत. पण या कठीण काळात या लौकिक विवंचनांचा विसर पाडणारी एक गोष्ट बोरकरांजवळ होती, ती म्हणजे कवितेची घुंदी.

1930 साली मडगावला महाराष्ट्र साहित्य संमेलन भरणार होते. या संमेलनाच्या आयोजनात ज्यांचा महत्त्वाचा हातमार होता ते कवी, लेखक भाई सरदेसाई एकदा काही कामानिमित्त बोरकरांच्या घरी आलेले असतांना योगायोगाने बोरकरांच्या कविता त्यांच्या हाती पडल्या. त्यांनी अगत्याने विचारपूस करून मडगावच्या या अधिवेशनाच्या वेळीच बोरकरांचा संग्रह निघावा असा आग्रह धरला. स्वतः फिरून छपाईपुरते पैसे गोळा केले. स्नेह्यांना पत्रे दिली व संग्रह छापून घेण्यासाठी बोरकरांना मुंबईला पाठवले. हाच बोरकरांचा पहिला संग्रह “प्रतिभा”. या पहिल्यावहिल्या संग्रहाने बोरकरांना अवघ्या विंशतच कवी म्हणून प्रस्थापित केले. आसपासच्या स्नेह्यांनी आपुलकीच्या, कौतुकाच्या शब्दांनी त्यांचा आत्मविश्वास वाढवला. बोरकरांचे व्यावहारिक आयुष्य मात्र अजून चाचपडत होते. मध्येच एकदा मुंबईला जाऊन “विविधवृत्ता”च्या कचेरीत त्यांनी काम केले आणि पुन्हा मुंबईला कंटाळून ते गोव्यात परत आले. पहिल्या संग्रहाने आणखी एक योग जुळवून आणला. हा संग्रह खांडेकरांच्या वाचनात आला आणि त्यांनी बोरकरांना निरोप पाठवला. “लिहीत रहा पण इतक्यात काही छापू नका. छापण्यापूर्वी मला भेटा.” खांडेकर त्या काळचे मर्मज्ञ रसिक समीक्षक. त्यांनी दाखवलेल्या या आस्थेमुळे त्या उमेदवारीच्या काळातल्या घडपडणाऱ्या कवीला धन्यता वाटली असल्यास नवल नाही. बोरकर 1930 साली एका इंग्रजी शाळेचे शिक्षक म्हणून म्हणपशाला गेले. तेथे गुंडोपंत आमोणकरांची आणि त्यांची मैत्री जमली. काव्यलेखनाच्या जोडीलाच तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांच्या वाचनाचा छंद बोरकरांना जडलेला होता. आमोणकरांचा आध्यात्मिक आणि तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा दांडगा व्यासंग होता आणि त्यांची रवींद्रनाथांवर विशेष भक्ती होती. त्यांच्याकडून रवींद्रनाथांचे इंग्रजीत प्रसिद्ध झालेले वाङ्मय आणून बोरकरांनी ते वाचून काढले. याच दरम्यान तांब्यांचा

संग्रह बोरकरांच्या वाचनात आला व त्याने ते अत्यंत प्रभावित झाले. “तांब्यांची कविता पुढे ठेवून मी एकलव्याच्या निष्ठेने काव्यसाधना करू लागलो. त्या काळात अंगात आल्याप्रमाणे दिवसा चारचार कवितादेखील मी लिहिल्या आहेत” असे बोरकरांनी “गितार”च्या प्रस्तावनेत नोंदवून ठेवले आहे. तांबे यांच्या कवितेचा बोरकरांवर अतिशय प्रभाव पडल्यामुळे, तांबे 1932 सालच्या कोल्हापूर येथे भरणाऱ्या साहित्यसम्मेलनाच्या अधिवेशनातील कविसम्मेलनाचे नियोजित अध्यक्ष आहेत हे कळल्यावर या अधिवेशनाला बोरकर कवी दा. अ. कारे यांच्यासमवेत हजर राहिले. येथे तांब्यांच्या मुक्कामी झालेल्या काव्यगायनाच्या बैठकीत त्यांना कविता वाचण्याची संधी मिळाली. येथे त्यांनी “विरोधी भक्ती” ही कविता म्हटली आणि तांब्यांची शाबासकीची थाप त्यांना मिळाली. “उद्याच्या जाहीर कविसम्मेलनात यांचे काव्यगायन झालेच पाहिजे” अशी शिफारस तांब्यांनी केली. “माधवराव, हिअर इज अ स्टार ऑन द होरायझन” असा उत्स्फूर्त उद्गार तांब्यांच्या तोंडून निघाला. बोरकरांच्या शब्दात सांगायचे तर “कविश्रेष्ठ तांब्यांच्या या अनपेक्षित प्रशस्तीने मला ब्रह्मांड धिटे झाले होते. आनंदातिरेकाने छाती फुटू पाहात होती. त्या एकाच रात्रीत ‘मी माझा मज सपडलो’ असा चमत्कार होऊन गेला.” दुसरे दिवशी बोरकरांनी जाहीर कविसम्मेलनात भाग घेतला आणि आपली ‘वास्तव्य’ ही कविता म्हटली.

तांब्यांची भेट, त्यांनी काढलेले प्रशंसोद्गार आणि संमेलनात मान्यवर कवींनी केलेले स्वागत यामुळे बोरकरांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला. पणजीतील नॉर्मल स्कूलचे रसज्ञ अभ्यासक प्रा. रा. शं. नायक आणि नायकांच्या अध्यापिका प्रोपेर्सबाजी इत्यादी मित्रमंडळींनी बोरकरांच्या प्रतिभाशक्तीविषयी काढलेल्या उद्गारांत तथ्य आहे असे बोरकरांना वाटू लागले व नायकांच्याच सल्ल्याने ते वि. स. खांडेकर यांना भेटायला गेले.

1933 साली झालेल्या खांडेकरांच्या या भेटीला बोरकरांच्या वाङ्मयीन विकासात विशेष महत्त्व आहे. या भेटीत खांडेकरांनी बोरकरांच्या कविता वाचल्या. त्यांच्यावर टीका टिप्पणी केली. बरीचशी उत्तान कविता बाजूला काढली. खांडेकरांनी काही कविता निवडून घेतल्या व खांडेकरांच्या संपादनाखाली निघणाऱ्या “ज्योत्स्ना” मासिकात त्या पुढे प्रसिद्धही केल्या. खांडेकरांनी बोरकरांना सतत प्रोत्साहन दिले, मार्गदर्शन केले. 1934 सालच्या बडोद्याच्या साहित्य संमेलनाला बोरकर उपस्थित राहिले तेही खांडेकरांच्या इच्छेला मान देण्यासाठी. या संमेलनाने बोरकरांना कवी म्हणून पहिला झळझळीत सन्मान मिळवून दिला. तेथल्या जाहीर संमेलनात बोरकरांनी अध्यक्ष माधवराव पटवर्धन ऊर्फ ज्येष्ठ कवी माधव ज्यूलियन यांच्या आग्रहामुळे भाग घेतला आणि आपली “तेथे कर माझे जुळती” ही विख्यात कविता

गायिली. या कवितेने श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध केले आणि दुसरी कविता म्हणायला लावली. बोरकरांनी “मुशाफिरा” ही कविता गायिली. या प्रसंगी बोरकरांना उत्कृष्ट कवितेचे सुवर्णपदक मिळाले. म्हणजे बोरकरांचा दुसरा संग्रह “जीवनसंगीत” जो खांडेकरांच्या प्रस्तावनेसह 1937 साली प्रकाशित झाला त्या आधीच बोरकर कवी म्हणून ख्यातनाम झालेले होते. “जीवनसंगीत” मधील कवितांची निवड खांडेकरांनी केलेली होती. या संग्रहाचे अनेक मान्यवरांनी स्वागत केले. वामन मंगेश दुमाषी ऊर्फ ऋग्वेदी यांनी त्यांना अभिवादन केले. तर काका कालेलकरांनी त्यांच्या कवितेचे रसग्रहण केले. त्यांना अभीष्ट चितिले.

1936 साली गोव्याच्या नॉर्मल स्कूलमधून टीचर्स डिप्लोमा घेतल्यामुळे बोरकरांना सरकारी नोकरी मिळाली. या काळात त्यांची कविता ऐन भरात होती. पण त्याच बरोबर लघुनिबंध, कादंबरी अशा इतर वाङ्मयप्रकारांकडेही बोरकर वळले होते व झपाट्याने लिहू लागले होते. 1938 साली अनंत काणेकर यांच्यासारख्या त्या काळच्या नामवंत लेखकाच्या प्रस्तावनेसह बोरकरांच्या वीस लघुनिबंधांचा संग्रह “कागदी होड्या” प्रसिद्ध झाला. 1938 सालीच बोरकरांची “मावळता चंद्र” ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. 1941 मध्ये पोर्तुगीज मराठी शाळेत बोरकर शिकवीत होते. 1930 ते 1946 या काळात कवी म्हणून लघुनिबंधकार, कादंबरीकार म्हणून त्यांचे नाव गाजत होते. 1943 साली “अंधारातली वाट” ही दुसरी कादंबरी प्रकाशित झाली तर 1945 साली तत्कालीन गोवेकर वाचकांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय असलेल्या स्टीफन झाव्हाच्या कादंबरीचा बोरकरांनी केलेला “जळते रहस्य” हा अनुवादही प्रसिद्ध झाला. पोर्तुगीज सरकारची कायम नोकरी आणि लेखनाचे धुंद वेड यांच्या सहाय्याने बोरकरांचा काळ समाधानात व्यतीत होत होता. 1946 साली या सुस्थिर जीवनामध्ये एकाएकी बदल घडून आला. या वर्षी डॉ. लोहिया यांनी कायदेमंग करून गोव्याच्या राजकीय स्वातंत्र्यसंग्रामाचे धिंग फुंकले. आणि ध्यानीमनीही नसताना एका क्षणी बोरकरांनी उत्कंठपणे या आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले. डॉ. लोहियांच्या संग्रामाला शुभारंभ झाला तो मंगळवारी, त्यावर बोरकरांनी “त्रिवार मंगळवार” ही कविता लिहिली. “गोंयान् लोहिया आयलो रे” हे त्यांनी लिहिलेले उत्स्फूर्त गीत गोव्याच्या घराघरातील ओठांवर खेळले. दहा माणसांचा संसार वाच्यावर सोडून, सरकारी कायम नोकरी सोडून बोरकरांनी या आंदोलनात उडी घेतली. गोमंतकाबाहेर राहणाऱ्या गोमंतकीय बांधवांकडून या आंदोलनाला पाठिंबा मिळविण्यासाठी आणि इतर महाराष्ट्रीयामध्ये गोव्याच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाची भूमिका सांगून त्याची सार्थता सिद्ध करण्यासाठी बोरकरांनी आपली प्रिय मायभूमी सोडली आणि ते मुंबईला आले. 1946 ते 1948 या काळात बोरकर मुंबईत राहत होते. पु. ल. देशपांडे यांनी बोरकरांच्या आयुष्या-

तील या काळाचे वर्णन “वनपर्व” या शब्दात केले आहे. या काळात बोरकरांमधल्या लेखनगुणाला कर्तृत्वाचे आणखी एक क्षेत्र मिळाले, पत्रकारितेचे. मुंबईत राहून बोरकर “आमचा गोमंतक” हे मराठी व “आमचे गोंय” व “प्रजेचे आवाज” ही कोकणी नियतकालिके चालवू लागले. मुंबईतल्या गोवेकरांची प्रभुत्वता वाढविणारे आणि गोमंतकातील गोवेकराला नवा जोम आणून देणारे लेखन या काळात बोरकरांनी केले. मुंबईतल्या महाराष्ट्रियांमध्ये या आंदोलनाबद्दल सहानुभूती निर्माण केली. आचार्य अत्र्यासारख्या पत्रकाराकडून साहा मिळविले व आंदोलनाला अनुकूल असे वातावरण निर्माण करण्याची मोठी भरीव कामगिरी त्यांनी पार पाडली. त्यामुळे पोर्तुगीज सरकारने त्यांना गोव्यात पाऊल टाकायला बंदी केली. 1948 साली फिरंगी सरकारकडून कुटुंबालाही उपद्रव होण्याची शक्यता दिसली. तेव्हा बोरकरांनी वडिलांना कळवून गोव्यातले बिऱ्हाड पुण्याला हलवले आणि गोव्याच्या वनश्रीची, धुवांधार पावसाची आठवण काढीत ते पुण्यात एका लहानशा बराकवजा घरात राहू लागले. 1947 साली बोरकरांचा “दूधसागर” हा तिसरा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला. या संग्रहाला काका कालेलकरांनी प्रस्तावना लिहिली होती.

बोरकरांचे काव्यक्षेत्रातील श्रेष्ठत्व आतापर्यंत पूर्णपणे प्रस्थापित झाले होते. याची एक खूण म्हणजे 1948 साली “सत्यकथा” मासिकाने “आजकालचे कवी” या तत्कालीन महत्त्वाच्या कवींवर असणाऱ्या लेखमालेत रा. मि. जोशी यांनी लिहिलेला बोरकरांच्या कवितेचे समालोचन करणारा लेख सप्टेंबर 1948 च्या अंकात प्रसिद्ध केला. 1950 साली “आनंदभैरवी” हा कवितासंग्रह, “मावीण” ही कादंबरी, “बापूजींची ओझरती दर्शने” हा कालेलकरांच्या पुस्तकाचा अनुवाद, “आम्ही पाहिलेले गांधीजी” ही गांधीविषयीची संस्मरणे, तर 1951 साली स्टीफन झाव्हाच्या एका कथासंग्रहाचा अनुवाद “काचेची किमया”. — असे विविध प्रकारचे लेखन प्रसिद्ध झाले. या काळातच “मेघदूत” चा मराठी अनुवादही त्यांनी केला. स्वतंत्र लेखनावरोबरच हे अनुवादित लेखनही बोरकर करू लागले या मागे त्या आर्थिक तंगीच्या काळात चरितार्थासाठी थोडे अर्थार्जन करणे हा उद्देश असावा. पत्रकारितेप्रमाणेच हे अनुवादाचे कामही बोरकरांनी मनःपूर्वक व उत्साहाने केले. 1954 च्या दरम्यान बोरकरांनी केलेल्या आणखी एका महत्त्वाच्या कामाची नोंद येथेच घेतली पाहिजे. मुंबईच्या आकाशवाणी केंद्रावर “कोकणी कार्यावळी” सुरू करण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले व ही “कार्यावळी” 1954 साली सुरू झाली त्याचे श्रेय श्री. पु. मं. लाड यांच्या जोडीनेच बोरकरांकडेही जाते.

1946 नंतरच्या त्यांच्या आयुष्यातील स्थित्यंतरांचे प्रतिबिंब “आनंदभैरवी”त उमटलेले दिसते. पुण्यात राहत असताना तृप्त स्वतंत्र गोव्यात, फेसळत्या सिंधु-सरितेच्या तीरी छोटेंसे घर बांधण्याचे स्वप्न ते पाहत होते. “माझ्या गोव्याच्या

भूमीत ” सारख्या कवितेतून गोव्याच्या रम्य आठवणी काढीत मायभूमीच्या विरहाची आर्त जिऱ्याळी मुरवीत होते. “ मावीण ” सारख्या कादंबरीतून गोव्याची संस्कृती, तिथले निसर्गसौंदर्य, तिथली कडवी, उदात्त, त्यागी माणसे, तिथली देवळे, त्यातल्या धार्मिक विधींचे शुचित्व हे सारे प्रत्ययकारी भाषेत रंगवून वर्णित होते. “ मावीण ” ने गोव्याचे सत्त्व इतके अचूकपणे पकडले यासाठी मालवणी साहित्य सम्मेलनात तिला सुवर्णपदक देण्यात आले. 1 नोव्हेंबर 1955 रोजी पुणे आकाशवाणी केंद्रावर ‘स्मोकन वर्ड प्रोड्यूसर’ म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. 1950 ते 1960 या काळात बोरकरांनी काव्यलेखनावर लक्ष केंद्रित केले. 30 नोव्हेंबर 1960 रोजी बोरकरांना पन्नास वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा मोज प्रकाशनाने त्यांच्या तोपर्यंतच्या पाच कवितासंग्रहांचे एकत्रित संकलन “ बोरकरांची कविता ” प्रकाशित केले. या संग्रहाच्या निमित्ताने बोरकरांच्या प्रदीर्घ काव्यप्रवासाचा आढावा घेणारी आणि बोरकरांची वैशिष्ट्ये व प्रवृत्ती यांचा शोध घेणारी, बोरकरांची एक सविस्तर मुलाखत कविवर्य मंगेश पाडगावकरांनी घेतली. हा मनमोकळा चर्चात्मक संवाद व 1926 ते 1960 या काळातील सर्व प्रकाशित-अप्रकाशित कविता या संग्रहात एकत्रितपणे वाचकांसमोर आल्या. अशाप्रकारचे पुस्तक प्रसिद्ध होण्याचा सन्मान कवीच्या हयातीत त्याला प्राप्त होणारे बोरकर हे पहिलेच कवी होत. 1960 मध्येच बोरकरांचा “ प्रियदर्शनी ” हा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. “ पायजणां ” हा कोकणी कवितांचा संग्रह प्रकाशित झाला व जानकीदेवी बजाज यांच्या पुस्तकाचा अनुवाद “ माझी जीवनयात्रा ” हाही प्रकाशित झाला. 19 डिसेंबर 1961 रोजी बोरकरांचे तृप्त स्वतंत्र गोव्याचे स्वप्न पूर्ण झाले. या दरम्यान काही काळासाठी त्यांची मुंबईला बदली झाली होती. परंतु काही दिवसांतच गोव्याला आकाशवाणी केंद्र सुरू करण्याच्या योजनेनुसार त्यांना पणजीला पाठवण्यात आले आणि सोळा वर्षांच्या प्रदीर्घ वियोगानंतर बोरकर माय-भूमीत परतले. 1965 साली बोरकरांचा सहावा कवितासंग्रह “ गितार ” प्रसिद्ध झाला. तर 1967 साली त्यांना पद्मश्री हा किताब देऊन त्यांच्या वाङ्मयसेवेचा, देशसेवेचा भारत सरकारने गौरव केला. 1970 साली “ चंद्रपुनव ” हा सातवा संग्रह प्रकाशित झाला. त्यावरून बोरकरांच्या काव्यसाधनेतले सातत्य आणि प्रतिभा-शक्तीचे ऐश्वर्य ध्यानात येते. 1970 साली बोरकर 60 वर्षांचे झाले. त्या वर्षी महाबळेश्वर येथील मराठी साहित्य परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनाचे व नंतर लगेच मुंबई व उपनगर साहित्य सम्मेलनाच्या विसाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद त्यांना देऊन मराठी जनतेने त्यांच्याविषयीचा गौरवभाव व्यक्त केला. 1972 मध्ये बोरकरांच्या निवडक कवितांचा संग्रह “ चांदणवेल ” प्रसिद्ध झाला. या संग्रहाचे संपादन व प्रस्तावना लेखन श्रेष्ठ कवी वि. वा. शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज व समीक्षक गो. म. कुलकर्णी यांनी मिळून केले होते. 1980 मध्ये बोरकरांचा “ मेघदूत ” हा अनुवाद प्रसिद्ध झाला. आणि कोकणी कवितांचा संग्रह “ सासाय ” हाही प्रसिद्ध

झाला. या संग्रहाला 1981 साली साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला. 1981 साली “ कांचनसंध्या ” हा काव्यसंग्रह, 1982 साली “ अनुरागिणी ” हा काव्यसंग्रह, “ चांदण्याचे कवडसे ” हा लघुनिबंध संग्रह, 1983 साली “ पावलापुरता प्रकाश ” हा लघुनिबंध संग्रह आणि “ प्रियकामा ” ही पौराणिक कादंबरी अशी त्यांची पुस्तके मराभर प्रकाशित झाली. यावरून लेखक या नात्याने बोरकर किती संपन्न आणि कृतार्थ जीवन जगले याची कल्पना येते.

वयाच्या साठव्या वर्षी म्हणजे 1970 सालीच बोरकर आकाशवाणीच्या सेवेतून मुक्त झाले. त्या राजपाशातून मुक्त झाल्यानंतर आपल्या गावी बोरीला जुन्या वाड्यात राहायला येण्याची इच्छा त्यांनी पूर्ण करून घेतली. बोरकरांना सहा मुली आणि दोन मुलगे अशी अपत्ये झाली. मुली सुस्थळी पडल्या. एक मुलगा अमेरिकेत स्थायिक झाला व त्याच्या भेटीच्या निमित्ताने बोरकरांनी दोनदा अमेरिकेची वारीही केली. साठीनंतरची “ बोनस ” वर्षे कधी पर्वरीला तर कधी पुण्याला सुखासमाधानाने घालवतांना हळूहळू येणारे वार्षिक, रक्तदाद-मधुमेहासारखे चिवट आजार असल्या आधीच्याचींनी बोरकरांच्या आनंदी व तृप्त जीवनवृत्तीवर कसलाही ओरखडा उठवला नाही. “ सत्तरीच्या उंबरठ्यावर ” या ललित लेखात त्यांनी म्हटले “ मी जणू चिरंजीव आहे, अशा थाटात मी नवने साहित्य आणि अन्य गोष्टींचे संकल्प करीत असतो. जुन्यांना उजाळा देत असतो. अजून गुणगुणत असतो. नव्या कविता ओठांवर उमलत असतात. उजव्या डोळ्यात मोतीबिंदू आला आहे पण सारखे वाचीत असतो. मरण ही परमसुखाची निद्रा आहे आणि मृत्यू हा परमसखा आहे अशी माझी धारणा आहे. तरीही तो आकस्मिक यावा अशी माझी इच्छा आहे. वाटते, माझ्या स्नेहांनी म्हणावे, काय, बोरकर गेले ? परवाच तर त्यांनी आमच्याकडे आपल्या काव्यगायनाची बैठक रंगवली होती. . . . ” हा परमसखा त्यांना शेवटच्या बेशुद्धीच्या काळोखात घेऊन गेला. बोरकर पु. ल.-मुनीता देशपांडे यांना “ श्रावण बिलोरी ऐना ” ही कविता गाऊन ऐकवीत असताना. पत्नी, मुले, नातवंडे, पणतवंडे, असंख्य स्नेही आणि रसिक वाचक असा गोतावळा सोडून आठ जुलै 1984 रोजी बोरकरांनी आपली ऐहिक जीवनयात्रा पूर्ण केली. त्यांच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रभर त्यांच्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाचा गौरव करणारे आणि त्यांच्या लाघवी, स्नेहल, आनंदी व्यक्तिमत्त्वाच्या आठवणींना उजाळा देणारे अनेक लेख वृत्तपत्रांनी, मासिकांनी प्रकाशित केले. बोरकरांच्या मृत्यूनंतर बोरकरांच्या निवडक एकशे अकरा प्रेमकवितांचे, तसेच आध्यात्मिक कवितांचे अशी दोन संकलने, कादंबऱ्यांच्या नव्या आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या.

बोरकर हे खरे गोव्याचे, कोकणी ही त्यांची मातृभाषा, मराठी शिक्षण अवघे दोन यत्नांपर्यंत झालेले, परंतु मराठी भाषेत त्यांनी कविता, कथा, कादंबऱ्या, ललित

निबंध अशा वैविध्यपूर्ण निमितीची भर घातली. मराठी वाचकाने त्यांच्या कवितेवर मनःपूर्वक प्रेम केले व मराठी समीक्षेने त्यांच्या काव्यकर्तृत्वाची व इतर वाङ्मयाची साक्षेपी चिकित्साही केली. मराठीतील त्यांच्या या कामगिरीबरोबरच त्यांच्या कोकणी भाषेतील कामगिरीचाही या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. बोरकरांचे जितके गोव्यावर प्रेम होते तितकेच कोकणीवरही होते, तितकेच मराठीवरही होते 1934 मध्ये ते कोकणी कविता लिहू लागले व त्यांच्या एका कोकणी गीताची ध्वनि-मुद्रिका केसरबात्री बांदोडकर यांच्या आवाजात निघाली. ती अतिशय लोकप्रिय झाली होती. कोकणी भाषेला स्वतंत्र भाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या रवींद्र केळेकर, मनोहर सरदेसायी, डॉ. दत्ताराम सुंठणकर, विष्णू नाइक इत्यादी कोकणी लेखकांमध्ये बोरकरांचेही महत्वाचे स्थान आहे. शणै गोंयबाब या कोकणीतील महत्त्वाच्या लेखकाच्या कथांमुळे आपल्या मनात कोकणीविषयक जागृती निर्माण झाली असे बोरकरांनी नमूद करून ठेवले आहे. त्यांनी स्वतः लिहिलेल्या कोकणी गीतांचे “पायजणां” व “सासाय” हे दोन संग्रह आहेत. याशिवाय कोकणीतील निवडक कवितांचा संग्रह बा. भ. बोरकरांनी 1981 साली साहित्य अकादमीसाठी संपादित केला. याशिवाय खलिल जिब्रानच्या “प्राफेट” चे कोकणीत भाषांतर केले. अरविंद घोष यांच्या “वासवदत्ता” कवितेचे, रवींद्रनाथांच्या काही कवितांचे गीतेचे कोकणीत भाषांतर केले. कोकणीत संगीतिका रचल्या. एवढेच नव्हे तर गोविंद बल्लाळ देवलांच्या “संशयकल्लोळ” नाटकाचे कोकणीत भाषांतर केले. ते कोकणीत अतिशय लोकप्रिय आहे. बोरकरांनी कोकणीला आई आणि मराठीला मावशी म्हटलेले आहे. कोकणी मरणाच्या पंथाला लागलेली असताना मराठीने तिचे सत्त्व सांभाळले असा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेखही त्यांनी केलेला आहे. कोकणी आणि मराठी या दोन्ही भाषांवर सारखेच प्रेम करणाऱ्या या लेखकावर दोन्ही भाषांतील वाचकांनी तेवढेच प्रेम केले. अलीकडेच गोव्याला स्वतंत्र घटकराज्याचा दर्जा मिळाला तेव्हा गोमंतकीयांना आणि मराठी वाचकांना सारखाच उत्कटतेने आठवण झाली ती बा. भ. बोरकरांची.

* * *

2. घडण, संस्कार, साधना आणि भूमिका

बोरकरांनी आत्मचरित्र लिहायला घेतले परंतु ते पूर्ण झाले नाही. “कवीचे खरे आत्मचरित्र त्याच्या काव्यातूनच नेमक्या मोजक्या शब्दांत व्यक्त होते” असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या कवितांचा बारकाईने अभ्यास केला तर त्यांचे व्यक्तित्व त्यातून सलग उलगडत जाते. याशिवाय त्यांनी लिहिलेले अनेक आत्मपर लेख, त्यांनी अनेकांना दिलेल्या मुलाखती आणि त्यांच्यासंबंधी लिहिले गेलेले अनेक लेख या पुरक सामग्रीतूनही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविधांगी दर्शन घडते. या सर्व सामग्रीच्या आधारे बोरकरांच्या या व्यक्तिमत्त्वाचा थोडा सविस्तर व सखोल परिचय करून घेतल्यास त्यांच्या साहित्यकृतीचे मर्म कळण्यास विशेष मदत होऊ शकते.

बोरकरांचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यात त्यांचे कुटुंब, घर, गाव आणि प्रदेश यांचा फार मोठा वाटा आहे. बोरकरांचे आजोबा बोरकरांच्या शब्दांत सांगायचे तर “देवलसी” होते. जगन्नाथबुवा नावाच्या एका साधुपुरुषाचा त्यांनी अनुग्रह घेतला व संसार सोडला. पतीने केलेल्या या संसारत्यागाने बोरकरांची आजी घास्तावलेली असे. घरात विविध नात्यांची माणसे, आज्या, चुलत्या अशा बत्सल स्त्रिया होत्या. बोरकरांचे घराने धार्मिक आणि सश्रद्ध होते. घरात बोलली जाणारी भाषा कोकणी असली तरी सकाळपासून घरात भूपाळ्या, स्तोत्रे, पदे, आरत्या असे काही ना काही सुरू असे. या मराठी काव्याचा तिन्ही त्रिकाळ घरी आणि बाहेर घोष चाललेला असे. रोज संध्याकाळी तीन चार तास सर्वांनी एकत्र जमून भजन करण्याचा परिपाठ या घराण्यात सात पिढ्यांपासून चालत आलेला होता. या भजनाच्या वेळी अभंग, विराण्या, गौळणी, मारुडे, पदे असे विविध काव्यप्रकार तालासुरात गायिले जात. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, सोहिरोबा, कृष्णमठ बांदकर, मध्वमुनीश्वर शिवदिनकेसरी, तुकाराम, विठोबा अण्णा दप्तरदार, कबीर, मीरा, तुळसीदास अशा अनेक कवींची पदे या भजनाच्या वेळी गायिली जात.

भजनाच्या वेळी मुलांनी रोज एक नवा अभंग पाठ म्हणून दाखवला पाहिजे असा दंडक असे. एकदा बोरकर अभंग पाठ करायला विसरले. आयत्या वेळी स्वतःच रचलेला एक अभंग त्यांनी म्हणून दाखविला. संतकवींच्या पद्धतीप्रमाणे शेवटच्या चरणात त्यांनी “बाकी म्हणे” अशी रचना केली. हा अभंग त्यांनी लिहिला हे घरच्यांना खरे वाटेना तेव्हा त्यांनी दुसरा अभंग लिहून दाखवला. देवाच्या नादी लागून घरा-

दाराला आणि प्राणाला मुकलेल्या पतीचा छंद या नातवाला लागू नये म्हणून आजीने “अमंग लिहिणार नाही” अशी शपथ घ्यायला लावली. ही आठवण बोरकरांनी अनेक ठिकाणी सांगितलेली आहे. बोरकरांच्या घराण्यात कुणी पूर्वज कवी नव्हता. वडिलांना चित्रकलेचा नाद होता आणि मामा चांगले गात असत. काव्य रचले जाऊ शकते हे लहानपणी त्यांच्या लक्षातच आले नव्हते. परंतु एकदा एका किरिस्ताव भंडाऱ्याच्या वाडीत लग्नाला गेले असताना तेथे एका म्हाताऱ्या पात्रीसने लग्नातल्या लहानसहान घटनांवर आधारलेले आपले शीघ्र काव्य सादर केले तेव्हा काव्यरचनेची जाणीव त्यांना झाली. बोरकरांनी आपल्या कोकणी कवितांचा संग्रह “पांयजणां” हा काव्यशक्तीचा पहिला जिवंत साक्षात्कार घडवणाऱ्या या पात्रीसला अर्पण केला आहे.

काव्यरचनेचा चाळा जरी लागला असला तरी आजीने घातलेल्या शपथेमुळे कित्येक दिवस काव्याची ऊर्मी त्यांनी दाबून ठेवली. परंतु भोवतीचे जग अपट्टप्रहर आणि बाराही मास कवितेने गजबजलेले असे. घरातल्या भजनात संतकवितेचे दृढ संस्कार होते. भोवतीही देवळाच्या शुचिर्भूत सौंदर्याने नटलेल्या परिसरात शांता-दुर्गेची, नवदुर्गेची नवरात्रे, गणेशोत्सव, पूजा समारंभ असे उत्सव चालत व त्यातही दिंड्या टाळमृदंगांच्या घोषात सामूहिक भजने होत. या सर्व वातावरणाचा बोरकरांच्या मनावर गाढ प्रभाव पडला असावा. केवळ दोन इयत्ता एवढेच मराठी शिक्षण झालेले असून बोरकरांची मराठी भाषा विलक्षण रसाळ, गोड आणि शब्दसमृद्ध कशी झाली याचेही रहस्य या भोवती सतत घुमणाऱ्या संतकवितेच्या संस्कारांमध्येच असावे.

बोरकरांचे प्राथमिक शिक्षण आणि माध्यमिक शिक्षणाची दोन वर्षे होईतो त्यांना अकरा वर्षे पुरी झाली होती. माध्यमिक शिक्षणासाठी ते फोंड्याच्या आल्मेद कॉलेजमध्ये होते. ही गोमंतकातील एकमेव राष्ट्रीय शाळा. या शाळेने बोरकरांवर राष्ट्रीयत्वाचे संस्कार केले. महाराष्ट्रापासून दूर, परकीयांच्या संस्कृतीच्या दबावाखाली वावरत असूनही बोरकरांमध्ये भारत, भारतीय संस्कृती, महाराष्ट्र, टिळक, गांधी यांच्याविषयी आदर निर्माण झाला तो या शाळेच्या प्रभावाने. इथेच त्यांच्यातील वक्तृत्वादी गुणांचा विकास झाला. त्यांच्यात राष्ट्रभक्तीचे बीज पडले. “आल्मेद कॉलेजला मी माझी दुसरी आई मानतो” असे कृतज्ञतेचे उद्गार बोरकरांनी काढले आहेत त्यावरून बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीत या संस्थेचा केवढा वाटा होता याची कल्पना येते. 1946 नंतर बोरकरांच्या कवितेत आढळणारा राष्ट्रीयत्वाचा पदर बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वात इतक्या लहानपणीच गुंफला गेलेला होता.

घरातील धार्मिक वातावरण, प्रेमळ आप्तपरिवार, शालेय जीवनातील सुसंस्कार यांच्या जोडीलाच बोरकरांमध्ये अखंड जीवनलालसा, सौंदर्यपूजा आणि सखोल

श्रद्धा निर्माण करणारी आणखी एक गोष्ट बोरकरांच्या आसपास सदैव वावरत होती. ती म्हणजे गोव्याचा निसर्ग, तिथली आंब्याफणसांची, नारळीकाजूची कुळागरे, झुळुझुळु वाहणारे निर्मळ जळ, ऋतू साधून येणारी पानांत लपून फुलांना साद घालणारी पाखरे, चान्या, पिसोळी, दूधसागरासारखा धबधबा, गांधी जुवारी नदी, घुंद आणि मस्त पाऊस, बोरीच्या त्यांच्या वाड्यामागची टेकडी आणि तिथला जंभा दगड, असंख्य प्रकारचे चाफे, पारिजात आणि अबोली, जाई, जुई, वकुळी, सुरंगी..... अशा असंख्य रूपांनी, विभ्रमांनी जाणवणारा हा निसर्ग बोरकरांच्या जीवनाचाच एक भाग होता. ऋतुक्रमानुसार बदलणाऱ्या त्यांच्या शेकडो रंगछटांनी बोरकरांना आनंदाचा, चैतन्याचा आणि सौंदर्याचा अखंड, अविनाशी प्रत्यय दिला. ईश्वरी सर्जकतेचा रोमहर्षक साक्षात्कार घडवला. “करंगळीएवढा अमकी पंखांचा लाल चुटक चतुर जव्हा अवकाशात भिरभिरत असलेला मी पाहातो तेव्हा मी आश्चर्याने स्तिमित होतो. मंद वायुलहरीची नाजूक कुजबूज माझ्या अंगावर रोमांच आणते. झऱ्याची मंजळ झुळुझुळ, प्रपातांचा गंभीर घोष, वादळी समुद्राची रौद्र गर्जना यातून प्रकटणाऱ्या विविध लयीतल्या संगीताने मला आनंदाच्या उकळ्या फुटतात. सूर्याच्या उदयास्ताच्या वेळी आकाशात जेव्हा मी नाना रंगांचे आणि आकाराचे ढग पाहातो तेव्हा तो दिव्य सोहळा मला थक्क करतो.....काळोख्या रात्री मी जेव्हा नक्षत्रांकित आकाशाचा अनंत विस्तार पाहातो तेव्हा सारे ग्रहतारे आपापल्या कक्षा सांभाळून फिरत असतात या जाणिवेने त्यांचे सूत्रचालन करणाऱ्या विराट शक्तीचा मला साक्षात्कार होतो.....नुक्तेच झाडांवर उगवलेले तान्हें किरमिजी पान हळूहळू आघी पोपटी, मग हिरवे, मग हिरवेकच, पुढे पिवळसर आणि मग नारिंगी होत जाते हे मी न्याहाळतो तेव्हा ईश्वरी सर्जकतेची ही किमया मला उल्लसित आणि प्रमुदित करते...” “चांदण्याचे कवडसे” या लघुनिबंध संग्रहातील “वन्हीं तो चेतवावा रे” या लघु-निबंधातील या उतान्यावरून निसर्गाची विविध रूपे बोरकरांनी किती कौतुकाने, तन्मयतेने, विस्मयचकित होऊन न्याहाळली आहेत हे जाणवते. निसर्गसौंदर्याच्या अद्भुत साक्षात्कारातून त्यांना ईश्वराचे अस्तित्व जाणवले. सारे स्थिरचर ही एका चैतन्याचीच विविध रूपे आहेत, हे अखिल विश्व ही त्या जगन्नित्यताची निर्मिती आहे, त्याच्या प्रत्येक अंशात त्याचा अंश मिसळला आहे ही जाणीव वेदकालीन ऋषीमुनींपासून सर्व तत्त्ववेत्त्यांना आणि कवींना झाली ती विश्वाच्या एकसूत्रीपणातून, एकतानतेतून, सृष्टिचक्राच्या अखंड लयीतून, सर्व जगाला वेढून असणाऱ्या लयविलयाच्या गतीतून. ही एकतानता आणि लयविलयाची गती दरक्षणी निसर्गाच्या विविध रूपात व्यक्त होते. या निसर्गाच्या मव्योत्कट सौंदर्याचा बोरकरांना घ्यास जडला. माणसापेक्षाही हे स्थिरचर त्यांना अधिक सजीव, सहृदय आणि आत्मीय वाटू लागले. निसर्ग हीच त्यांची भाषा बनली. त्यांच्या आविष्काराचे माध्यम, प्रतीतीचे माध्यम बनून गेले. बोरकरांची कविता इतर सर्व मराठी कवींहून वेगळी ठरते ती ह्या

निसर्गाच्या भाषेचा त्यांनी उपयोग केल्यामुळे. बोरकरांचे विचार, धारणा, श्रद्धा, प्रेरणा, निर्मिती या साऱ्यांच्या मुळाशी हा निसर्ग आहे व हेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

बोरकरांचे शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झाले खरे. परंतु त्यासाठी त्यांना वेगवेगळ्या गावी जावे लागले. मध्येमध्ये खंड पडला. या काळात त्यांना पुस्तके वाचण्याचा छंद लागला. त्यातही काव्यवाचनाचा. ज्ञानेश्वरी, तुकारामाची गाथा, दासबोध अशी जुनी कविता समजो न समजो, ते बारंवार वाचीत. आधुनिक कवितेचा त्यांचा परिचय घडला तो आनंदराव टेकाड्यांच्या “आनंदगोत” या संग्रहामुळे. “असे कसे मज पसे असे हे दिसे वसे मनी सुलोचना” या ओळीतील भाषा आणि छंदाच्या वेगळ्या लावण्याने त्यांना आकृष्ट केल्याचे त्यांनी नोंदवले आहे. कवी दामोदर अच्युत कारे यांच्याशी स्नेह जडल्यानंतर केशवसुत, गोविंदाग्रज, बी, टिळक, विनायक, दत्त अशा अनेक आधुनिक कवींचे संग्रह त्यांनी वाचले. गोविंदाग्रज आणि बालकवी यांनी त्यांना विशेष प्रभावित केले. धारवाडला शिक्षणासाठी गेल्यानंतर इंग्रजी कवितेची गोडी लागली. आणि “गोल्डन ट्रेझरी” त्यांनी वाचून काढली. ते मॅट्रिकच्या वर्षाला आले तेव्हापासून बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला बराच आकार मिळाला. या काळात महात्मा गांधींचे कार्य ऐन जोमात होते. बोरकरांमधल्या राष्ट्रमक्तीच्या अंकुराला याच काळात खतपाणी मिळत गेले. पुढचे शिक्षण मार्गी लागण्याची ऐपत नसल्यामुळे बोरकरांनी नोकरी घेतली. येथून बोरकरांच्या वाचनात अशी लक्षणीय भर पडत गेली जिचा त्यांच्या संपूर्ण काव्यप्रकृतीवर प्रभाव पडला. या काळात बोरकरांनी विशेषतः आध्यात्मिक पुस्तकांचे वाचन केले. “इमिटेशन ऑफ ख्राइस्ट”, सेंट ऑगस्टिनची कन्फेशन, गीतारहस्य, रामकृष्णवाक्कुथा इत्यादी तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ त्यांच्या वाचनात आले. याच काळात रवींद्रनाथ आणि तांबे यांच्या वाङ्मयाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला. बोरकरांवर एकीकडे ज्ञानेश्वरी, दासबोध यासारखे संतकाव्य, दुसरीकडे उपनिषदे आणि रवींद्रांचे तत्त्वज्ञान व काव्य असा दुहेरी प्रभाव पडल्यामुळे बोरकरांमधील मूळच्याच व संस्कारांनी दृढ झालेल्या सश्रद्ध वृत्तीला एक व्यापक वैश्विक पाया मिळाला. रवींद्रनाथांतील भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांचा संगम बोरकरांना आकर्षक वाटला. उपनिषदे, गीता, कालिदासादि महाकवींचे वाङ्मय, बंगाली वैष्णव व सूफींचे तत्त्वज्ञान आणि पाश्चिमात्य उदारमतवादी तत्त्वज्ञान या सर्वांनी प्रभावित झालेले रवींद्रनाथ वैश्विक मानवतावादाचे एक वेगळे स्वरूप आपल्या वाङ्मयातून व्यक्त करीत होते. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला राष्ट्रीयत्वाचे एक प्रभावी अंग होते. वेदोपनिषदे, रामायण महाभारतादि काव्ये, जातककथा, भारतीय इतिहासातील तेजस्वी प्रसंग यांची महती सांगत असतानाच ते जुन्या गुरुकुल पद्धतीच्या शिक्षणाचे, खेड्यापाड्यातील दैन्य आणि अज्ञान यांच्या परिहाराचे

प्रयत्नही करीत होते. सांस्कृतिक स्वातंत्र्यासाठी जीवन वेचणाऱ्या टागोरांनी बोरकरांना विलक्षण प्रभावित केले व तो प्रभाव बोरकरांवर अखेरपर्यंत टिकला. टागोरांचा वैश्विक मानवतावाद, ईश्वरवाद, त्यांचे निसर्गप्रेम, भव्य आणि उदात्ताकडे असणारी त्यांची श्रेय या साऱ्यांमुळे बोरकर विशेष प्रभावित झाले. पुढे टागोरांवर त्यांनी जन्मशताब्दी वर्षांच्या निमित्ताने सविस्तर ग्रंथ लिहिला. त्याचप्रमाणे पुणे विद्यापीठात तीन प्रदीर्घ व्याख्याने दिली. टागोरांचे जीवन आणि महात्म्य यांच्याविषयी वाटणारा आदर व्यक्त करून टागोरांच्या त्यांच्यावरील ऋणाची बोरकरांनी अशी कृतज्ञतापूर्वक पूर्ती केली.

रवींद्रनाथांनी बोरकरांना विशेष प्रभावित केले याचे आणखी एक कारण म्हणजे रवींद्रनाथ हे एक कवी होते. “परमेश्वर सर्वाभूती भरलेला आहे याची निरंतर साक्ष पटविणारी, तिचा साक्षात् सौंदर्यानुभव घडविणारी, आणि या जगावर व जीवनावर जिवामावाने प्रेम करायला लावणारी साक्षात्कारी कविता लिहिणाऱ्या” रवींद्रनाथांनी बोरकरांना आकर्षित केले याचे कारण सौंदर्य, चैतन्य व आनंद या विश्वाला व्यापून असणाऱ्या ज्या गोष्टींचे रवींद्रनाथांना आकर्षण होते त्यांचेच आकर्षण बोरकरांनाही होते. अध्यात्माचा आणि ऐहिकतेचा अपूर्व संगम रवींद्रनाथांच्या कवितेत, वाङ्मयात व तत्त्वज्ञानात आहे. सर्जनशीलता, लालित्य आणि सौंदर्यमय जीवनाची आसक्ती ही त्यांच्यात एकवटलेली आहे. पाश्चात्य संस्कृती विज्ञान व सुधारणावादी तत्त्वे रवींद्रनाथांनी गौरवयुक्त भावनेने स्वीकारली आणि त्यांचा भारतीयत्वाशी सूर जुळवून घेतला. अध्यात्माचा जडाशी विरोध मानला नाही. सौंदर्य आणि आनंद या देहसुखाच्या गोष्टी न मानता त्यांना आत्मिक मूल्यांची प्रतिष्ठा त्यांनी दिली. रवींद्रनाथांच्या या व्यापक दृष्टिकोणाशी स्वभावतःच रसिक, सौंदर्यप्रेमी आणि सश्रद्ध बोरकरांची तार जुळली. रवींद्रांच्या तत्त्वज्ञानाची त्यांच्या कवित्वात अनुस्यूत असलेल्या परमकारुण्याची, उदात्तत्वाची विश्वव्यापी कल्याण-बुद्धीची महत्ता त्यांना जाणवली. त्यांची महाकविसदृश्य उत्तुंग प्रतिभा, जगातील आर्षं ग्रंथांची आलोचना करणारी चिंतनशीलता, वाङ्मयाच्या विविध क्षेत्रांत मुक्त विहार करणारी ऐश्वर्यसंपन्न सृजनशीलता बोरकरांनी डोळे भरून न्याहाळली. त्यामळे बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला व विचारांना एक व्यापक बैठक मिळाली.

रवींद्रनाथांच्या सौंदर्यधर्मी, प्रेमधर्मी, अस्तित्वप्रधान व काही ठिकाणी गूढवादी कवितेशी नाते सांगणारा भराठीतील महत्त्वाचा कवी म्हणजे भास्कर रामचंद्र तांबे. 1932 च्या आसपास तांबे यांची कविता बोरकरांनी वाचली आणि “आपला समानधर्मी” भेटला हे त्यांना मनोमन जाणवले. रवींद्रांनी बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव टाकला तर तांब्यांनी बोरकरांच्या कवितेलाच एक वेगळी दिशा दिली. “अनंतत्वे, कल्पनीयाचे आकलन आणि सृजनशक्तीच्या बळावर त्याचे मूक आदिष्करण हीच कविता” ही तांब्यांची कवितेची व्याख्या होती. हे विश्व, अखिल चराचर

आनंदाने भरलेले आहे असा तांब्यांचा विश्वास होता आणि काव्याने त्या आनंदाचाच आविष्कार केला पाहिजे, तेच त्याचे प्रयोजन आहे अशी त्यांची दृढ समजूत होती. कवितेचा किंवा कोणत्याही कलेचा उपयोग सामाजिक वा राजकीय प्रचाराचे साधन म्हणून करण्याला त्यांचा विरोध होता. कवी हा आपल्या काळाचा प्रतिनिधी नसून त्रिकाळाचा प्रतिनिधी असतो असे त्यांचे मत होते. तांब्यांच्या या विचारसरणीचा आणि त्यांच्या आत्मनिष्ठ, भावनिर्भर व नादमधुर कवितेचा स्पष्ट ठसा बोरकरांवर उमटलेला आहे. तांब्यांची कविता प्रीतिभावनेचा परोपरीने आविष्कार करणारी, आशावादी व ईश्वरभक्तेचा उत्कट उच्चार करणारी. या भावमधुर कवितेने बोरकरांना विलक्षण मोहिनी घातली. एकलव्यासारखे तांब्यांचे गुणद त्यांनी मनोमन स्वीकारले आणि जन्मभर मिरविले. सुरुवातीच्या काळात तर तांब्यांच्या शैलीचा, शब्दकळेचा, नादमाधुर्याचा, छंदाचा व रचनाप्रबंधाचा सहीसही ठसा बोरकरांच्या कवितेने धारण केला. त्यामुळे “तांब्यांच्या घराण्याची गायकी पुढे चालवणारा कवी” अशी मुद्रा त्यांच्यावर उमटली. पुढच्या काळात बोरकरांची कविता स्वतःची वेगळी परिमाणे व विकास दाखवू लागली तरी बोरकरांना तांब्यांची परंपरा टिकवून घरणारा कवी हेच ब्रह्म लाभले.

तांबे यांचा गाढ प्रभाव बोरकरांवर असला व तांब्यांप्रमाणेच बोरकरही “आनंदवादी” असले तरी तांब्यांप्रमाणे कलावादी भूमिका स्वीकारून काव्यरचना करीत रहाणे बोरकरांना साधले नाही. याचे कारण म्हणजे बोरकरांमध्ये रुजलेला राष्ट्रवादाचा अंकुर. शालेय जीवनापासूनच गांधींच्या विभूतिमत्त्वाने बोरकरांना प्रभावित केले होते. धारवाडच्या शाळेमध्ये असताना, गांधींनी केलेल्या आवाहनानुसार शाळेवर बहिष्कार टाकण्याचा कार्यक्रमही बोरकरांनी अंमलात आणला होता. भारतीयांना व पाश्चात्यांना भारतीय संस्कृतीचे, त्या संस्कृतीला पायाभूत असणाऱ्या अध्यात्मतेजाचे नवे दर्शन घडवून भारतीय जनतेत आत्मतेज, आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या महात्मा गांधींच्या कार्याने बोरकर भारावलेले होते. गांधींची शुभाविषयीची आसक्ती, अखिल मानवजातीला कवेत घेणारी कारुण्यबुद्धी, सत्य आणि अहिंसा या महान तत्त्वांची त्यांनी आरंभलेली पूजा या सर्व गोष्टींनी बोरकरांना प्रभावित केले होते. पुढे, महात्मा गांधींमुळे प्रभावित झालेल्या काका कालेलकर, वि. स. खांडेकर यांसारख्या व्यक्तींशी झालेल्या स्नेहामुळे या प्रभावात अधिकाधिक भरच पडत गेली असावी. त्यामुळेच राष्ट्रीयत्वाची जाणीव व्यक्त करणाऱ्या, त्याचप्रमाणे गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्यांच्या कार्याचा व त्यांनी पुरस्कारिलेल्या मूल्यांचा गौरव करणाऱ्या कविता बोरकरांनी लिहिल्या.

बोरकरांच्या कवितेवर व शब्दकळेवर प्रभाव टाकणारा आणखी एक कवी म्हणजे संत ज्ञानेश्वर. त्यांचा ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ बोरकरांनी वयाच्या अकराव्या

वर्षापासून वाचायला सुरुवात केली आणि तिच्या नवनवोन्मेषशाली शब्दकळेने ते वारंवार तिच्याकडे वळत राहिले. ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच त्यांनी विराण्या रचल्या, ओव्या लिहिल्या. नादमधुर आणि रसाळ मराठी भाषेचे ऐश्वर्य त्यांनी परंपरागत वारशाप्रमाणे ज्ञानेश्वरांकडून मिळविले.

भारतीय तत्त्वज्ञान आणि अध्यात्मविचार यांचे संस्कार होऊनही बोरकरांची ऐहिकाची निष्ठा आणि आसक्ती अविचल राहिली. ज्ञानेश्वर, गांधी, रवींद्रनाथ यांच्या संस्कारांनी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अध्यात्मविचाराच्या दिशा दाखवल्या. परंतु बोरकर तत्त्वज्ञ लेखक झाले नाहीत वा विरक्तीही त्यांच्यांत निर्माण झाली नाही. उदारमतवादी, मानवतावादी तत्त्वज्ञानाने त्यांना आकर्षित केले, परंतु त्यांच्यातील आत्मनिष्ठ कवी अधिक प्रबळ ठरला. राजकीय चळवळीत त्यांनी उत्स्फूर्तपणे ऊर्माने भाग घेतला, पण लवकरच त्यातून ते बाहेर पडले. गोव्यात बालपण गेले, पोर्तुगीज शाळातून शिक्षण झाले, गोव्याच्या लॅटिन संस्कृतीच्या प्रभावाखाली ख्रिस्ती समाजात ते वावरले तर घरात हिंदू संस्कार व धार्मिक वातावरण. या दोन संस्कृतीतील तफावतीमुळे काही काळ ते गोंधळलेही होते. परंतु हळूहळू ते त्यातून मुक्त झाले, गीतावाचस्पती मिडेशास्त्री यांच्याशी झालेल्या भेटीत व चर्चेत “प्राप्त भोग असावे पण भोगाधीन नसावे” हे वचन त्यांना पटले. त्यामुळे “तारुण्यातील रसलालसा आणि त्याविषयीच्या पापाची घास्ती या कात्रीतून आपण सुटलो” असे त्यांनी नमूद करून ठेवले आहे. “आत्मानुसंधानाशिवाय शरीरसुख मोहरत नाही आणि शरीरसुख संतुष्ट ठेवल्याशिवाय आत्मा बहरत नाही हेच पहिले जीवनसत्य होय. शरीर आणि आत्मा एकाकार झाले की आनंदाची निर्मिती होते आणि आनंदाचा आविष्कार हाच कलेचा वा सांस्कृतिक आविष्कार आहे” हे बोरकरांनी मानलेले श्रेय आहे. स्त्री-पुरुषांच्या शारीर प्रणयभावनेत संकोच असण्याचे कारण नाही किंवा जीवनाच्या सर्व प्रकारच्या ऐहिक आणि इंद्रिय उपभोगाच्या बाबतीतही सोबळे असण्याचे कारण नाही अशी त्यांची धारणा होती. बोरकर ज्या काळात जोमाने लिहीत होते त्याच काळात अनिल, कुसुमाग्रज यांचेही लेखन बहरले. मानवतावाद, सांस्कृतिक ऐश्वर्याचा सार्थ अस्मिमान आणि प्रीतिपरता अनिलांच्याही काव्यात धारदारपणे प्रकटली. कुसुमाग्रजांच्या कवितेने मानवतावादाच्या जोडीनेच सामाजिक क्रांतीची आणि राष्ट्रीयत्वाची प्रखर भावना व्यक्त केली. पण याच काळातले असूनही बोरकरांची कविता मात्र या दोन्ही कवीपेक्षा वेगळी ठरते याचे कारण बोरकरांमध्ये असलेला हा आनंदवादाचा, सौंदर्यवादाचा, ऐंद्रिय आस्वादांच्या तृप्तीतून येणाऱ्या समघाततेचा स्रोत. बोरकरांच्या कवितेत इंद्रियसंवेदना जागृत करणाऱ्या प्रतिमांचे अक्षरशः मांडार उघळलेले असते. कारण सर्व गोष्टींचा आस्वाद त्यांनी पंचेंद्रियांची कुरवंडी करून घेतलेला असतो. परंतु बोरकरांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान हे केवळ

उपभोगाच्या कक्षेतच फिरत राहिले नाही हा त्यांचा आणखी एक विशेष आहे. उपभोगानंतर तृप्ती आणि त्यातून मिळणारी शांती या दिशेने ते विकसित झाले. आसक्तीतून विरक्ती, भोगातून योग त्यांनी शोधला. बोरकरांची प्रेमकविता अनिलासारखी तृप्त गार्हस्थ्य जीवनाच्या संयत व समाधानी कविता लिहिण्याच्या परिघात राहिली नाही किंवा कुसुमाग्रजांच्या कवितेप्रमाणे अतृप्तीच्या, अनासक्तीच्या फिक्या रंगात ती बुडून राहिली नाही. प्रीती, प्रणय, शृंगार यांचे ताजे टवटवोत गडद रंग तिने विमुक्तपणे, निःसंकोचपणे व्यक्त केले.

काही विशिष्ट महत्त्वपूर्ण अनुभव आणि काही व्यक्ती यांचे बोरकरांच्या जीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यात बोरकरांची आजी आणि आई यांचा समावेश आहे. बोरकरांनी आपल्या अनेक मुलाखतीमध्ये व लेखांत एका अनुभवाचा मोकळेपणाने उल्लेख केलेला आहे. बोरकर चौदापंधरा वर्षांचे असताना माध्यमिक शाळेत स्त्रीस्पर्शसुखाचा अकल्पित अनुभव त्यांना मिळाला. या अनुभवाने “ माझ्या भोवतालचं जग एका क्षणात पालटलं आणि सर्वत्र काठोकाठ सौंदर्य भरून गेलं आहे असा अनुभूत साक्षात्कार मला झाला. ” या शब्दांत त्यांनी या अनुभवाचे निवेदन केले आहे. 1960 साली लिहिलेल्या कवितेमध्ये

असा कसा मी तरुण निरंतर सांगू कैसे तुला

सहज अचानक झाकून डोळे तिने चुंबिले मला

अशी ही अनुभूती त्यांनी वर्णिली आहे. या अनुभवाचा आपल्या लेखनप्रवृत्तीवर खोल परिणाम झाला. ज्याला ‘सायकॉलॉजिकल फिक्सेशन’ म्हणतात तसा प्रकार घडला असे त्यांनी सांगितले आहे. या अनुभूतीने त्यांना आजन्म विमोर ठेवले, स्त्रीस्पर्शाच्या, प्रणयाच्या ऊर्मी सतत मनात जागृत ठेवल्या, प्रीतीच्या उत्कट, जिवंत प्रत्ययाची तहान जागी ठेवली आणि चिरंतन तारुण्याचा वर दिला.

बोरकरांना कवितालेखनाचा नाद लागला तेव्हा त्यांच्या पहिल्यावहिल्या कविता वाचण्याचे, त्यांना आधुनिक कवींच्या कविता वाचायला लावण्याचे महत्त्वाचे कार्य गोमंतकीय कवी दामोदर अच्युत कारे यांनी केले. बोरकरांच्या कवितेला उत्तेजन देण्याचे कार्य यशवंतराव सरदेसाई आणि रामचंद्र नायक यांनी केले. सरदेसाईंनी तर त्यांचा पहिला संग्रह “प्रतिभा” प्रकाशित करण्याची जबाबदारीही घेतली. परंतु या सवपिक्षा वि. स. खांडेकरांशी झालेल्या चर्चांचा आणि स्नेहाचा लाभ बोरकरांना अधिक झाला. मराठीतील प्रसिद्ध लेखक व नंतर ज्ञानपीठ पारितोषिक प्राप्त करणारे वि. स. खांडेकर हे 1930 च्या आसपास मराठीतले लोकप्रिय कथा-कादंबरीकार म्हणून तर विख्यात होतेच परंतु मर्मज्ञ टीकाकार म्हणूनही त्यांचा दबदबा होता. मल्यामल्यांच्या लेखनाचे ते आपल्या मर्मग्राही व चिकित्सक दृष्टीने वामाडे काढीत. 1930 साली बोरकरांचा पहिला संग्रह प्रसिद्ध झाला व 32 साली

तांब्यांकडून पाठीवर शाबासकीची थाप मिळण्याचा क्षणही त्यांनी अनुभवला. त्यामुळे आत्मविश्वास आला असूनही खांडेकरांना भेटण्याचे धैर्य बोरकरांना नव्हते. परंतु श्री. नायक यांनी “ खांडेकर तुमची चहा करतील ” अशी त्यांना खात्री दिली. तेव्हा ते खांडेकरांकडे गेले. या भेटीचे वर्णन खांडेकरांनी बोरकरांवरच्या एका लेखात व बोरकरांनी “गितार” या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत केले आहे. ते वाचले की एकेकाळी वाङ्मयक्षेत्रात किती अगत्याचे, स्नेहशील आणि मैत्रभावाचे निरोगी वातावरण होते याची कल्पना येते. खांडेकरांनी जातिवंत पारख्याप्रमाणे बोरकरांना त्यांची चांगली कविता निवडून दिली, “जीवनसंगीत” या संग्रहाला प्रस्तावना लिहिली, त्यांच्या शिफारशीमुळे बोरकरांच्या कविता नामवंत मासिकांत प्रकाशित होऊ लागल्या, “ज्योत्स्ना” मासिकात नियमाने येऊ लागल्या. वेगवेगळ्या प्रकारच्या गद्यलेखनाकडे पुढे बोरकर वळले तेही खांडेकरांच्या आग्रहामुळे आणि उत्तेजनामुळे. खांडेकरांनी बोरकरांची केलेली ही गुणपारख अचूक तर होतीच पण ती योग्य समयीही केली गेली. खांडेकरांनी बोरकरांना त्यांचा स्वतःचा शोध लावून दिला. “ आपल्या यशाचा मोठा वाटा खांडेकरांचा आहे ” असे कृतज्ञतापूर्वक बोरकरांनी नोंदवले आहे. पुढेही खांडेकरांनी बोरकरांना उत्तेजन दिले. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व प्रतिभेचा महाराष्ट्रातील रसिकांना परिचय करून दिला. खांडेकरांशी असलेल्या या स्नेहाचा बोरकरांच्या कवितेलाच लाभ झाला असे नव्हे, खांडेकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्यांच्या लेखनाचा आणि लेखनादर्शाचाही बोरकरांवर गाढ प्रभाव पडला. स्वतः खांडेकर गांधीवादी विचारसरणीने प्रभावित होऊन, आदर्शवाद आणि ध्येयवाद यांचा प्रत्यक्ष वस्तुपाठच मानावा असे जीवन आचरीत होते, आणि आपल्या कथा, कादंबऱ्या, साहित्यविचार आणि लेख यांच्याद्वारे आदर्शवादी समाजसंमुख विचारसरणीचा, जीवनवादाचा पुरस्कार करीत होते. त्या विचारसरणीचाही प्रभाव बोरकरांवर निश्चितपणे उमटलेला दिसतो. आपल्या कथांमधून व कादंबऱ्यांमधून ध्येयासक्त, आदर्शवादी तरुणांची जी चित्रे बोरकरांनी रेखाटली आहेत ती याच प्रभावातून निर्माण झाली आहेत.

बोरकरांनी आपल्या स्नेहाद्रं व लोभस वृत्तीने अनेक स्नेही जोडले. त्यांचे हे स्नेही म्हणजे आपापल्या क्षेत्रात कर्तृत्व गाजवणाऱ्या विख्यात व्यक्ती होत्या. त्या व्यक्तींच्या स्नेहामुळे बोरकरांचे स्वतःचे जीवन अनेक अंगांनी समृद्ध झाले. खांडेकरांच्या खालोखाल ज्या एका स्नेहपूर्ण व्यक्तीने बोरकरांना अतिशय प्रभावित केले ती म्हणजे पणजीच्या नॉर्मल स्कूलमधील प्राध्यापिका डॉन प्रापेसिय कुन्यैय आफॉसु ई फिगरेदु या गोव्यातील विख्यात विदुषी. बोरकरांनी अनेक ठिकाणी त्यांचा मोठ्या आदराने, कृतज्ञतापूर्वक गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे. 1933 ते 1936 या दरम्यान बोरकर या विदुषीच्या निकट संपर्कात आले. त्यांनी बोरकरांना नुसता स्नेहच दिला नाही

तर काव्यनिर्मितीच्या शास्त्रांचा त्यांना परिचय करून दिला, लॅटिन आणि फ्रेंच कवींची ओळख करून दिली. कलावंत म्हणून त्यांना आत्मविश्वास प्राप्त करून दिला. “ भारतीयांचं आत्मदर्शन आणि ग्रीकांची सौंदर्यदृष्टी यांचं अद्वैत मला साधता आलं पाहिजे असं तिचा आग्रह असे ” या बोरकरांच्या वाक्यावरून पुढे निश्चित होत गेलेल्या बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वातील संमिश्रतेची दिशा या काळातच ठरली असावी असे वाटते. बोरकरांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोणाचे बीज या संपन्न स्नेहातच रुजले असावे, असेही मानायला जागा आहे. बोरकरांच्या कवितेत त्याचप्रमाणे कादंबऱ्यांत स्त्री ही नुसती मादी, प्रणयिनी नाही. सखी, मैत्रीण आणि यापलीकडेही काही असते. ती पुरुषाला संपूर्णत्व देणारी, त्याच्या मनाला, वृत्तीला समजून घेणारी, सावरणारी, आकार देणारी, असते. बोरकरांच्या या प्रगल्भ मैत्रीणीचे वय बोरकरांपेक्षा कितीतरी जास्त होते. स्त्रीसुलभ आंतरिक प्रेरणांनी तिने बोरकरांचे भावजीवन समृद्ध केले यांत संशय नाही.

काकासाहेब कालेलकर आणि मामा ऊर्फ भा. वि. वरेरकर यांच्या सहवासाने बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाला संपन्नता प्राप्त झाली आहे. “ मामांच्या साहित्याने मला व्यापक सामाजिक दृष्टीची आणि झुंजार निःसंकेत वृत्तीची दीक्षा मिळाली ” असे बोरकर म्हणतात. त्यांच्याबरोबर केलेल्या तीन हजार मैलांच्या प्रवासामुळे आपल्याला विशाल क्षितिज दिसले हेही त्यांनी नमूद करून ठेवले आहे. काकासाहेब कालेलकर यांच्याशी बोरकरांचा 1939 पूर्वीपासूनच पत्रव्यवहार होता. त्यांचे साहित्य बोरकरांनी भक्तीने वाचले होते. त्यांच्या परिचयानंतर “ साहित्य हे साध्य नसून जीवन हे साध्य आहे अशी माझी खात्री झाली ” या शब्दांत बोरकरांनी त्यांच्याकडून मिळालेल्या संस्कारांचे वर्णन केले आहे. कालेलकरांच्या गांधीवादी जीवनप्रणाली-विषयी बोरकरांच्या मनात विलक्षण आदरभाव होता. कालेलकरांच्या भारदस्त व डोलदार भाषेचा प्रभाव बोरकरांच्या ललित गद्यावर स्पष्टपणे दिसतो.

गोव्यासारख्या दूर परतंत्र ठिकाणी राहूनही बोरकरांनी स्वतःचे जीवन एखाद्या विहिरीसारखे बंदिस्त केले नाही. खळाळत्या झऱ्याप्रमाणे ते सर्वत्र संचार करीत राहिले. आणि दैवयोगाने लाभत गेलेल्या विविध स्रोतांकडून त्यांनी स्वतःला समृद्ध आणि भरपूर करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा गांधी, डॉ. लोहिया, अरविंदबाबू, पंडित नेहरू यांच्या बरोबरचे काही क्षणही बोरकरांनी वेचून घेतले. कविवर्य बेंद्रे, कुमारगंधर्व, चित्रकार दलाल, पु. ल. देशपांडे अशा विविध कलाक्षेत्रे समृद्ध करणाऱ्या कलावंतांशी बोरकरांचा प्रगाढ स्नेह होता.

स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न करणाऱ्या अनेक गोष्टी बोरकरांना दैवयोगाने लाभल्या. काही त्यांनी प्रयत्नपूर्वक मिळवल्या. प्रतिभेचे मात्र त्यांना वरदान होते. सहजसुंदर, नादमधुर आणि लयविमोह रचना करण्यात ते सिद्धहस्त होते. निसर्गप्रेम, अभिजात रसिकता, नाद, रंग, लय यांचे उपजत वेड आणि सौंदर्याची आसक्ती या

दैवी गुणांबरोबरच आणखीही एक गोष्ट त्यांना लाभली होती ती म्हणजे समधात वृत्ती. बोरकरांनी जीवनात अनेक चढउतार पाहिले. मोठ्या वाड्यात सुखासीनपणे वाढलेल्या बोरकरांचे ऐन तारुण्यातले जीवन आर्थिक ओढगस्तीत गेले. पुण्यात एका लहानशा जागेत ते कित्येक वर्षे राहिले. पण त्यांच्या मूळच्या आनंदी वृत्तीवर ओरखडा पडला नाही वा या लौकिक बाधांनी त्यांच्यातली निर्मितीची धुंदी ओसरली नाही. नैराश्य, वैताग, चिडचिड यांनी त्यांचे मन काळवंडले नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात दिवसेंदिवस सामाजिक संघर्ष, ताण वाढत गेले. संवेदनाक्षम मनाने कुंठित व्हावे, विकल व्हावे अशा बाह्य स्थितीचे दडपण वाढत गेले. पण बोरकरांच्या मनाला या गोष्टीचे ग्रहण लागले नाही. वैयक्तिक जीवनात अपत्यांचे, जिवलगंचे मृत्यू त्यांनी सहन केले. पण नैराश्याने, उद्विग्नतेने व औदासिन्याने त्यांना ग्रासले नाही. सारे सुखदुःखात्मक अनुभव त्यांनी सर्जनशीलतेकडे वळवले. बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधी केलेले खांडेकरांचे एक निरीक्षण मार्मिक आहे. त्यांच्या मते “कुठल्याही कडू गोड अनुभूतीचे काव्यात रूपांतर करण्याची प्रभावी शक्ती व तिचा उगम क्षणाक्षणाला आणि कणाकणाने आपले व्यक्तिमत्त्व संपन्न करून घेण्याच्या प्रवृत्तीत असल्यामुळे ” बोरकर अखेरपर्यंत आनंदमग्न राहिले. बोरकरांचे सुहृद कवी मंगेश पाडगांवकर म्हणतात, “बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वात अखंड प्रवाहित्व होते. वाहत्या पाण्याची चेतन्यशील, निर्मळ, नादमय गती होती.....त्यांच्या हृदयातला तंबोरा सतत लागलेला होता. ” पु. ल. देशपांडे यांनी बोरकरांना “आनंदयात्री ” असे सार्थपणे संबोधिले आहे. सौंदर्याच्या लयीत एकतांनतेने बोरकर बुडून राहिले. जीवनाच्या चेतन्यमयतेचे, आनंदमयतेचे, रसपूर्णतेचे मोडे त्यांनी गायिले. निसर्गाच्या अनेकविध रूपातून प्रीतीच्या अनेकरंगी छटातून जीवनाच्या प्रत्येक स्थितीतून त्यांना सौंदर्याचाच साक्षात्कार घडला. ऐहिक जीवनातील ऐंद्रिय आकलनाच्या कक्षेतूनच त्यांनी लौकिकातील सौंदर्यतत्त्वाचा वेध घेतला. सर्वत्र वेढून असलेल्या चेतन्यातून ईश्वराच्या अस्तित्वाची व अंतिम आनंदमयतेची प्रतीती त्यांना झाली. आणि ती त्यांनी आपल्या लेखनातून, विशेषतः कवितेतून परोपरीने व्यक्त केली.

बोरकरांनी कवितेव्यतिरिक्त कादंबरी, कथा, ललित लेख हे वाङ्मय प्रकार हाताळले. रवींद्रनाथांविषयी सविस्तर ग्रंथ लिहिला. गांधीजींविषयीचा ग्रंथांचा, तसेच स्टीफन इवाइंगच्या कथाकादंबऱ्यांचा अनुवाद केला. जवळजवळ साठ वर्षे त्यांची ही वाङ्मयसाधना अखंडपणे सुरू होती. दीर्घकाळ निष्ठावंतपणे केलेल्या या वाङ्मयसेवेतून बोरकरांची वाङ्मयाविषयी, साहित्यिकांविषयी काही मते आणि भूमिका निर्माण झाली. बोरकर पिंडाने भावकवी होते. कवी म्हणूनच ते जगले. स्वतःची ओळख ते “पोएट बोरकर ” अशी करून देत. रसिकांनीही त्यांचे हे कवित्व शिरोधार्य मानले. त्याचा अनेकवार गौरव केला. 1970 साली बोरकर साठ वर्षांचे झाले. त्यावेळी महाराष्ट्राने त्यांना तीन ठिकाणी अध्यक्ष म्हणून आमंत्रित केले.

यावेळी बोरकरांनी जी अध्यक्षीय भाषणे केली ती बोरकरांची वाङ्मयविषयक मते व भूमिका समजावून घेण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. बोरकरांचा वैयक्तिक वाङ्मयीन प्रवास ज्या दिशेने झाला, तो तसा का झाला हेही या भाषणांवरून स्पष्ट होते. बोरकरांच्या मते, “कवी आणि कविता यांचे परस्पर नाते भक्त आणि विठ्ठल यांच्या नात्यासारखे असते. किंबहुना कवीचा विठ्ठल म्हणजे त्याची कविता.” ते म्हणतात, “काव्य ही एक आध्यात्मिक साधना आहे. आत्मविद्येचा आगळा आविष्कार आहे..... ज्यांनी हे मानले व या साधनेची वाट चोखाळली ते संत झाले.” संतांशी बोरकरांचे जे भावनिक नाते आहे ते हे असे. संत मुळात प्रथम कवी होते. त्यांच्या आध्यात्मिक साधनेचा आविष्कार म्हणजे त्यांची कविता असे नसून त्यांची कविता हीच त्यांची आध्यात्मिक साधना होती असे बोरकरांना म्हणायचे आहे. खार येथे मुंबई व उपनगर साहित्यसंमेलनाच्या विसाव्या अधिवेशनात केलेल्या अध्यक्षीय भाषणात बोरकरांनी कवीची सविस्तर व्याख्या केली आहे ती त्यांच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व काव्य-वैशिष्ट्याचे मर्म सांगणारी आहे. ते म्हणतात, “कवीचे पहिले लक्षण हे आहे की तो जीवनावर विलक्षण अनुरक्त असतो. सृष्टीचे ऋतुनाट्य, माणसाचे भावनाट्य आणि त्याच्या सर्जकतेचे स्वप्ननाट्य ही त्याला सारखीच भाळवीत असतात. त्यामुळे जीवनातील सुखाइतकेच दुःखही त्याला लोमसबाणे वाटते आणि संतोषाइतका क्षोभदेखील प्रेरक आणि प्रबोधक वाटतो. जीवमात्रावर आणि सृष्टिमात्रावर प्रेम केल्याशिवाय त्याला जगताच येत नाही. त्या प्रेमाचा अभिषेक करीतच सृष्टीची सारी विलसिते तो पाहत असतो.....बालसदृश विस्मयभावनेने आणि अपार कुतूहलाने तो हा विश्वव्यापार पाहत असतो. त्याला वाटते आपण एका विराट लावण्यातून सापडलो आहोत. त्याचे ते सारे लावण्य शोषून घेण्यासाठी त्याच्या सर्वच इंद्रियांची चुरस लागते. मुळातच त्याच्या सर्व इंद्रियसंवेदना तरल आणि उत्कट असतात. या लावण्यानुरक्तीमुळे त्यांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक धार चढत जाते. माणसाच्या आणि सृष्टीच्या लावण्याची ही अद्भुत किमया सत्याच्या आणि मांशल्याच्या शाश्वत अधिष्ठानाशिवाय शक्यच नाही अशी श्रद्धा त्याला सारखी-बजावीत राहते.....” बोरकरांचे हे विवेचन हेच त्यांच्या कवितेमागचेही सूत्र आहे. काव्यसाधना आध्यात्मसाधना कशी असते याचे स्पष्टीकरण देताना बोरकरांनी पतंजलीच्या योगसाधनेतील वृत्ती आणि अंतराय याविषयीच्या विवेचनाचा सविस्तर आधार घेतलेला आहे. “आपल्या सर्व शक्ती चित्तलयाच्या जोरावर आपण ज्या गोष्टीवर केंद्रित करू तिचे हृद्गत आपल्याला सहज अवगत होते. शब्दकोषाचा आधार न घेता शब्दांचे रहस्य उलगडते. संगीताचा, छंदशास्त्राचा अभ्यास न करता स्वर, त्रुमूढ छंद ओठांवर उमटून येतात....” संस्कृत भाषा फारशी येत नसूनही “मेषदूता”चा अनुवाद आपण करू शकलो, हिंदी येत नसूनही उत्तम हिंदीत कविता लिहिल्या त्या ह्याच श्रद्धेमुळे असे त्यांना म्हणायचे आहे. स्वतःच्या भूमिकेवर ठाम विश्वास, आध्यात्म

शास्त्र, योगसाधना यांचा व्यासंग, साहित्यिकांच्या भूमिकेविषयी बोलताना जाणवणारा स्पष्टवक्तेपणा हीही व्यक्तिमत्त्वाची आणखी काही वैशिष्ट्ये या अध्यक्षीय भाषणातून प्रकट होतात. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या अधिवेशनातील भाषणात त्यांनी साहित्यिकांना संघटित होण्याचा संदेश दिला आहे व शहरी जीवनातील ताण व सर्जकता यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट केला आहे. महाबळेश्वर येथील अध्यक्षीय भाषणात “साहित्यिक, जनता व सरकार” यांच्या परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करताना, “राज्यकर्ते तोंडदेखले कौतुक करतात पण आमचे म्हणणे मनावर घेत नाहीत” किंवा “निरक्षरांच्या लोकशाहीत सरकार निःसत्त्व, निस्तेज, निर्गम आणि निष्प्रतिभ व्हावे यात आश्चर्य कसले” अशा स्पष्ट शब्दात शासन करीत असलेल्या साहित्यिकांच्या उपेक्षेविषयीची चीड त्यांनी व्यक्त केली आहे. पण त्याचबरोबर गांधीजींनी प्रवर्तित केलेल्या स्वातंत्र्यसंग्रामात साहित्यिकांनी पुरेशा संख्येने व गुणवत्तेने भाग न घेतल्याने जनमानसावर साहित्यिकांना कब्जा मिळविता आला नाही, इतकेच नाही तर आपली स्वतःची वाढही ते करू शकले नाहीत. साहित्यिक उदासीन राहिले. निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्याचा विडा त्यांनी उचलला नाही. त्यामुळे ग्रंथविक्रीचा आवाका मर्यादित राहिला व पर्यायाने साहित्यिक आर्थिक विवंचनेत बुडून राहिला. त्यामुळेच राज्यकर्ते साहित्यिकांची उपेक्षा करतात व दक्षिणा भरणान्या यजमानांच्या वृत्तीने त्यांच्याशी वागतात असे परखड व सडेतोड विवेचन त्यांनी केले. साहित्यिकांनी आत्मनिरीक्षण करावे, स्वतःचे दोष जाणावे असे आवाहन त्यांनी या भाषणात केले आहे. साहित्यिकांनी बहुमाषिक व्हावे, इतर भाषांतील साहित्य मराठीत व मराठीतील इतर भाषांत आणावे असे सांगतांना बा. सी. मढेकरांच्या ‘आपण इतके परभूत आहोत की आपण पुरेसे परभूत नाही’ या मताशी आपण सहमत असल्याचे या भाषणात त्यांनी सांगितले होते. त्याचप्रमाणे नवसाहित्य, दलित साहित्य या नव्या प्रवाहांचेही त्यांनी कौतुक केले.

बोरकर ज्या काळात जन्मले, ज्या काळातील वाङ्मयीन संस्कार त्यांनी स्वीकारले, व ज्या प्रकारचे लेखन त्यांनी आयुष्यभर केले, त्या काळातील विशिष्ट वाङ्मयीन प्रवृत्तींपासून मराठी वाङ्मय 1945 नंतर अतिशय वेगाने दूर गेले. परंतु या झपाट्याने बदलत जाणाऱ्या नव्या प्रवाहानुसार आपले लेखन, शैली वा वृत्ती बदलवीत जावे असे त्यांना कधी वाटले नाही. 1925 च्या आसपास त्यांच्या काव्य-लेखनाला बहर आला त्या काळात रविकिरण मंडळाची कविता ऐन जोमात होती. ती बोरकरांनी वाचलीही होती. परंतु त्या कवितेचा त्यांच्यावर फारसा प्रभाव पडला नाही. तो का पडला नाही याचे विवेचन करताना त्यांनी रविकिरण मंडळाच्या महत्त्वाच्या कवींची मार्मिक समीक्षा केली आहे. “रविकिरण मंडळाने मराठी रसिकतेची उंची वाढवली नसेल पण विस्तार खचितच वाढवला. कवितेला अधिक आधुनिक

वनवर्ल" असे म्हणताना "स्थूलता" ही तिची मुख्य मर्यादा आहे असे ते नेमकेपणाने सांगतात. अनिल ऊर्फ आ. रा. देशपांडे, ना. घ. देशपांडे व कुसुमाग्रज ऊर्फ वि. वा. शिरवाडकर आणि अनंत काणेकर या सर्व कवींची समकालीन कविता बोरकरांनी आस्थेने वाचली, तिने "माझ्या रसिकतेचं आणि कलाशक्तीचं चांगलं पोषण केलं," असेही बोरकरांनी मनःपूर्वक म्हटले आहे.

समकालीन व समवयस्क पिढीच्या कवींच्या कवितेपेक्षा 1945 नंतरच्या मर्ढेकरप्रणीत नवकवितेने बोरकरांच्या काव्यविषयक भूमिकेला आणि धारणेला जबरदस्त आव्हान दिले. ध्येय, मांगल्यादि मूल्ये, आशावाद, मानवतावाद व रूढ सौंदर्यवाद या गोष्टी अर्थशून्य ठरवणारी सामाजिक स्थिती आणि तिला सामोरे जाताना हेलपाटून गेलेले मानवी मन या नव्या कवितेत इतके खरेपणाने व्यक्त झाले होते की या सर्व मूल्यांना प्राणपणाने उराशी जपणाऱ्या व त्यांचा ध्यास घेणाऱ्या बोरकरांसारख्या जुन्या पिढीतील ज्येष्ठ कवीने क्षणभर स्तंभित व्हावे. ही कविता बोरकरांना नाकारता आली नाही. पण त्याचबरोबर ही कविता बोरकरांची मानसिकता बदलूही शकली नाही. हे केवळ बोरकरांच्याच बाबतीत घडले असे नाही. त्यामुळे मराठी कवितेत एकीकडे मर्ढेकरप्रणीत वास्तववादी, असांकेतिक, विचाराला आव्हान करणारी कविता तर दुसरीकडे बोरकरांच्या कवितेसारखी सौंदर्यवादी, भावनाप्रवण, नादमधुर कविता असे दोन प्रवाह समांतरपणे वाहत राहिले. नवनवे कवी आपापल्या पिढ्यप्रमाणे या दोन प्रवाहांमध्ये सामील होत राहिले. मर्ढेकरांनी दिलेल्या धक्क्यामुळे बोरकरांनी मर्ढेकरांप्रमाणे कविता लिहिण्याचा प्रयत्न केला अस सूर काही समीक्षकांनी, विशेषतः "गितार" संग्रहातील कवितेसंबंधी बोलताना लाबलेला असला तरी तो फारसा बरोबर नाही. या संदर्भात स्वतः बोरकर म्हणतात "मर्ढेकरांनी दिलेल्या धक्क्यामुळे मला माझी काव्यमूल्यं तपासून पाहणं आणि ती समृद्ध करणं निकडीचं वाटू लागलं. माझ्यात शैथिल्य न यायला ते बऱ्याच अंशी कारण आहे." बोरकरांनी दिलेल्या या निर्भळ कबुलीचा अर्थ बोरकरांनी मर्ढेकरांची कवितादेखील डोळसपणे वाचली आणि स्वतःची कविता या नव्या संदर्भात तपासून पाहिली, एवढाच करता येईल. मर्ढेकरांमुळे बोरकरांची कविता बदलली नाही, तिचा तोंडवळा बदलला नाही, तिच्यामागच्या निष्ठा बदलल्या नाहीत, तसेच तिची प्रकृतीही बदलली नाही. बोरकरांमध्ये जो बदल 1960 नंतर झाल्यासारखा वाटतो तो त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वातच झालेला बदल आहे. त्याचा भोवतीच्या बदललेल्या वाङ्मयीन वातावरणाशी किंवा वाङ्मयीन संकेतांशी संबंध जोडणे योग्य ठरणार नाही.

कुमारवयापासून वृद्धापकाळापर्यंत बोरकरांची कविता त्यांना सतत साथ करित होती. इतर वाङ्मयप्रकार त्यांनी हाताळले खरे, परंतु कविता हे माध्यम

हाताळताना जणू काही त्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व उत्कटपणे त्यात ओतले जात आहे असे वाटते. कादंबरी ही काही त्यांनी आत्माविष्काराची गरज म्हणून लिहिली नाही. ललितनिबंध लिहिले तेही ललितनिबंध या वाङ्मयप्रकाराचे सर्व सामर्थ्य कवेत घेणारे नव्हेत. त्यांचे स्वरूप स्फुट व हलकेफुलकेच आहे. कथांच्या संदर्भात देखील बोरकरांनी सातत्य टिकविले नाही किंवा कथेतून खरे बोरकर फारसे व्यक्तही झाले नाहीत. कविता हेच त्यांचे खरे सामर्थ्य आहे. कवितेवरच ते आजन्म विसंबून राहिले. आपली सर्व सुखदुःखे त्यांनी कवितेत मांडली. म्हणून बोरकरांच्या कवितेचा सविस्तर अभ्यास करणे म्हणजेच बोरकरांचा संपूर्ण शोध घेणे होय.

या पुढील प्रकरणात प्रथम बोरकरांच्या सर्व कवितासंग्रहांचा कालानुक्रमे शोध घेतला आहे व नंतर त्यांच्या समग्र कवितांमधून आढळणाऱ्या त्यांच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

* * *

3. बोरकरांची कविता

बोरकरांचा पहिला संग्रह “प्रतिभा” 1930 साली प्रसिद्ध झाला. या संग्रहात 1926 पासून लिहिलेल्या कविता समाविष्ट आहेत. शेवटचा संग्रह “चिन्मयी” 1984 मध्ये त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झाला. या संग्रहातली शेवटची कविता 24-4-84 ची आहे. म्हणजेच 1926 ते 1984 अशी सरळ 58 वर्षे बोरकर काव्य लिहीत होते. कवी म्हणून बोरकरांना पहिल्याच संग्रहाने मान्यता मिळवून दिली आणि “जीवनसंगीत” या दुसऱ्याच संग्रहाने त्यांना कीर्ती, सन्मान व गौरव यांचा लाभ करून दिला. तरी बोरकर तेथेच थांबले नाहीत. कोणत्याही सर्जनशील प्रतिभावंतांप्रमाणे ते पुढे जात राहिले. त्यांनी सतत वेगवेगळ्या भावानुभूतींची धेन्ने धुंडाळली. आविष्काराचे प्रयोग केले. स्वतःच्या जीवनातून, इतरांच्या जीवनातून भोक्तीच्या स्थितीतून, बदलत्या वाङ्मयीन वातावरणातून त्यांचे लवचिक आणि संस्कारक्षम मन वेगवेगळे संस्कार टिपीत गेले आणि त्यानुसार त्यांची कविताही बदलत गेली. जीवनाच्या गतिमान प्रवाहानुसार तिने वेगवेगळे रंग धारण केले. अधिकाधिक सखोलपणे ती स्वतःचा शोध घेत गेली. अधिकाधिक परिपक्व, स्थिर, प्रगाढ होत गेली. आणि तरीही स्वतःचे मूलधर्म ती टिकवून राहिली. बोरकरांनी वेगवेगळ्या प्रकारच्या शेकडो कविता लिहिल्या. तरीही बोरकरांच्या स्वतःच्या शैलीची, शब्दकळेची, वेगळेपणाची स्पष्ट अशी नाममुद्रा त्यांच्या सर्व संग्रहांवर आढळते. याचे कारण हेच आहे.

“प्रतिभा” संग्रहातली बोरकरांची कविता त्यांनी विशीच्या आत लिहिलेली आहे. ही कविता लिहिताना बोरकरांच्या मनावर संस्कार आहेत ते 1885 ते 1920 या काळात प्रभाव गाजवणाऱ्या केशवसुत, बालकवी आणि गोविंदाग्रज या तीन प्रमुख मराठी कवींचे. केशवसुतांच्या युयुत्सु, विध्वंसक, चिरविद्रोही व्यक्तिमत्त्वाचे बोरकरांना नेहमीच आकर्षण वाटत राहिले. काव्यलेखनाच्या या प्रारंभीच्या काळात त्यांनी केशवसुतांनी घालून दिलेले काव्यविषयक कल्पनांचे धडे गिरविले यात आश्चर्य नाही. केशवसुतांप्रमाणेच त्यांनी कवी आणि कविता, कवितेचे प्रयोजन, कवीला असणारा कवितेचा छंद, प्रतिभेचे दिव्यत्व अशा अनेक विषयांवर कविता लिहिल्या. याशिवाय बोरकरांच्या “भृंगास”, “नवलाई”, “विरहोत्सुक” इत्यादी कवितांचा आशयही केशवसुतांची आठवण करून देतो. केशवसुतांप्रमाणेच तत्कालीन युवकांवर

मोहिनी घालणाऱ्या कवी गोविंदाग्रजांच्या उत्कट प्रीतिकाव्याने व विलक्षण कल्पना-सामर्थ्याने बोरकर प्रभावित असणे स्वामाविकच होते. या प्रभावातून “विहगास”, “शोध”, “स्मशानात”, “पहिले चुंबन” अशा कवितांची निर्मिती झाली असावी. केशवसुतांप्रमाणे कवितांवर अर्थस्पष्टीकरणार्थ टीप देण्याची पद्धतही बोरकरांनी स्वीकारली. तसेच सुनीत, गीत असे विविध रचनाप्रकार करून पाहिले. केशवसुत, गोविंदाग्रज यांच्याप्रमाणेच बालकवींच्या कवितेनेही बोरकरांना विलक्षण प्रभावित केले असावे. विशेषतः बालकवींच्या विशिष्ट शब्दकळने.

“ स्वभूचा संगम झाला दिव्यत्व येइ उदयाला
अस्तित्व विसरवी जीवा गोडगूढ भ्रमवि मनाला ”

कविता,

“ विश्व सर्व तिज गोड गमे प्रेमातच तन्वित भ्रमे
मोदे लागे विकसाया कलिकेची कोमल काया
गंधोर्मी मग हळूहळू वाहत जाती झुळुझुळू ”

यासारख्या ओळींतील छंद, नादमय शब्दकळा, एवढेच नव्हे तर कल्पना व भावसुद्धा बालकवींचा बोरकरांवर किती दाट प्रभाव होता हे दर्शवितो. बोरकरांच्या या संग्रहात पूर्वपूरीचे हे संस्कार फार मोठ्या प्रमाणावर दिसतात याचे कारण बोरकरांच्या कवितेचे रसिक व मार्मिक टीकाकार श्री. मंगेश पाडगावकर यांच्या मते, “ या कालखंडातील कविता बरीचशी स्थूल, अनुकरणात्मक, काव्यविषयक पोरकट समजुतीतून निर्माण झालेली असे.” ‘प्रतिभा’तील कविता त्या कालखंडातल्या वाङ्मयीन प्रवाहांचे, संकेतांचे सूचन करणारी आहे. आणि म्हणूनच अनुकरणात्मक असली तरी महत्त्वाची आहे. केशवसुतादी कवींचे संस्कार बोरकरांनी सुरुवातीला धारण केले असले तरी कवितेच्या प्रयोजनाच्या संदर्भात, कवीच्या कार्याच्या संदर्भात त्यांची स्वतःची जी मते हळूहळू तयार होत होती तीही या संग्रहातल्या कवितांमधून व्यक्त झाली आहेत. “ शाहिरो पोपटास ” या कवितेत ते म्हणतात,

“ ऐसेच गीत गावे विश्वास रंजवावे
नैसर्ग काव्यकुंजी त्वा सर्वदा क्रिडावे
...त्वां पूज्य भक्तिभावे कवितेस आळवावे
स्वमनास रंजवावे विश्वात लीन व्हावे.”

कवीच्या कार्यासंबंधीच्या बोरकरांच्या या कल्पना त्याही काळात अतिशय स्पष्ट असलेल्या दिसतात. “कवी कोण ” या कवितेत,

“ भावनेचा फूल भक्तीचा गोसावी
दिसे तसे गोवी काव्याभासे
सौंदर्याचा भोगी जीवनी विरागी
निद्रेतही जागी जगासाठी ”

बोरकरांचे पुढे अधिक स्पष्ट होत गेलेले काव्यविषयक आदर्श या सुरुवातीच्या कवितांतून सूचित होताना दिसतात.

“ अंगिच्या रक्तबिंदूंचे बनविती जे सदा पाणी

त्यांचे क्लेश वाराया मत्करी ठेव गा पाणी

तुझ्या घरच्या इमानाला मला दिसरात जागू दे

इमानी पुण्य-जीवांना जिवाचे अर्घ्य अर्पू दे ”

महात्मतेची, श्रेष्ठत्वाची पूजा बांधण्याची बोरकरांची वृत्ती या ओळींमध्ये प्रतिबिंबित झालेली आहे. या संग्रहात “ पूर्वसूरींच्या सुरांबरोबरच माझे स्वतःचे सुरदेखील कुठं कुठं क्षीणपणानं का होईना डोकावताना दिसतात ” हे बोरकरांचे म्हणणे मान्य करावेच लागेल. बालकवी आणि गोविंदाग्रज यांची शब्दकळा लेवून बोरकरांची कविता या काळात वावरत होती याचे कारण मराठी भाषा व मराठी छंद घटवण्याचा त्यांना या काळात नाद लागला होता हे असू शकेल. या शिवाय या पौगंडावस्थेतील मनाला प्रभावित करण्याची संमोहनशक्ती गोविंदाग्रज-बालकवींच्या कवितेमध्ये होतीच हेही लक्षात घ्यावे लागेल. परंतु “ चिमणे जगत ” सारख्या कवितेत बालकवींच्या भातुकलीच्या विश्वाची तिळा अचानक उघडून त्यातली एक अनुभूती बोरकर अचूकपणे स्वतःच्या शब्दात कसे पकडतात हेही इथेच पहाण्यासारखे आहे.

“ आनंदाने गुरे हाकिली फणसांच्या पानांची

त्याही बिचाऱ्या गोडी होती गवताविण कुरणांची

भोपळवेलीच्या पाव्याद्वार झुकली पहिली गाणी

आनंदाने नयनी रुळले हृत्सरसीचे पाणी ”

या ओळीतील फणसांच्या पानांची गुरे आणि भोपळवेलीचा पावा हे बोरकरांच्या खास स्वतःच्या भावविश्वातले तपशील आहेत. शिवाय हे तपशील कोणताही प्रादेशिक आविर्भाव न घेता येतात व तरीही त्यांना मुळातच एका प्रादेशिक सौंदर्याचे कोदण लाभलेले असते. त्या काळात रूढ असलेल्या छंदांच्या, लयीच्या व नादाच्या अनुकरणात नादावलेली बोरकरांच्या स्वतःच्या कवितेची लय अकस्मातपणे,

“ माझी आगबोट चालली दरियात ग, दरियात ग

मन धावत तरी तव हृदयात ग ”

या स्वतंत्र छंदात पकडली जाते. या छंदालाच पुढे माधवराव पटवर्धनांनी “ जलारोहण छंद ” असे नाव दिले. “ कोकणीतील सार्थ शब्दप्रयोग ठिकठिकाणी वापरण्याचा उपक्रम ” आपण केला असल्याचे बोरकरांनी संग्रहाच्या प्रस्तावनेत नम्रपणे नमूद केले होते. पण “ माझी आगबोट ” किंवा “ चिमणे जगत ” यात असा हेतुपुरस्सर प्रयत्न नाही. तर अनुभूतीतच असणाऱ्या प्रादेशिकतेचा अस्सल नंच आहे. स्वतःची शब्दकळा, स्वतःची भाषा, स्वतःची अनुभूती चाचपडण्याचा, रचनांचे प्रयोग

करून पाहण्याचा हा प्रारंभीचा काळ होता. अजून स्वतः गवसले नव्हते. त्यामुळे मध्येच अचानक “ हिंदू समाजातील असहाय बालविधवा माझ्या तारीच नाही तर काय ” अशी शीर्षभागी टीप देऊन “ तारी ” ही कविता येते. तर कधी “ अनंता तुला कोण पाहू शके ” अशी भारदस्त, उत्कट व चुस्त बंदीशही आढळते. या काळात बोरकरांमध्ये आत्मविश्वास नव्हता. “ प्रतिभा ” संग्रहातल्या या कवितांना बोरकर “ किशोरावस्थेतील तानबाजी ” म्हणतात. त्यांच्या मते, “ गाण्याचे पूर्ण रूप त्याला आले नव्हते. ” “ हा संग्रह प्रसिद्ध झाल्यानंतर एकदोन वर्षांतच त्याच्या मर्यादा आणि उणीवा मला कळल्या. ” यावरून त्यांची स्वतःची काव्यविषयक जाणीव विकसित होत गेलेली दिसते. “ प्रतिभा ” संग्रहात समाविष्ट झालेल्या कवितांमधली एकही कविता नियतकालिकांत प्रकाशित झालेली नव्हती. तांब्यांच्या आणि खांडेकरांच्या भेटीनंतर बोरकरांना कवितेच्या संदर्भात आत्मविश्वास निर्माण झाला. हळूहळू त्यांच्या कविता “ रत्नाकर ”, “ ज्योत्स्ना ” अित्यादी मासिकांतून प्रकाशित होऊ लागल्या.

कविवर्य भा. रा. तांबे यांचा संग्रह वाचनात आल्यानंतर बोरकरांनी ज्या कविता लिहिल्या त्यांच्यावर तांबे यांच्या कवितेचा गाढ संस्कार आहे. 1937 साली प्रसिद्ध झालेल्या “ जीवनसंगीत ” या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत बोरकर म्हणतात, “ कविवर्य तांब्यांच्या घराण्याची गायकी पुढे चालवण्याच्या निष्ठेने मी केलेल्या उपासनेला लागलो व बराचसा आत्मविश्वास आल्यावर महाराष्ट्राच्या रसिकतेला रिझवण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने माझे जीवन-संगीत आळवायला सिद्ध झालो. ” हा संग्रह बोरकरांनी कविवर्य तांब्यांना अर्पण केला. तांब्यांचा आपल्यावर एवढा गाढ प्रभाव का आहे याची मीमांसा बोरकरांनी पाडगांवकरांना दिलेल्या प्रदीर्घ मुलाखतीत केली आहे. ते म्हणतात, “ त्यांच्या कवितेनं मला अशी भुरळ का घातली, मी तिच्यात यथेच्छ का डुंबलो ! त्यांचाच गंडा का बांधला ! ... त्याला कारण एवढंच की त्यांच्यांत मला माझा समानधर्मी भेटला होता. माझा उद्याचा “ मी ” त्यांच्यांत मला आढळला होता. त्यांचा काव्यविषयक आदर्श आणि तो घरण्याची त्यांची हातोटी माझ्या मनापिडाला अधिक अनुकूल वाटली म्हणून. . . ” तांबे आणि बोरकर यांच्यामध्ये काही परिस्थितीचे आणि वृत्तीचे साम्य दिसते. तांबे महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक वातावरणापासून दूर, मध्यप्रदेशात राहत. तर बोरकर गोव्यात. तांब्यांच्या मोवतीचे वातावरण संस्थानी, सुखवस्तू मनोवृत्तींना आवाहन करणारे, तर बोरकरांचा परिसर पोर्तुगीज लॅटिन संस्कृतीचा आणि तेथला समृद्ध निसर्ग देखील जीवनाची आसक्ती वृद्धिंगत करण्याला पोषक असाच होता. दोघांच्याही वृत्ती आस्तिकतेचे संस्कार धारण करणाऱ्या, आनंदविभोर आणि सौंदर्यासक्त होत्या. तांब्यांप्रमाणेच, चराचर विश्वातून ईश्वरी चैतन्याचा साक्षात्कार होतो असा बोरकरांचा विश्वास

होता. दोघांवरही पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या व आधुनिक विचारसरणीच्या प्रभावापेक्षा भारतीय धर्म, तत्त्वज्ञान व संस्कृती यांचे संस्कार अधिक दृढ होते. या वृत्तिसाम्यामळे तांब्यांच्या कवितेत बोरकरांना जणू स्वतःची कविता सापडली. “जीवनसंगीत” या संग्रहात हा प्रभाव सर्वाने अधिक जाणवतो. तांब्यांच्या कवितेच्या रचनेने बोरकरांना अधिक आकर्षित केले. एक वा दोन ओळींचे धृपद व त्या धृपदातील कल्पनेचा वा भावनेचा पुढील तीन, चार ओळींच्या अनेक कडव्यांतून विस्तार. ही तांब्यांनी विशेष लोकप्रिय केलेली रचना आहे. बोरकरांनी ही जशीच्या तशी स्वीकारलेली दिसते. “जीवनसंगीत” मध्ये तांबे यांच्या प्रमाणेच कवितेवर रागदारीचे नाव देण्याची पद्धतही बोरकरांनी स्वीकारली होती. त्याचप्रमाणे प्रेमानुभव व्यक्त करीत असताना नाट्यात्मता स्वीकारणे हेही तांब्यांचे वैशिष्ट्य त्यांनी उचललेले होते. तांब्यांचा प्रभाव बोरकरांवर असला तरी बोरकरांनी तांब्यांचे केवळ अनुकरण केले नाही. स्वतःच्या भावनांशी आणि वृत्तींशी त्यांनी इमान राखले. म्हणूनच बोरकर म्हणतात, “तांब्यांमुळे माझ्या मूळच्या रायवळ, रासवट आम्ररोपावर अव्वल दर्जाच्या “माणकूर” आंब्यांचं कलम झालं. रोप आणि कलम यांच्यांत एक नैसर्गिक सख्य असावं लागतं. ते असलं म्हणजे कलमाचे सगळे गुणधर्म मूळ शोषून घेतं, स्वतःच्या जीवनरसानं त्यांना नवी कळा आणि गोडी आणतं. आणि आपल्या फळातून स्वतःची आणि आपल्या भूमीची खरी चवही विशेष जोमानं प्रकट करतं. “जीवनसंगीत”त तांबे दिसतात ते हे असे. माझ्यावर कलम होऊन प्रकट झालेले.” बोरकरांचे हे म्हणणे आपल्याला पटते. कारण “जीवनसंगीत”तच तांब्यांच्या जातीची कविता जशी आढळते, तसेच स्वतःचा वेगळा मनोधर्म व गंध प्रकट करणारी कविताही दिसते. पुढे तर तांब्यांपेक्षाही अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण कविता बोरकरांनी लिहिली. याचा अर्थ तिने तांब्यांच्या कवितेकडून वळ घेतले व ती स्वतःची वेगळी कळा प्रकटवू लागली.

“प्रतिभा” या संग्रहापेक्षा “जीवनसंगीत” या संग्रहात जसा रचनेचा वेगळेपणा दिसतो, तशी अनुभवविश्वाची व्यापकताही व्यक्त होते. “मातृभूमीची भूपाळी”, “नवी भूपाळी”, “तुझ्या तेजे”, “हिमालयास”, “विशाल भारत”, “लोकसागर” अशा अनेक कवितांवरून जाणवेच्या क्षेत्राची व्यापकता लक्षात येते. “यापुढे” या कवितेत ते म्हणतात, “यापुढे माणसांच्या अंतरंगातील देव जागेले. देव म्हणून कवटाळलेल्या दगडांचा ते त्याग करतील. धर्माच्या तटभिती वेशी नष्ट होतील, ज्याचे त्याला लाभले, प्रीती हा योग, त्याग हा भोग. सत्य हा आधार आणि स्वातंत्र्य हा शृंगार होईल. जगाच्या हातात हात घालून आमच्या अध्यात्मबळाने त्याची आणि आमची इभ्रत सांभाळून आम्ही चालू.” तर “हिमालयात” या कवितेत ते म्हणतात,

“दे प्रजेस विशालता, विमलता देहा, द्रुति कल्पने
दे सामर्थ्य करा, रसत्व रसने, दे भव्यता भावने”

या कवितांमध्ये ध्येयवाद, आशावाद आहे. उदात्ततेची, पावित्र्याची ओढ आहे. सारे जगच सुंदर व्हावे, पूर्ण व्हावे, प्रसन्न व्हावे अशी ही आकांक्षा आहे. “जीवनसंगीत” तल्या ज्या कवितेने रसिकांवर अक्षय मोहिनी घातली आहे, ती कविता म्हणजे 1933 साली लिहिलेली “तेथे कर माझे जुळती” ही होय. ही कविता केवळ तत्कालीन मानवतावादाच्या प्रभावातून निर्माण झालेली नाही. उदात्तता, ध्येयपूजा या मानवी जीवनाला खरे सौंदर्य प्रदान करणाऱ्या श्रेष्ठ जीवनमूल्यांचे बोरकरांच्या वृत्तीला मुळातच आवाहन होते. दिव्यत्वापुढे विनम्र होण्याची त्यांची वृत्ती होती.

“दिव्यत्वाची जेथ प्रविती

तेथे कर माझे जुळती”

असे अटकर, चिरेबंद बांधणीचे धृपद असणारी ही कविता. कवितेच्या पुढच्या आठ कडव्यांमध्ये समाजातील अबोल, प्रसन्न मनाने इतरांसाठी आपले जीवन समर्पित करणाऱ्या महात्म्याचे थोरपण बोरकरांनी वर्णिले आहे. या महात्म्यांच्या श्रेष्ठत्वाची समाजाला जाणीव नसते. पण त्याची क्षिती न बाळगता ते आपली महत्कार्ये पार पाडत असतात. अशा महात्म्यांचे हे उत्कट स्तोत्र बोरकरांनी गायिले.

“यज्ञी ज्यांनी देऊनी निज शिर

घडिले मानवतेचे मंदिर

परी जयांच्या दहनभूमीवर

नाहि चिरा नाही पणती – तेथे कर माझे जुळती”

महात्म्यांच्या अबोल सेवेवर भर देणारी ही कविता समाजाच्या, मानवाच्या कृतघ्न वृत्तीचा उल्लेख जरी करीत असली तरी तेथे समाजावर हल्ला करावयाचा नसून त्याग आणि निष्ठा या भावनांना बंदन करावयाचे आहे. ही कविता प्रगल्भ व अर्थगर्भ शब्दांच्या योजनेमुळे अधिकच गंभीर वाटते. ही कविता का गाजली याची बोरकरांनी केलेली कारणमीमांसा महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते मराठी मनाला ध्येयवादी वैचारिकतेचे आवाहन लवकर भावते हे एक कारण. ज्या कालखंडात ती लिहिली गेली त्या काळी लोकमानसावर अधिराज्य गाजवणारा तात्कालिक भाव हे दुसरं कारण आणि तिच्यातल्या मानवतावादासमगचा सच्चेपणा हे तिसरं. या तिसऱ्या कारणामुळे तिची लोकप्रियता आजवर टिकून आहे.

“जीवनसंगीत” या संग्रहात बोरकरांच्या अनुभूतीचे वैविध्य व ताजेपणा दिसतो. प्रीती, निसर्ग, ईश्वरी कृपेचा साक्षात्कार, त्याचप्रमाणे माणुसकी, ध्येयवाद अशा मूल्यांवरील विश्वास अशा अनेक भावानुभूती या संग्रहातील कवितांमधून उत्कटपणे व्यक्त झाल्या आहेत. माधव ज्यूलियन, गिरीश, यशवंत या बोरकरांच्या समकालीन रविकिरण मंडळातील कवींच्या काव्यरचनेतून बोरकरांची रचना नजरेत भरण्याइतकी वेगळी आहे. तांब्यांच्या सांगीतिक परंपरेशी तिने स्वतःला मोठ्या

भक्तिभावाने बांधून घेतले आहे व त्यामुळेच संतांच्या गीतपरंपरेशीदेखील तिचे नाते आपोआप जुळले आहे. या रचनेतील ताजेपणा, नादानुकूलता व कल्पकता तत्कालीन रसिकांचे आणि समीक्षकांचे चित्त वेधून घेणारी ठरली यात काहीही आश्चर्य नाही.

“चपल तुझे चरण जरा या घरी स्थिरावे”- अशी उपजत नादसौंदर्याने नटलेली,

“चपळ पिसोळी चतुर चोरटी मुरमुरती जवळी

सावध सजणी नेतिल अमुची कानगुजे सगळी ”

अशी आलंकारिक व कल्पक रचना किंवा

“काळवंडली जळे / चिंचही न सळसळे ”

असा संवेदना जागवणारा निसर्ग, हे समकालीन कवितेच्या तुलनेत वेगळेच नव्हते तर त्या रचनेत स्वतःच्या निराळेपणाचा एक आत्मविश्वासही होता.

“जीवनसंगीत” या संग्रहात व्यक्त झालेली बोरकरांच्या कवितेची काही वैशिष्ट्ये त्यांच्या “दूधसागर” या संग्रहात अधिकच स्पष्ट होतांना दिसतात. 1937 ते 1947 या काळातल्या कवितांत

“गडद निळे गडद निळे जलद भरून आले

शीतलतनु चपलचरण अनिलगण निघाले ”

किंवा

“जीव तूपेने अजुनी व्याकुळ मर सखि मर सखि पुनश्च ओंजळ ”

अशा नादमधुर, आकर्षक, घाटदार घृपदांच्या अनेक रचना समाविष्ट आहेत. बोरकर हे तांब्यांचे नुसते अनुकरण करणारे शिष्य नाहीत तर स्वतंत्र प्रतिभेचे, स्वतंत्र कल्पना वैभव असलेले कवी आहेत यात रसिकांना काही संशय राहिला नाही. बोरकरांची कल्पनाशक्ती, सूक्ष्म निरीक्षण शक्ती व कोणतीही जाणीव अचूकपणे शब्दबद्ध करण्याचे त्यांचे कौशल्य या संग्रहात ठळकपणे दिसते. उदा. “बांगड्या” या कवितेत रंगछटांचे आणि कल्पनांचे नयनमनोहर वैभव त्यांनी उभे केले आहे. ते पहाण्यासारखे आहे.

“बांगड्या बघा या

श्रावण लावप्यराज लागला फुलाया

जलवलये स्वरवलये

दिनकर-शशिकरवलये

मिसळुनि घडिल्या प्रणये, गोड बांगड्या या...

या प्रदोषकांत निळधा,

या बिजल्या सोनसळधा,

या वासंतिक हिरव्या, आशांसम नित्य नव्या

वधुहृदयापरि हळव्या...

क्षितिजासम या जांभुळ

जलदांसम या श्यामल, वत्सल या गंगेतिल सांध्य-मेघ-छाया ”

तरल कल्पनासौंदर्य आणि ललितमधुर शब्दयोजना या दृष्टीने ही कविता वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

“दूधसागर” रसिकांच्या विशेष मनात ठसला तो त्यातील अनेक सुंदर प्रेम-कवितांमुळे. “तू”, “उर्वशीच तू जाया”, “मर सखि मर सखि”, “भाशी बेगम”, “तुझे आगमन”, “प्रीति तुझी”. “व्याकुळ कर्णधार”, “सखि ये गे”, “स्मृति”, “जपानी रमलाची रात्र”. अशा अनेक एकाहून एक सरस, मधुर व उत्कट प्रेमकविता “दूध-सागर”मध्ये आहेत. हळव्या, कातर प्रीतिभावापासून तो घुंद उत्तान शारीर प्रणय-भावापर्यंतच्या प्रीतीच्या अनेक छटा या कवितांत आढळतात. रसरूपस्पर्शगंधादी संवेदनांना गोचर करण्याची बोरकरांच्या शब्दकळेची किमया “जपानी रमलाची रात्र” किंवा “स्पर्श” यासारख्या कवितांत उत्कर्ष गाठतांना दिसते. तांबे, गडकरी व माधव जूलियन हे बोरकरांपूर्वी प्रामुख्याने प्रेमकविता लिहिणारे कवी. या तिघांच्याही कवितेपेक्षा बोरकरांची प्रेमकविता अधिक मुक्त प्रणयभावनेचा निःसंकोच आविष्कार करणारी व संवेदनाधिष्ठित वाटते. 1948 साली ‘सत्यकथेत’ “आजकालचे कवी” या समीक्षात्मक लेखमालेत बोरकरांविषयी लिहितांना समीक्षक रा. मि. जोशी यांनी बोरकरांच्या प्रणयप्रधान कवितेचा विशेष विचार केला व “प्रीतीची एकच बाजू त्यांनी रंगवली” असा आक्षेपही व्यक्त केला. बोरकरांच्या या बहुतेक प्रेमकविता तृप्त, उत्कट प्रीतीची घुंदी व्यक्त करतात. परंतु तृप्ती वा उत्कटता यात बोरकरांचे वेगळेपण सामावलेले नाही. तृप्ती तांब्यांच्या कवितेत आढळते. उत्कटतेची धार गडकऱ्यांच्या प्रेमकवितांनाही आहे. जिह्वारी मिडणारी प्रेमविव्हालता माधव जूलियन यांनीही कमी आतंतेने व्यक्तविली नाही. बोरकरांची तरल संवेदनाशीलता आणि निसर्गप्रतिमांच्या भाषेतून व्यक्त केलेला प्रेमभाव हे त्यांचे खरे वैशिष्ट्य आहे. “दूधसागर” मधील प्रेमकवितांत हे वैशिष्ट्य संपूर्ण सामर्थ्याने प्रकट झाले आहे. त्यामुळे बोरकरांच्या प्रेमकवितांनी रसिक आनंदून गेले असल्यास नवल नाही.

1940 नंतरचे भारतीय राजकारण आणि समाजकारण विविध घडामोडींनी मारावलेले होते. महात्मा गांधींच्या विविध चळवळींनी समाजाचे दैनंदिन जीवन व मानस व्यापलेले होते. हरिजनोद्धार, ग्रामविकास, स्वदेशी, खादी या शब्दांमधूनही देशप्रेम, राष्ट्रीयत्व प्रस्फुटित होत होते. मोवतीचे हे राजकीय सामाजिक वातावरण हा बोरकरांच्या या काळातील कविताविश्वातील अनुभूतीचा भाग होताच. हे मारावलेले वातावरण “आनंदमैरवी” त अवतरलेले आहे. महात्मा गांधींच्या विमूती-मत्त्वाविषयी अतीव आदर व्यक्त करणाऱ्या ‘सायंप्रार्थना’, ‘भंग्याच्या घरी’ या कविता बोरकरांनी याच काळात लिहिल्या. 1946 मध्ये बोरकर गोवामुक्तिसंग्रामात

सहभागी झाले. “स्वातंत्र्य” या शब्दाला त्यांच्या दृष्टीने दुहेरी अर्थ प्राप्त झाला. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेतच मायभूमीच्या स्वातंत्र्याचीही आच मिसळली. त्यामुळेच “स्वातंत्र्याची सिंहगर्जना”, “शांता-दुर्गा”, “हुतात्म्यांची जागृती”, “सोळा वर्षांनंतर” इत्यादी कविता बोरकरांनी गोवा मुक्तिसंग्रामाच्या प्रेरणेतून लिहिल्या, तर “धृतराष्ट्रास”, “मरायचे नाही उरायचे आहे”, इ. कविता देशभर उमळलेल्या पारतंत्र्यविरोधी क्षोभाच्या प्रभावातून लिहिल्या. ”

“ त्रिवार मंगळवार आजला त्रिवार मंगळवार
स्वातंत्र्याची सिंहगर्जना आता इथे उठणार
सह्यपर्वता भार्गवसिंधो उमरुनी हात
लाख मुखांनी ललकारुनिया या तिजला साथ
अन् वायूनी फुलवा अमुच्या हृदयांतिल अंगळे
कुलदेवांनी या वक्षातुनि करा त्वरे संचार
धन्य लोहिया, धन्य भूमि ही, धन्य तिचे पुत्र
धन्य त्यांचा त्याग देखते जनतेचे नेत्र ”

यासारख्या ओळींमधून तत्कालीन घटनांनी बोरकरांच्या मनात स्वातंत्र्याचा स्फुर्लिंग चेतवलेला आहे असे दिसून येते. 1947 साली स्वातंत्र्य मिळाले. पण ते फाळणीचा घाव घालून.

“ दुभंग झाली वास्तुदेवता
दुभंग झाली मायाममता
मावांच्या घावानुनि निघती नव्या विषाच्या सरी
घाम आपल्या शिरी — बापुजी घाव आपल्या उरी
स्वातंत्र्याची अशा दिवाळी कशी करू साजरी ”

या ओळीतून सर्वसाधारण भारतीयांचे दुखावलेले अंतःकरण व्यक्त होताना दिसते. 1946 ते 1950 या दरम्यान घडलेल्या घटनांनी व्यथित होऊन बोरकरांनी अनेक कविता लिहिल्या आहेत. “भगवती स्वतंत्रतेस”, “हासत लावा वज्रटिळा”, “साबरमतीच्या काठी”, असले हे फळ केवि तपाला”, “आमार जीवनई आमार वानी” “माझी पूजा”, “कानफाट्याचा फटका”, “चिरंतनाचा ध्यास” या कवितांमधून फाळणी, गांधीहत्या यासारख्या घटनांनी किंवा स्वातंत्र्यानंतर लगेचच दिसलेल्या हिंसेच्या, भ्रष्टाचाराच्या, सत्तान्धतेच्या भयावह आविष्काराने व्यथित झालेल्या बोरकरांचे अंतःकरण प्रकट होते. या सर्व कविता “आनंदभैरवी” या कवितासंग्रहात आहेत. “समाजकारण किंवा राजकारण यांनी माझ्या जीवनालाच आव्हान दिलं तेव्हा माझ्या मनानं घेतलेल्या उमळत्या कवितेच्या रूपाने बाहेर पडल्या. ” असे बोरकर या कालखंडातील कवितांबाबत म्हणत असले, आणि या कवितांमागच्या

भावनांच्या खरेपणाबद्दल संशय नसला तरी बोरकरांच्या या कविता “प्रतिक्रिये” सारख्या वाटतात. याच काळात कुसुमाग्रजांची “गर्जा जयजयकार” सारखी भावनांना हेलावून टाकणारी कविता अत्यंत लोकप्रिय झाली होती. त्या कवितेला असणारी उत्कटतेची व काव्याची धार बोरकरांच्या प्रस्तुत कवितांमध्ये जाणवत नाही. त्यांची “त्रिवार मंगळवार” किंवा “शांता-दुर्गा” यासारख्या कविता गोव्याच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील समूहमनाला त्याकाळी खेचून घेणाऱ्या ठरल्या. परंतु ते आवाहन तात्कालिक होते. नंतर या कविता नीरस, शुष्क वा प्रचारकी वाटत राहिल्या. रसिकांना त्या फारशा हलवू शकल्या नाहीत.

1930 ते 1947 या काळात मराठी कवितेत “अनिल (आ. रा. देशपांडे — “फुलवात”, 1932, “मग्नमूर्ती”, 1943, “पेते व्हा”, 1947); कुसुमाग्रज (वि. वा. शिरवाडकर — “जीवनलहरी”, 1933, “विशाखा”, 1942); पु. शि. रेगे (साधना आणि इतर कविता, 1931, “फुलोरा”, 1937, “हिमसेक”, 1943); बा. सी. मर्डेकर (“शिशिरागम”, 1938, “काही कविता”, 1947) हे महत्त्वाचे कवी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कवितांची भर घालीत होते. 1945 नंतर इंदिरा संत, विदा करंदीकर, मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट, सदानंद रेगे अशी नवी पिढी उदयाला येऊ लागली होती. अनिल आणि कुसुमाग्रज यांच्या कवितेतून स्वातंत्र्यपूर्व काळातला आशावाद, क्रांतिप्रवणता, मानवतावादी. मूल्यमाव ठळकपणे व्यक्त झाला. महा-युद्धाचा समाजजीवनावर झालेला प्रभाव या दोन्ही कवींनी पाहिला. परंतु तो त्यांच्या कवितेतून सर्वेकषपणे व्यक्त झाला नाही. तो प्रथम व्यक्त झाला मर्डेकरांच्या “काही कविता” या संग्रहातून. या संग्रहातील कवितांतून ढासळती जीवनमूल्ये, युद्धकाळात जाणवणारी मृत्यूची घास्ती, विज्ञानयुगाने निर्माण केलेले प्रश्न आणि माणसाचे माणूस म्हणून झालेले अवमूल्यन या सर्व गोष्टी बौद्धिक आणि मानसिक पातळीवरचे पीळ व्यक्त करीत प्रकट झाल्या. मर्डेकरांच्या कवितेमध्ये आधुनिक काळातील माणसाला जगताना भेडसावणारे विविध प्रश्न, नैराश्य आणि कडवटपणा दिसतो. तोही मराठी कवितेत त्या काळात प्रथमच व्यक्त झालेला होता. मर्डेकरांच्या कवितेपासून मराठी नवकवितेचा वेगळा प्रवाह निर्माण झाला. जाणिवेची विविध क्षेत्रे घुंटाळली जाऊ लागली. अबोध मनाच्या गुंतागुंतीचा तळ शोधला जाऊ लागला. हे सारे व्यक्त करण्यासाठी आविष्काराचे वेगवेगळे प्रयोगही होऊ लागले. संबंध मराठी कविता असे वेगळे रूप धारण करीत असताना “आनंदभैरवी” ते “चित्रवीणा” या काळात बोरकरांचा काव्यप्रवास कोणत्या दिशेने सुरू होता ? असे दिसते की भोवती बदलणाऱ्या या काव्यविषयक जाणिवेचा बोरकरांवर प्रत्यक्ष प्रभाव काहीही नाही. नवकाव्याबरोबरच नवकाव्यासंबंधीचा उलटसुलट मतांची चर्चाही या काळात ऐन जोमात होती नवकाव्याचा पक्ष घेणारे गंगाधर गाडगीळ, वा. ल. कुळकर्णी, मंगेश विठ्ठल राजाध्याय,

नवकाव्यातील दुर्बोधतेची चिकित्सा व उलट तपासणी करणारे रा. श्री. जोम, त्याचप्रमाणे नवकाव्यातील जंतुवादाची आणि नैराश्याची गंभीर दखल घेणारे मार्क्सवादी समीक्षक व विचारवंत दि. के. बेंडेकर अशा अनेक विचक्षण लेखकांकडून नवकाव्यासंबंधी भरपूर लिहिले, बोलले जात होते व सर्वसामान्य वाचकांची, त्याचप्रमाणे कवींची काव्यविषयक जाणीव तळापासून ढवळून निघत होती. या काळात या बदलत्या काव्यविषयक विचारांनी बोरकर अजिबात कसे विचलित झाले नाहीत याचे आश्चर्य वाटते. स्वतःला भावेल ते आणि मानवेल तेच त्यांनी लिहिले. “हिरवळ आणि पाणी तेथे स्फुरती मजला गाणी” – ही हिरवळ जशी निसर्गातील, तशीच दुसऱ्याच्या सुखाची आणि पाणी हे दुसऱ्याच्या दुःखाने डोळ्यात येणारे. “माणूस जेथे हवाहवासा, अमंग ओवीमध्ये दिलासा, विश्वासावर जीवन सुस्थिर, श्रद्धा नेक इमानी” – ही भाषा, वृत्तीचा हा सरळपणा, जीवनावरचा विश्वास आणि कुठेही ढळ न पोचलेली श्रद्धाशीलता पूर्वीइतक्याच ठामपणाने आणि स्वतःच्या जीवनविषयक व काव्यविषयक कल्पनांबाबत निष्ठा बाळगून बोरकरांनी व्यक्तविली आहे. 1954 ते 1956 या काळात कविता पूर्वीसारखी स्फुरेना, प्रतिमा रुष्ट झाल्या-सारखी वाटली तेव्हा तिचे स्तोत्र गाऊन, “शारदेचा मुल्य” होऊन तिचा देव्हारा त्यांनी जागवला. “रात्र ही सरेल कधी खंत नको प्राणा” असा स्वतःला धीर देताना “तिमिराकडून ज्योतीकडे” जायचे आहे ही उपनिषदांनी दिलेली आज्ञेची ज्योत त्यांनी तेवती ठेवली. 1960 साली प्रसिद्ध झालेल्या “चित्रवीणा” या संग्रहात “प्रीती, निसर्ग, जीवन आणि ईश्वर” यांनीच बोरकरांचे भावविश्व व्यापलेले होते याची खूण पटविणारी उन्मुक्त, उत्कट गीते आहेत. “आनंदमैरवी”च्या आघीच्या कविता-संग्रहात विशेषतः “जीवनसंगीत” व “दूधसागर” यांत जे बोरकर व्यक्त झाले होते तेच पुन्हा “चित्रवीणे”तून प्रकटले. त्यामुळेच “चित्रवीणे”त त्यांना स्वतःचा सूर सापडला आहे. असे समीक्षकांनी म्हटले. 1947 ते 1960 या काळात मराठी कवितेत उमटलेल्या नव्या जाणिवांचा बोरकरांच्या कवितेवर कोणता परिणाम झाला? “मर्ढेकरांच्या कवितेने दिलेल्या धक्क्यामुळे मला माझी काव्यमूल्यं तपासून पाहणं आणि ती समृद्ध करणं निकडीचं वाटू लागलं” असे बोरकरांनी नमूद केलेले आहे. बोरकरांचे पुढील संग्रह पाहता त्यांची काव्यविषयक जाणीव विस्तृत झाली वा कवि-तेच्या संदर्भातल्या वैचारिक कक्षा रुंदावल्या. यामुळे त्यांच्या कवितेचे स्वरूप पालटल्याचे दिसत नाही. “चित्रवीणे”नंतर बोरकरांच्या कवितेमध्ये लक्षणीय बदल आढळतो तो त्यांच्या वैयक्तिक जीवनातील अनुभूतींची कक्षा विस्तारल्याने. बोरकरांच्या कवितेचा मूलाधार विचार हा नसून भावना हा आहे. भावनांना आवाहन करणाऱ्या, भावना तळापासून ढवळून काढणाऱ्या प्रसंगांनी, अनुभूतींनी ज्या ज्या वेळी त्यांचे भावविश्व समृद्ध केले त्या त्या वेळी त्यांची कविता वेगळी ठरली.

अनुभूतींच्या वेगळेपणातून येणारे हे वेगळेपण मुख्यतः आढळते ते “गितार” मध्ये. 1960 ते 1965 या दरम्यान लिहिलेली बोरकरांची “गितार” मधली कविता त्यांच्या तोपर्यंतच्या कवितेपेक्षा अधिक भावार्त, अधिक सखोल तर आहेच, परंतु तिचे आविष्काराचे वळणही निराळे आहे. नेहमीचा हुकमी, गीतात्म रचनाबंध बाजूला ठेवून अष्टपदी, द्वादशपदी, गद्यसदृश्य वळणाची रचना “गितार”मध्ये स्वीकार-लेली दिसते. काव्यातील आविष्काराचे हे वळण त्या काळी सर्वसंमत होते व विशेष प्रचलित होते. अनिलांपासून कुसुमाग्रजांपर्यंत, इंदिरा संतांपासून बापटांपर्यंत सर्व नवे जुने कवी या शैलीची कविता लिहीत होते. त्यामुळे बोरकर या वेगळ्या आविष्कारपद्धतीकडे सहजपणे वळले असण्याचीही शक्यता आहे. परंतु याहून महत्त्वाची गोष्ट अशी की या कवितांमधून व्यक्त होणारा आशयच मुळात अशा प्रकारच्या अंतर्मुख, स्वगतसदृश्य अभिव्यक्तीची भागणी करीत होता.

“कळत जाते तसे कशी जवळचीही होतात दूर
जुने शब्द मुने होऊन वाजतात कसे बद्द निसूर”

हा भावानुभवच गीतरचनेसारखा बंदिस्त, ठरीव आविष्कारात ओतण्यापेक्षा स्वैर अनिर्बंध “गतीने” व्यक्त करण्याची गरज त्यांना स्वतःलाच वाटली असावी. बोरकरांच्या कवितेत पूर्वी क्वचितच आढळणारे अतिशय उदास आर्त व विव्हल सूर बोरकरांनी “गितार” मध्ये आळवले आहेत. प्रीतीची जिह्वारी लागलेली जखम, तिने दोघांनाही विव्हेळ करून टाकलेले असणे हा भावानुभव आतापर्यंत व्यक्त झालेला नव्हता. ही अनुभूती व्यक्त करताना

“प्रीतीची वाट नेहमीच जात असते अथांग जळातून
वाळूवरच्या पावलांनी तिचा माग लागत नसतो”

अशी स्वैर मुक्त लयीची रचना बोरकरांनी लिहिली. बोरकरांची “गितार” मधली निसर्ग कविताही एकलेपणाच्या उदास सावल्यांनी भारावलेली आहे.

“राग नाही रोष नाही खोल थोडा आहे विषाद
या देहाची मातीच अशी प्रेमासंगे जमतो प्रमाद”

नेहमीच्या नादयुक्त लयविमोर गतीने, हा विषण्ण चिंतनशीलतेकडे झुकणारा अनुभव व्यक्त होणे शक्य नव्हते. बोरकरांची कविता स्वतःच्या अनुभूतींशी नेहमीच प्रामाणिक राहात गेली. हे जसे “आनंदमैरवी”तून जाणवते तसेच “गितार”मधूनही. परंतु आशयाच्या, अनुभूतीच्या स्वरूपामध्ये झालेला हा बदल न्याहाळण्याऐवजी समीक्षकांनी आविष्काराच्या पद्धतीकडेच लक्ष दिले आणि “संगीत हेच बोरकरांच्या कवितेचे प्रेरक तत्त्व” मानल्यामुळे शब्दांचे संगीत नसले तरी अनुभूतीला सच्ची असलेली “गितार”मधली बोरकरांची वेगळी आर्त प्रेमकविता समीक्षकांनी दुर्लक्षिली. “गितार” मध्ये बोरकरांची स्वतःची कविता इतर कोणत्याही प्रलोभनात न अडकता आपल्या

आहे. वृत्तीमधलाच पालट "गितार" पासून जो जाणवतो तो "चैत्रपुनव" मध्ये अधिक गडद होत जातो. "कांचनसंध्या" या संग्रहात या अंतर्मुखतेकडे झुकलेल्या वृत्ती अधिक गंभीर, स्थिरावलेल्या वाटतात.

वैयक्तिक जीवनाचे काही प्रत्यक्ष संदर्भ बोरकरांच्या कवितेमध्ये अधूनमधून आलेले सुरुवातीपासूनच दिसतात. "कांचनसंध्या" मध्येही ते तसे आलेले आहेतच. "जळी असावे कळे दिव्यांचे" या कवितेत पुणे शहराचा उल्लेख येतो. तर "आले अपर्ण चाफ्याला तुरे पांढऱ्या फुलांचे, मला आठव दाटले माझ्या पांगल्या मुलांचे" असा मुलांचा उल्लेखही आहे. "चैत्रपुनव" मध्ये "आता मुले पांगू लागली", "या राजपाशा-तून मुक्त होता", "घरच झाले व्यथा" या कवितांत आत्मचरित्रात्मक उल्लेख आहेत. "शैशवीचा व्रण तसाच वाहे", "ज्ञानियाला सोपानाचा" — या कवितांमधून आप्तांचे, जीवनातील काही महत्वाच्या घटनांचे उल्लेख येतात. या सर्वच कवितांमधून वाढत्या वयाची कातरता, एकटेपणा, प्रौढत्वाकडे जाताना आप्तस्वकीयांच्या बालपणीच्या, जुन्या घरांच्या आठवणींनी येणारा हळवेपणा व्यक्त होतो. सौंदर्यवादी कवींनी कविता हे आत्माविष्काराचे ठिकाण मानल्यामुळे त्यांची कविता अनेकदा खूप खाजगीही बनलेली दिसते. बोरकरांच्या या कविताही अशाच खाजगी आहेत. या कवितांमधून काही ठिकाणी पुनरुक्ती, शब्दलयींचा तोचतोपणा हे दोषही आढळतात. बोरकरांच्या काही ललित लेखांचे विषय झालेले अनुभव काही कवितांमधूनही आलेले असतात. उदाहरणार्थ, "शैशवीचा व्रण" किंवा "घरच झाले व्यथा" या कवितांमधले अनुभव. या कवितांमधले अनुभव ललित लेखांमध्यही आलेले आहेत. परंतु कविता या माध्यमाचा बोरकर कधीकधी किती सहज वापर करतात हेही अशा कवितांमधून कळते. उदा.

"सांजावले दिवसाच हे झडती झडती सरी
राजांगणी झाले तळे अन् चिंब माझी ओसरी
नावा न येथे कागदी वा धावणारी पावले
पैसावली केव्हाच ती मन पानसे ओलावले "

... पाऊसकाळातला एक दिवस आहे. दिवस असतानाच आमाळ इतके भरून आलेले आहे की सांज झाल्यासारखे वाटते आहे. पण पूर्वी अशा दिवशी अंगणातल्या तळघामध्ये कागदी नावा सोडत धावणारी पावले आज येथे नाहीत. ती कोठल्याकोठे दूर निघून गेली आहेत. त्यामुळे बाहेर पाने जशी पावसाने ओलीचिंब झाली आहेत तसे घरात कवीचे मन.

"या कागदी न ठरे दिठी, कविताक्षरे होती अंधू..." — हळुवार कविमन मुलांच्या आठवणींनी कातर होतं, भरून आलेल्या डोळ्यांनी कवितेची अक्षरे पुसटतात ... अशावेळी ती (मुलांची आई) मात्र काय करते आहे ?

"सांभाळिले कपटे जुने कापून ही रचिते घड्या
जोडून ज्या शिविते नव्या नाना खणांच्या गोघड्या
रंगांत त्यांच्या मग्न ही गुडघ्यातली कळ विस्मरे
पिकल्या फळाचा गोडवा हिचिया मुखावर मोहरे "

... एक घरगुती हळुवार क्षण या कवितेमध्ये गोठवलेला आहे. त्यातून जीवनाकडे पाहण्याच्या दोन रीती भाष्य न करता व्यक्त झाल्या आहेत. कविता या माध्यमावरची ही पकड, जीवनातला कोणताही अनुभव सहजगत्या कवितेत गोठवण्याची ही किमया हे बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एक वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. "कांचनसंध्या" या संग्रहात बोरकरांच्या अनेक रम्य निसर्गकविता आहेत. "कुळागर", "कोंम", "चाहूल", "सांज होता", अशा अनेक कवितांतून वयाच्या सतराव्या वर्षीही बोरकर किती सौंदर्यमग्न वृत्तीने जग व्याहाळत होते हे जाणवते. "कणसा आली श्रावण—शेते नील मण्यासम पाणथळी" अशा धुंद लयीत हे निसर्गालावण्य ओथंबून येते.

"मीच नेणतो कोण, कुठील मी
कसा रसोत्सवी बुडतो खोल
जरेत देखील माझी माती
कशी तयाची धरिते ओल "

हा प्रश्न बोरकरांना पडलेला नसून वाचकांनाही पडलेला आहे.

"कांचनसंध्या" 1981 मधला, तर "अनुरागिणी" 1982 मधली. परंतु "अनुरागिणी"त 1960 ते 1980 या काळात लिहिल्या गेलेल्या पण पूर्वीच्या संग्रहामध्ये समाविष्ट न झालेल्या कविता एकत्रित करण्यात आलेल्या आहेत. चतुष्पदी, अष्टपदी, दशपदी, द्वादशपदी, सुनीत, गझल, गीत असे विविध रचनाप्रकार या संग्रहात एकत्रितपणे दिसतात. ही रचना अचूकपणे भावांना अनुकूल अशीच योजलेली असते. हे बोरकरांचे उपजत कौशल्य म्हणावे लागेल.

कविता ही जणू बोरकरांची संवय बनली होती. जीवनाच्या कवेत येणारे अनेक भावानुभव कवितेत शब्दबद्ध करण्याची मानसिक गरज त्यांना सतत वाटत असावी. इतकी बहुल रचना बोरकरांनी केलेली आहे. परंतु यामुळे काही रचनेत कृत्रिमताही निर्माण होते, ज्याची उदाहरणे "अनुरागिणी"त पुष्कळ सापडतात.

"अरुणकिरण हरितकुरणी सुभग सहज चरणी
विहरशि जरि विमनपणे चरिशी, मन हरिणी "

— अशी रचना अतिशय हटातटाने घडलेली आहे हे सहज कळते. "उठ सखी जाग जाग", "आल्यावर राग तुला", अशीही काही आणखी उदाहरणे देता येतील. शब्द हा बोरकरांचा मोह होता. पण शब्दांवर त्यांची हुकुमतही असे. याच संग्रहातील "फार दिसांनी" या कवितेत,

“ फार दिसांनी माड पाहिले, सुभग तांबडी माती
हिरवे डोंगर, हिरवे रावे, पिवळी शेतीमाती ”

....

“ कुठे निळी मलमली पत्वले, सोनसाळचे भारे
कोठे झळझळणाऱ्या गंजी कोठे वंश पिसारे... ”

गोव्याच्या रंगविभोर निसर्गाचे लुब्ध करणारे हे चित्र बोरकरांनी किती सहजपणे शब्दात पकडलेले आहे. “ अंगणातले ऐश्वर्य ”, “ पूजा ”, “ दीस उघळावयाते ” अशा काही निसर्गकविता वाचताना बोरकरांना शब्द किती वश असतात हे जाणवते. 1960 नंतर बोरकरांच्या कवितेत उमटणारे खिन्नतेचे पडसाद “अनुरागिणी”तही मधूनमधून दिसतात.

“ नादातच मी उरलो, पडलो अडल्याच्या सादास उगा ”... किंवा,

“जे गेले केल्याविण वाया अचूक केवळ तेच स्मरे” अशा अनुतापाच्या जाणिवेची खंत प्रकटविणाऱ्या ओळी बोरकरांच्या भावनेला खरेपणा प्रकट करतात. या ओळीतली वैयक्तिक भावना खरी पण कदाचित तात्कालिक आणि म्हणूनच अपुरी असेल. परंतु स्वतःच्या जीवनाच्या व कवितेच्या संदर्भात आपण सामाजिकतेचे अंग हळूहळू पूर्ण गमावून बसलो आणि स्वतःच्या “नादात” हरवलो याने बोरकरांना कधीमधी वेचन केले होते हे या ओळीतून व्यक्त होते. 1950 पर्यंत बोरकरांच्या कवितेला व भावजीवनाला थोडे का होईना एक सामाजिक अंग होते. आणि ते असलच होते. सहानुभूती, माणुसकी, ध्येय इत्यादी जीवनश्रद्धांचा व मूल्यांचा तो केवळ उच्चार नव्हता, त्यात प्रामाणिकतेची आच होती. पण नंतरच्या काळात मात्र हे अंग बोरकरांच्या कवितेतून जवळजवळ नाहीसे झाले असे म्हणावे लागेल. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बदललेल्या सामाजिक वास्तवाने भोवतीच्या अश्रद्धेच्या, नष्ट झालेल्या नीति-मूल्यांच्या जाणिवेने यावी तितकी अस्वस्थता बोरकरांना का आली नाही ? यामुळे आपली कविता एकायामी राहिली याची खंत त्यांनी कुठेच व्यक्त केली नाही ?

“स्वतःत इतका चूर राहिलो जग झाले मज फिके

स्वरी आतल्या रुतलो इतुका जनवन झाले मुके ”... पण,

“ त्याचमुळे का त्रिभुवन सगळे नवेच मजला पुन्हा

जो देखावा बघतो तो तो पूर्विहुनि देखणा ”...

त्यांना जग पुन्हापुन्हा सुंदरच दिसते. देखणेच दिसते, फुले, फळे, उदयास्तांच्या रंगलिपीची पाने हेच त्यांना पुन्हापुन्हा जाणवते. जगातली विरूपता, अभाव यांच्याकडे त्यांची दृष्टी वळत नाही. त्यांचे मन एकेकाळी माणुसकी आणि ध्येयवाद यासारख्या मूल्यांनी व्यापले होते, ती त्यांच्या मनातून पूर्णतः पुसून का गेली ? 1950 ते 1980 या तीस वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या पाच संग्रहांमधून बोरकरांची अभिव्यक्ती अधिकाधिक

आत्मपर आणि बऱ्याच प्रमाणात “वैयक्तिकते”कडे झुकत गेलेली दिसते. “चिन्मयी” या संग्रहात ती आत्मानंदांत पूर्णपणे बुडून गेलेली दिसते.

“ चिन्मयी ” हा संग्रह 1984 साली, बोरकरांच्या मृत्यूनंतर लगेच प्रसिद्ध झाला. 1981 पासूनच्या शेवटच्या तीन वर्षांतल्या या कविता सरत्या वयाबरोबर वाढत जाणारी ईश्वरविषयक श्रद्धा आणि आतापर्यंत गेलेल्या आयुष्याचे एकप्रकारे घावते सिंहावलोकन व्यक्त करतात. त्यातही ईश्वरविषयक कवितांचे प्रमाण मोठे आहे. पंचावन्न कवितांच्या या संग्रहात विसाहून अधिक कविता प्रत्यक्ष ईश्वरसंबद्ध जाणीव प्रकट करणाऱ्या, सुमारे दहा कविता प्रीतिभाव व्यक्त करणाऱ्या व इतर जीवनविषयक स्वैर चिंतन मांडणाऱ्या आहेत. “ काळजाचा ठोका वाढतो आहे, साबल्या पायउतार झाल्या आहेत, आठवणींना कलाबतूने लिकलिकणारी काळी किनार आहे...” हा या कवितांचा मूड आहे. “ हे जीवन सरते जाणा आठवा जिवी रघुराणा ” असे म्हणताना मनोभावे जाणवलेले ईश्वराचे सर्वव्यापी ममत्व व्यक्त केले आहे. आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसात क्वचित चटका देणारी अनुतापाची तीव्र भावना, स्वतःच्या संपूर्ण अज्ञानाची मोकळी कबुली या कवितांमध्ये दिसते. त्याचबरोबर जीवन संपत आले असतांना

“ केलिया मल्याचा न करी पस्तावा

जरी घोर घावा कृतघ्नाचा ”...

असा उदार क्षमाभाव दिसतो. हा भाव येण्यासाठी,

“ राहतो फुलामुलात पाखरात नेहमी

आणि अक्षरांचिया रसप्रसन्न उद्गमी ”...

असे जीवनोत्सवात संपूर्ण रंगून जाणे एवढेच नव्हे तर

“ संकटांचा कोण केवा ? दुःख खोटे दैन्य खोटे

मी तयांशी झुंजतांना भोगिले ऐश्वर्य मोठे ”

असा दुःखाशी असलेला जुना परिचय देखील दिसतो. या संबंध संग्रहात बोरकरांचा “हृद्गंध” सर्व कवितांमधून दरवळलेला आहे. संग्रहातील भावाशी जुळणारी अमंगाची तयही बोरकरांनी अंतःस्फूर्तीने उचललेली आहे. ओवी आणि अमंग यांच्याविषयी बोरकरांना मुळातच ममत्व आहे.

“ अमंग तो जाणा छंदांमाजी राणा

ओवी ते चांगुणा राणी त्याची

प्रतिष्ठिला त्यांनी मराठी देव्हारा

गह्याचा गामारा उजळिला ”...

अमंगापासून बोरकरांनी काव्यरचनेला सुरुवात केली त्या अमंगरचनेबरोबरच त्यांनी आपल्या शेवटच्या काळातही असा सांधा जुळवून ठेवलेला असणे स्वाभाविक होते.

बोरकरांच्या जीवनविषयक कल्पना, जाणिवा, वाङ्मयविषयक श्रद्धा नेहमीच स्वतःपुरत्या स्वच्छ आणि निःसंदिग्ध राहिल्या. “चिन्मयी”त त्या अधिकच स्पष्टपणे व्यक्त झाल्या आहेत. अशाश्वतापासून ते आता मनाने इतके बाजूला झालेले आहेत की अशाश्वताने उभ्या केलेल्या संकेतांची, अडसरांची त्यांना मुळीच भीती वा काळजी नाही. “जीवन आहे मंगलसुंदर आनंदाची खनी” हा बोरकरांचा आत्मप्रत्यय आहे. म्हणूनच अखेरचे “प्रकाशजनक तमाचे” भावपूर्ण स्तोत्र त्यांनी गायिले आहे. प्रीती हीही बोरकरांची जीवनश्रद्धाच आहे. तीही आयुष्याच्या शेवटपर्यंत त्यांच्या हृदयात तेवत राहिलेली दिसते इतर जाणिवांप्रमाणेच ही प्रीतिभावनाही नैसर्गिक विकास-क्रमाच्या सर्व पायऱ्या सारख्याच उत्कटतेने व उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रगल्भपणे ओलांडताना दिसते. प्रीती व श्रद्धा या दोन्हीचाही आविष्कार “चिन्मयी” या संग्रहात सारख्याच मनःपूर्वकपणे झालेला आहे. या संग्रहात बोरकरांचे “निवांत” मन व्यक्त होते. “अंतरी रसावणे” व्यक्त होते. आयुष्यभर बोरकरांमध्ये सतत विसावलेली तृप्ती शेवटपर्यंत ओरखडाही न जाता टिकून राहिलेली दिसते. या तृप्तीमागे एक तत्त्वज्ञान आहे. मन वाहते ठेवल्याने, नित्य चांगले स्मरून वाईट विसरल्याने हा निर्मळपणा येतो.

“ साकळलेपणामुळे विष प्रसवते जिणे

तेच प्रवाहता पण सुखे उसवते गाणे ”...

आपल्या व्याकुळल्या मनाला ते म्हणतात,

“ गड्या माझ्या वाहू गाऊ रूप आकाशाचे ध्याऊ

पोळलेल्या धरे थोडी ओल देऊनिया जाऊ ”

या ठिकाणी बोरकरांची काव्यविषयक भूमिकाच जणू सूचित झालेली आहे. “पोळलेल्या धरेला” थोडी ओल देणे या पलीकडे या कवितेने वेगळा हेतू मनाशी बाळगला नाही. आत्माविष्काराबरोबरच इतरांना ओलावा देण्याच्या उद्देशाने निर्माण झालेली ही कविता सुफळ संपूर्ण झाली असे निश्चितच म्हणावे लागेल.

बोरकरांच्या समग्र कवितेच्या प्रवासाचा हा धावता आलेख व त्यातील चढउतार न्याहाळल्यानंतर त्यांच्या कवितेची वैशिष्ट्ये अधिक तपशीलवारपणे पाहता येतील. वयाच्या नवव्या वर्षी बोरकरांनी पहिली कविता लिहिली. 1925 नंतर तिला खरा बहर आला. तेव्हापासून 1984 पर्यंत ते कविता लिहीत होते. जवळजवळ साठ वर्षे बोरकरांनी काव्यलेखन केले. त्यांच्या कविताखाली तारखांची नोंद आहे. ती पाहता किरयेकदा ते दिवसाला एक, दोन तर कधीकधी तीन कविता लिहीत. “गाता गळा शिंपता मळा आणि लिहिता हात बळा” या म्हणीप्रमाणे “दिसाभाजी काहीतरी ते लिहावे” हा बोरकरांचे स्नेही माई देसाई यांनी दिलेला संदेश बोरकरांनी निष्ठेने पाळला. बोरकरांच्या दृष्टीने काव्य ही साधना होती. अखंड चाललेला तो लययोग

होता. प्रतिभेच्या उपासनेचे हे व्रत, हे अग्निहोत्र त्यांनी अखंड चालवले. बोरकरांची ही सर्वच रचना सारख्याच गुणवत्तेची नाही किंवा ती सतत विकास पावत गेली असेही नाही. कुसुभाग्रजांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांचे व्यक्तित्व व कवित्व संस्कारबहुल असल्यामुळे केशवसुत बालकवी, तांबे यांच्यापासून तो माधव जूलियन, मढेंकर इत्यादी कवींचे ठसे बोरकरांच्या मनावर उमटले व त्यांच्या घाटणीची रचना त्यांना करावीशी वाटली. सामाजिक-राजकीय जाणिवेने काही काळ ते भारावून गेले. तेव्हा त्यांनी प्रचारकी थाटाची कविता लिहिली. नवकवितेची लाट आली तेव्हा त्या कवितेतील लकवींचा स्वीकार त्यांनी करून पाहिला असा सूर समीक्षकांनी काढावा एवढा बदल त्यांच्या कवितेत झाला. परंतु साठ वर्षे मराठी कवितेच्या प्रवाहातील अनेक वळणे पाहता पचवीत त्यांची कविता आपले “स्वत्व” टिकवून धरीत राहिली. वाचकांना ती प्रिय वाटत राहिली. समीक्षकांनाही वेळोवेळी तिची दखल घेत राहावे लागले. याचा अर्थ बोरकरांच्या कवितेत तिचे स्वतःचे असे काही वैशिष्ट्य, वेगळेपण होते. केवळ तांबे यांच्या भावगीत परंपरेचे अखंडत्व नुसते टिकवून धरले असते तर ती बोरकरांची स्वतःची कविता राहिली नसती. किंवा तिला महत्त्वही लाभले नसते. बोरकरांच्या कवितेचे स्वतःचे वेगळेपण उमटवून दाखवणारी ही वेगळी वैशिष्ट्ये कोणती ते पाहू.

बोरकरांच्या कवितेत अंगदी सुरुवातीपासून केंद्रवर्ती असणारे विषय दोन आहेत. निसर्ग आणि प्रेम. मराठी कवितेत निसर्गाशी तन्मय होऊन त्याच्या सौंदर्याची गाणी गाणारा पहिला कवी आहे बालकवी. बोरकरांच्या सुरुवातीच्या कवितेवर बालकवीचे संस्कार आहेत. त्यांनीही निसर्गाला आत्मीय मानले. “माझ्या भावविश्वाच्या जलाशयात भोवतालच्या निसर्गाचं प्रतिबिंब आपोआपच पडतं. आणि त्याला एक आगळीच तरलता प्राप्त होते. जेव्हा जेव्हा भाववृत्तीच्या तीव्रतेनं मी झपाटला जातो, मंतरल्यागत होतो तेव्हा माझ्या संवेदना आपोआपच जाग्या होतात. आणि त्या आपलं प्रतिमाविश्व अुभं करतात. एकाएका निसर्गाच्या आत्मीय भागाशी माझी तार जमते आणि त्याच्या माझ्यात अत्यंत निकटच असं हृदयंगम कम्युनियन निर्माण होतं.” पाडगावकरांशी बोलतांना बोरकरांनी आपले व निसर्गाचे नाते असे स्पष्ट केले आहे. सुरुवातीच्या काळात बालकवींच्या संस्कारातून जेव्हा बोरकरांनी निसर्गकविता लिहिली तेव्हा निसर्ग हा त्यांच्या कवितेचा अेक “विषय” असे. परंतु जेव्हा निसर्ग हा त्यांच्या भावानुमूतीचा, प्रतीतीचा विषय झाला तेव्हा ही कविता पूर्णपणे बदलली.

“ सांध्यजळ व्याकुळले तम पाहुनि गहन...”

किंवा

“ श्रांत कोलाहल टाकी वायुचिया स्कंधी मान ”

या ठिकाणी निसर्गाचे “वर्णन” केलेले नाही. येथे एक भावस्थिती निसर्गात प्रतिबिंबित झालेली आहे. निसर्गातील घटकांचे, सृष्टिक्रमातील अंखाद्या क्षणाचे संपूर्ण भावानुमूतीत

रूपांतर करण्याची किमया या ठिकाणी घडलेली आहे. ही किमया हे बोरकरांचे खास वैशिष्ट्य आहे. बोरकर निसर्गाकडे पाहतात तेव्हा त्यांना निसर्ग सुटा, वेगळा जाणवत नाही. संवेदना वा भाववृत्ती जागवणाऱ्या प्रतिमांतूनच बोरकरांना निसर्ग दिसतो. त्यांच्या पावसाविषयीच्या काही कविता या दृष्टीने पाहण्यासारख्या आहेत.

“झाडे झाली निळी निळी करांगुळी गोवर्धन
धुंद आकाशच झाले मंद अस्मानांनी पर्जन्य”
“सरिवर सरी आल्या ग, सवैल गोपी न्हाल्या ग
गोपी झाल्या मिजून चिथ, थरथर कापति निव कदंब
घनामनातुन टाळ मृदंग तनूत वाजवि चाळ अनंग
पाने पिटिती टाळचा ग...”
“झाले हवेचेच दही माती लोण्याहून मऊ
पाणी होऊनिया दूध लागे चहूकडे धावू”
स्वैर चुकूनिया वाटा खुळघा हंबरती दिशा
मोवळून धारानृत्यी वेळा झाल्या वेडघापिशा”

ही सर्व उदाहरणे काही केवळ चेतनगुणोक्ती अलंकाराची उदाहरणे नाहीत. येथे पावसाशी निगडित असणाऱ्या उल्हास, उन्माद, निर्भर आनंद या भाववृत्ती सजीव प्रतिमांकित झाल्या आहेत. हे करीत असताना बोरकर ज्या प्रतिमा वापरतात त्यातून विविध संवेदनांचे, परस्पर पूरक अशा संवेदनांचे वेग वेगळे विश्वच उभे राहते.

“सूर ओथंबून कंठी कर्दळी भारावल्या
मुग्ध झाडांच्या तळी मांवावल्या या सावल्या
स्वैर एकाकी भ्रमे दिडमूढ वेडा काजवा
खिन्न झाला दोडकीच्या स्वप्नपुष्पांचा थवा”...

या ओळींमध्ये निसर्गप्रतिमांमधून विषण्णता, एकाकीपणा; खिन्नता व्यक्त होते. या कवितेची लय या विषण्णतेला तालून धरते. तर,

“हळद लावुनी आले ऊन
कुंकुमाक्षता फुलांमधून
झाडांमधुनी झडे चौघडा
घुमते पाणी लागुन धून”

या ओळींत विवाहाच्या मंगल प्रसंगांशी निगडित असलेल्या सहसंवेदना जागृत करणाऱ्या प्रतिमांचा वापर करीत निसर्गातून व्यक्त होणारा उल्हास, आनंद शब्दबद्ध केला गेला आहे. बोरकरांच्या कवितेत विविध संवेदनांचे विलक्षण मिश्रण आढळते.

“केळीत सांडती कधी चाफी सोन्याची
फणसात मोहळे घमघमती लोण्याची
आंब्यात लागती पिळू सांजचे रंग...”

येथे हिरव्या केळीत सोनचाफ्याच्या रंगाची, पिकलेल्या पिठळ्या केळ्यांची छटा आणि गंध, फणसात मोहळाच्या मधाचा रंग व गोडवा आणि गंध, तसेच लोण्याचा लुसलुशीतपणा, आंब्याला संध्याकाळच्या लाल केशरी छटांचे रंग येऊन त्याचे हळूहळू पिकत जाणे... अशा रंग, रुचि, स्पर्श, गंध या संवेदना येथे एकमेकीत मिसळून गेल्या आहेत.

निसर्ग ही बोरकरांच्या कवितेची भाषा आहे. प्रत्येक भाव, प्रत्येक अनुभूती निसर्गप्रतिमांतून गोचर केली जाते. झाडे, पाने, फुले, प्रकाश, काळोख, चंद्र, चांदणे, तारका, फांद्या, पक्षी, पिसोळे, मेघ, पर्वत, नद्या, समुद्र, आकाश, वाळू, ऊन, पाऊस, हवा, पाणी अशा असंख्य रूपांनी भोवती वावरणारा निसर्ग त्यांच्या कवितेत प्रतिमा-रूपाने येतो. प्रेयसी त्यांना “डाळिंबीची डहाळीशी बान्यासवे झुलताना” दिसते आपला आनंद उन्हासारखा असावा वाटते. मन “निळावल्या पाण्यासारखे निळावते”, “आकाश ढगांनी भरून यावे तसे आसवांनी” मन भरून येते. प्रेयसीला पाहून “सुखासीन पाण्यात ये चांदणे” असा भास होतो. निसर्गाचे वर्णन करताना देखील अनेकदा निसर्गप्रतिमाच वापरल्या जातात. उदा. “फांदीसारखी झुकते सांज, जांभळासारखे पिकती ढग”, “जळी असावे कळे दिव्यांचे तसे हवेचे तळे” किंवा “तिथे चांदणे फुलवीत राही छायांचे केवड”, याप्रमाणे.

जीवनातल्या सौंदर्यमयतेची आणि आनंदमयतेची प्रतीती बोरकरांना जशी निसर्गातून होते तशीच स्त्रीरूपातूनही होते. त्यामुळे निसर्ग आणि स्त्री या दोन्हींमध्ये त्यांना एक विलक्षण गूढ नाते जाणवते. कधी स्त्रीसौंदर्य आणि निसर्गसौंदर्य यांच्या छटा एकमेकीत मिसळून जातात. कधी एक दुसरी परस्परांचे उपमेय, उपमान बनून येतात. कधी निसर्गाच्या रूपातून स्त्रीचे रूप दिसते. निसर्गदेवतेच्या मालप्रदेशावर सांध्य-उषा-कुंकू शोभत असते. तिच्या कंठात ध्रुवताऱ्याचा सौभाग्यमणी असतो. जलवंतीचे पैजण तिच्या पायात रुमझुमत असतात. ती अंजिरी वसन नेसून येते. पायांशी विलगणाऱ्या दुडदुडत्या मंदानिलांना मृदुल करांनी उचलून उराशी लावते. कधी संध्या ही तांबूस गोरी राधा असते. धरणी रमणीसारखी प्रमत्त, धीट, तरणीताडी असते. पावसाचे थेंब पडल्यावर “वत्सल वास” येतो. स्त्रीची हालचाल, भूषा, साज-शृंगार त्यांना निसर्गात दिसतो. क्षितिजामध्ये कुणी “सुवर्णकेशी” असते. तिच्यासाठी “किरणविणीचा जलबलयांचा चुडा” “श्रुतीची खण, स्मृतीची पंढण” असा साज आणला जातो. अष्टमीची चंद्रकोर ही “भगवी रतन अबोली वेणी” वाटते. तर श्रावण हा “सृष्टीला लागलेला पाचवा महिना” असतो. चेतनगुणोक्तीची इतकी नयनमनोहर उदाहरणे मराठीत क्वचितच आढळतील. बालकवींच्या कवितेत,

सृष्टीवर चेतन्याचा आरोप असतो पण तेथे असे स्त्रीरूप कमीच दिसते. बोरकरांच्या कवितेत निसर्गातून प्रकटणारी ही स्त्री संपूर्णपणे पार्थिव असते. इतकेच नव्हे तर स्त्रीशी निगडीत असणाऱ्या इंद्रियनिष्ठ सुखसंवेदना वा भावना जागवणारी असते.

“ केळीचे पान पहा उजळ किती नितळ किती

वाळयाने मिजलेले उर्वशीचे वस्त्र उडे : पौषातील ऊन गडे ”

केळीच्या उजळ-नितळ पानाच्या प्रतिमेतून स्त्रीच्या लालस नितळपणाचा, तर पौषातील पातळसर मुगंधी उन्हातून उर्वशीच्या उडत्या वस्त्राचा जो सूचक अंद्रिय संकेत आहे तो पाहण्यासारखा आहे.

निसर्गसौंदर्यातून स्त्रीसौंदर्याचा जसा साक्षात्कार घडतो, तसाच दिव्यत्वाचा, असाध्यत्वाचाही साक्षात्कार घडतो. दूधसागराच्या हास्यात त्यांना वेदघोष “सृजनाचा दिव्य तोष” जाणवतो. मरून आलेले गडद निळे जलद पाहून ही “उतट हरिकरुणा” आहे असे वाटते. नक्षत्रांनी भरलेले नभ पाहून काजळकाळ्या जगात सावळे श्रीमुख-कमल उमललेले आहे असा आशावाद त्यांच्या मनात दाटून येतो. श्रावणातला निसर्ग पाहून त्यांच्यातल्या सात्त्विक वृत्ती जाग्या होतात. त्यांना तृप्त, सुखी वाटते. प्राजक्ताचे सडे पाहून खंती विसरल्या जातात. निसर्ग त्यांच्यांत कृतज्ञताभाव आणि उत्साह निर्माण करतो. बोरकरांच्या काही कविता शुद्ध निसर्गकविता आहेत. त्यात निसर्ग आपल्या विविध विभ्रमातून फुलताना दिसतो. काही निसर्गकवितांमध्ये गोव्याच्या निसर्गाची विविध रूपे बोरकरांनी तन्मयतेने टिपलेली दिसतात. “कुळागर”सारखी कविता

“ पाटात पोफळे बाहतात नारिंगी अन् अळवावरती सांडी स्वर्ण सुरंगी

वय-रूप न गणिता गोरखतरुचे येथे कवटाळी त्याला वेल कुणी नटरंगी ”

पोफळे, अळू, गोरखतरु असे विशिष्ट तपशील शब्दबद्ध करित गोव्याच्या निसर्गाचे वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रण केले जाते. परंतु या स्वतंत्र निसर्गकवितांव्यतिरिक्त बोरकरांच्या शेकडो कवितांतूनही गोव्याचा खास निसर्ग वेगवेगळ्या संदर्भात कधी प्रतिमा रूपाने, कधी भाववृत्ती प्रकटवीत सतत व्यक्त होत राहतो. “ कडे सिंधु टाकी वाफा नारलिका घाली वारा”, “ स्वैर एकाकी भ्रमे दिङ्मूढ वेडा काजवा, खिन्न झाला दोडकीच्या स्वप्नपुष्पांचा थवा” किंवा “हिरव्या काचेची पोफळीची झळझळती झावळे” अशा प्रकारे. त्याचप्रमाणे मासळी, नावा, कोळी, लाल रस्ते, तळी, देवळे, चर्च, त्यातील घंटानाद, टाकळ्यांच्या दाटीतले पाकोळ्यांचे थवे, गजबजत्या माडातून गजगजणारी गाज, पुळणीतून फिरणारा मत्स्यगंध वारा इत्यादी सूक्ष्म तपशीलांनी बोरकरांच्या कवितेला एक खास “प्रादेशिक गंध” सहजच प्राप्त झाला आहे. काव्यलेखनाच्या सुरुवातीच्या उत्साहाच्या काळात, “कोकणीतील सार्थ शब्दप्रयोग ठिकठिकाणी करण्याचा उपक्रम” करूनही बोरकरांच्या कवितेला त्या वेळी त्यांच्या मातीचा जो गंध मिळाला नव्हता तो नंतर असा त्यांच्या कवितेतून विनासायास घमघमू लागला.

निसर्गातून वेचलेल्या रंगप्रतिमांनीही बोरकरांच्या कवितेला एक वेगळे सौंदर्य प्राप्त करून दिले आहे. रंगसंवेदनांचा एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर आढळ यापूर्वी मराठीत फक्त बालकवींच्या कवितेत आढळतो. परंतु बोरकरांमध्ये उतरलेले हे वैशिष्ट्य केवळ बालकवींच्या प्रभावाने आले असावे असे म्हणता येणार नाही. बोरकरांना मुळातच रंगांचे आकर्षण होते. त्यांचे वडील भित्तिचित्रे रंगवीत तेव्हा लहानपणी बोरकर ते तासन्तास बघत असत. “ मला पुनर्जन्म मिळाला आणि तो निवडण्याचे स्वातंत्र्य असेल तर मी चित्रकार होईन ” असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे. रंगांच्या असंख्य छटा बोरकरांच्या कवितेत येतात. “ पाचूवाणी जळावरी मोल्यावाणी फेस ” असतो. “ओठ पोवळ्यासारखे” असतात. “हिरव्या बिल्वदलावर घवल जाईचा सर” असतो. “तांबड्या भिती, लाल कौलारावरचा निळा धूर” “गडद निळे जलद”, “सावळी रूखावळ”, “सोन्याचे ऊन”, “पांढरा फेस”, “ मगवी अबोली”, “सोनसळ्या जांभळ्या बांगड्या”, “केशरी गुल्मोहोर”, “पिवळी सोन-पिसोळी”, असे विविध रंग ठिकठिकाणी येतात. निळ्या रंगांच्या अनेक छटा त्यांना निसर्गात दिसतात. अंबराचा नीलिमा, ढगांचा नीलिमा, निळसर ओढा, निळी रात, निळा तलाव, निळसर क्षितिज, निळे जळ, प्रत्येक छटा वेगळी, त्याच्याशी निगडित असलेली भावच्छटा वेगळी. त्यातून उमटणारा व विस्तार पावत जाणारा वृत्तिरंग वेगळा. निसर्गाशी तन्मय झाल्यावाचून ही किमया साधणे अशक्य आहे. आणि निसर्गाशी ही तन्मयता निसर्गावर अत्कट प्रेम असल्यावाचून येणे अशक्य. निसर्गाचे नित्यनूतन कला दाखविणारे लावण्य, त्याची सर्जनशीलता, त्याच्यातील शांतविषयाची शक्ती ह्या सर्व गोष्टी बोरकरांना अप्रूप वाटतात. निसर्गाच्या सान्निध्यात त्यांच्या भाववृत्ती फुलून येतात. कधी निसर्गात त्यांच्या भाववृत्तींचे प्रतिबिंब उमटते. निसर्गाचे सौंदर्य सतत वर्षत असल्यामुळे हे जग असार वाटत नाही अशी त्यांची धारणा आहे.

बोरकरांपूर्वी निसर्गात रमून गेलेल्या बालकवींमध्येही निसर्गाच्या इतक्या विविध रूपांचा आविष्कार झालेला दिसत नाही. शिवाय बालकवींमध्ये, रोमँटिक कवींप्रमाणेच निसर्गाचे दैवी सौंदर्य आणि मानवी जीवनाची दुःखमयता, यांच्यातल्या विरोधामुळे निर्माण झालेल्या विषण्णतेची, अुदासीनतेची झाक सतत दिसते. बोरकरांच्या कवितेत ह्या विरोधाचा लवलेझही नाही. त्यामुळे बोरकरांनी जरी बालकवींच्या कवितेच्या संस्कारांपासून आपल्या निसर्गकवितेच्या निर्मितीची सुरुवात केलेली असली तरी स्वतःच्या मूलवृत्तींना अनुसरून ते पुढे वेगळ्या दिशेला वळले. निसर्गाकडे एवढ्या तरल संवेदनशीलतेने पाहणारा कवी मराठी कवितेत पुढेही क्वचितच आढळतो. बोरकरांची निसर्गाची प्रतीती, त्यांची निसर्गविषयक जाणीव स्वतंत्र आहे व ती व्यक्त करण्याची त्यांची प्रतिमासमृद्ध भाषाही स्वतंत्र आहे. मराठी कवितेत बोरकरांच्या विशिष्ट प्रकारच्या निसर्गकविता वेगळ्याच उमटून दिसतात.

बालकवींपासून सुरुवात करून बोरकरांनी निसर्गविषयक कवितेची आपली स्वतंत्र वाट जशी चोखाळली तशीच तांब्यांच्या प्रेमकवितेपासून प्रेरणा घेऊन लिहिली गेलेली बोरकरांची प्रेमकविताही पुढे कितीतरी वेगळी, विलोमनीय वैशिष्ट्ये धारण करीत गेली. बोरकरांवर तांब्यांच्या कवितेचा अनेकपदरी प्रभाव पडला. तांब्यांचा आनंदवाद, त्यांची गीतात्म आविष्कारपद्धती यांच्याबरोबरच तोपर्यंत मराठीत न झालेल्या प्रीतीच्या मुक्त आविष्कारानेही बोरकरांना मोहित केले. तांब्यांप्रमाणेच स्त्रीची विविध रूपे बोरकरांच्या कवितेत येतात. परंतु बोरकरांच्या कवितेतून व्यक्त होणारे स्त्रीविषयक आकर्षण अधिक गहिरे आहे. स्त्रीचे शारीर सौंदर्य, मार्दव, लाघव, तिचे गूढ अगम्य मन, तिचे वात्सल्य, प्रेम करण्याची तिची शक्ती, तिची उत्कटता, तिचे झोकून देणे, पुरुषाला समर्पणे आधार देणे या सर्व गोष्टींचे बोरकरांमधल्या पुरुषाला एक विलक्षण आदिम आकर्षण आहे. त्यांच्या कवितेत स्त्रीविषयक सर्वांगीण अनुरक्ती आढळते. स्त्रीविषयक आकर्षणाचे मानसिक व शारीरिक पातळीवरचे प्रीती व रती हे दोन भाव बोरकरांच्या कवितेत सारख्याच उत्कटतेने व्यक्त होतात. कधी वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून तर कधी एकात एक मिसळून. सुरुवातीच्या संग्रहापासून बोरकरांच्या प्रेमकवितांचे कालानुक्रमाने निरीक्षण केले तर त्यात एक प्रवास आणि विकास जाणवतो. प्रथम भावनिक स्तरावरचा प्रीतिभाव, 1935 नंतर या अमूर्त प्रीतिभावाचे धुंद शारीर प्रणयात झालेले रूपांतर आणि पुढे शारीरिक भावनेचे उन्नयन होऊन निर्माण झालेला स्निग्ध सखीभाव असा हा प्रवास आहे. सुरुवातीला स्त्रीहृदयात प्रवेश करून तिचा अत्कट प्रणयभाव व्यक्त करणारी तांब्यांच्या धर्तीची नाट्यगीते त्यांनी पुष्कळ लिहिली आणि पुढेही अशी नाट्यगीते लिहिण्याचा मोह त्यांना अघूनमघून होतच राहिला. 1932 साली तांब्यांना आनंदून सोडणारे “निष्ठुर किती हूषिकेशी ? रे तू ” (विरोधी भक्ती) हे गीत त्यांनी लिहिले, त्याचप्रमाणे 1970 मध्ये “ आतला आतला सये काळोख मातला ” ही आर्त विराणी लिहिली. या रचनांत काही तांब्यांच्या संस्कारातून आलेल्या तर काही ज्ञानेश्वरांच्या विरहिणीची आठवण करून देणाऱ्या. परंतु बोरकरांच्या प्रेमकवितांची खरी वैशिष्ट्ये या नाट्यगीतांत जाणवत नाहीत. ती जाणवतात त्यांच्या प्रेमकवितांत.

बोरकरांच्या महत्त्वाच्या प्रेमकविता “ जीवनसंगीत ”, “ दूधसागर ”, “ चित्रवीणा ”, “ गितार ” आणि “ कांचनसंघ्या ” या संग्रहांत विलुप्त झाल्या आहेत. त्यांची सुरुवातीची कविता शृंगाररसाचा आविष्कार करणारी आहे. “ हे क्षणभंगुर जीवन सुखसुंदर शाश्वत ” करण्याचे आवाहन सखीला करताना तेथे शारीर प्रणयाचा संदर्भ असतो. तिची मृदुल, हिमानी रंभाकृती दोन्ही करांनी घेरून “ उर्वशीच तू जाया ” असे उत्कट उद्गार काढणे किंवा “ पाठभोरी पौर्णिमा ” मध्ये तिच्या पाठभोऱ्या सौंदर्याचे मुक्त वर्णन करणे अशी या शृंगाराची आविष्कृती आहे. शृंगाराचे एक धुंद, रंगेल आणि स्पष्ट शारीर रूप बोरकरांच्या “ जपानी रमलाची रात्र ” या अतिशय

गाजलेल्या कवितेत दिसते. या कवितेत हळूहळू चढत जाणाऱ्या रतिभावनेच्या धुंदीची अभिव्यक्ती प्रतिमांच्या साहाय्याने करत सुरुवातीला एक विलक्षण भारलेले वातावरण बोरकर कसे उभे करतात ते पाहण्यासारखे आहे.

“ तुझे विजेचे चांदपाखरू दीपराग गात
रचित होते शयनमहाली निळी चांदरात
रतिरत कुक्कुटसा कुंडीवर आरोहुनि माड
चोच खुपसुनि फुलवीत होता पंखांचे झाड...
करातुनि तव खिदळत आले स्तनाकार पेले
जळता गंधक, पाच उकळती यांही रंगलेले...
आणि तरंगत डुलू लागली नौकेपरी शेज
तो कांतितुन तुझ्या निथळले फेनाचे तेज...”

खोलीमध्ये जळणारा, निळा प्रकाश फेकणारा विद्युतदीप, खोलीची सजावट, मद्याचे पेले, शय्या आणि सखी हा सर्व तपशील देताना रतिभावना अधिकाधिक प्रस्फुटित करणारे शब्द बोरकर वापरतात. या कवितेतील अनुभवाचे वर्णन करताना ते प्रत्येक शब्द असा वापरतात की ज्यामुळे त्या वस्तूला, अनुभवाला सौंदर्य आणि एक मायावी गूढता प्राप्त होते. विजेचा दिवा “ चांदपाखरू ” होऊन “ शयनमहाली ” “ निळी चांदरात ” रचित असतो. कुंडीतला माड “ रतिरत कुक्कुटसा ” “ आरोहुनि ” पंखांचे झाड फुलवीत असतो. मद्याचे “ स्तनाकार ” पेले, “ खिदळत ” येतात. तिच्या स्पर्शाने पियानो “ धरारतो ” तेव्हा त्याच्या “ कानशिलाच्या तारा ” जणाणतात... सौंदर्याचा विविधअंगी प्रत्यक्ष अनुभव, प्रत्यक्ष प्रत्यय देणाऱ्या संवेदना शब्दांमध्ये जिवंत करण्याचे हे सामर्थ्य आणि मुळात सौंदर्याचा कणाकणातून प्रत्यय घेण्याची कवीच्या संवेदनक्षमतेची तरलता ही बोरकरांच्या कवितांची वैशिष्ट्ये आहेत. ती या कवितेत स्पष्ट होतातच. रतिरंगाचे वर्णन बोरकरांनी निःसंकोचपणे केलेले असूनही त्याला अश्लीलतेचा वा असम्यतेचा गंध नाही. रत्यनुभवातला रंगेलपणा रंगवूनही त्यातली सुसंस्कृतता बोरकरांनी हरवू दिलेली नाही. “ जपानी रमलाची रात्र ” या कवितेचा शेवटही पाहण्यासारखा आहे.

“ गरळ तनूतिल गोठुनि झाले अंतरात गोड
कळते का मज जडते देवा नरकाची ओढ
... तुझ्या जपानी भाषा-लिपिसम अगम्य सुंदरता
असुनी हाती उरली दुर्लभ आली ना हाता...”

रत्यनुभवाचे निखळ सौंदर्यानुभवात झालेले हे परिवर्तन आहे.

“ जपानी रमलाची रात्र ” या कवितेप्रमाणेच बोरकरांची “ स्पर्श ” ही कविता-देखील शारीर प्रणयाच्या अनुभूतीतील उत्कट धुंदी शब्दबद्ध करण्याची क्षमता व्यक्त

करणारी आहे. या कविता “ म्हणजे त्या विशिष्ट अनुभवाची लय पकडणाऱ्या नादमय शब्दांतून घेतलेला त्या अनुभवाचा शोधच आहे. त्या अनुभवाला सर्वार्थाने गोचर करणाऱ्याचा तो प्रयत्न आहे.” या शब्दांत वा. ल. कुलकर्णी यांनी बोरकरांच्या कवितेचे वेगळेपण स्पष्ट केले आहे.

या अत्कट, धुंद, शारीर प्रणयाच्या कवितांप्रमाणेच बोरकरांच्या पत्नीविषयक कविताही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. मराठीत केशवसुत, नारायण वामन टिळक, भा. रा. तांबे यांच्यापासून तो विदा करंदीकरांसारख्या नवकवितेच्या काळातील महत्त्वपूर्ण कवीपर्यंत अनेक कवींनी पत्नीविषयक कविता लिहिलेल्या आहेत. परंतु या प्रीति-भावाची जी विविध रूपे बोरकरांनी प्रकट केलेली आहेत तितकी कुणीही केलेली नाहीत. जीवनातल्या सहचारिणीविषयीच्या शेकडो भावच्छटा या कवितांमधून व्यक्त झालेल्या आहेत. या सर्वच कवितांमध्ये प्रगाढ स्निग्धता आणि माधुर्य आहे. शारीर प्रणय हा या प्रेमभावनेचा अविभाज्य भाग असला तरी “काळास” यासारख्या सुहृदातीच्या कवितेतूनही मृत्यूमुळे होणाऱ्या ताटातुटीच्या कातर मनोवस्थेचे चित्रण येते. शरीरमनाने बांधलेले दोन जीव. गाढ प्रीती हाच त्यांचा खरा प्राण.

“ मातीमधि मुरल्याविण चव नाही पाण्याला

शरीराच्या तृष्णेविण रस कुठला प्रीतीला ”

... असे जरी असले तरी कालांतराने हे नाते “पिकत” जाते.

“ शरदातिल ओढ्यासम निर्मल

तुझा नि माझा ओढा

चार तपांनंतरही तू मज

सोळाचीच नवोढा ”

अशी ही प्रीती चिरतरुण आहे. “ चिरवश भी तव लावण्याला ” अशी स्वतःच्या प्रीतीची निःसंकोचपणे कबुली देताना सखीच्या लावण्याचा मनःपूर्वक गौरव आहे. परंतु पत्नी ही केवळ प्रणयातील सोबतीणच नाही. जीवनसखीने वेगवेगळ्या नात्यांनी हे सहजीवन व्यापून टाकलेले आहे. बोरकरांमधील रसिक सहचराला स्त्रीत्वाच्या अनेक कला पत्नीरूपात दिसतात. “तू” या सुनीतात सहचारिणीत एकवटलेली ही विविध रूपे व्यक्त केलेली आहेत.

तू वासंत उषा प्रभातसमयी माता मला मंगला

सर्वांगावरती स्मितातुनि तुझ्या सांडे प्रभा कांचन

आशेचे हिरवे कुळागर मला माझे गमे जीवन

तृप्तीचा नयनातुनि तव झरा येता निळा कोवळा

... हीच “तू” “संध्यासमयी जीवास भगिनी” वाटते, तिची घंटानादाप्रमाणे सद्गद्द वाणी सारेच श्रम हरते. कातरवेळी ती हळूवार फुंकर घालून मनीची सले हळूहळू

काढून टाकते. आणि गाढ निशा येते तेव्हा ती कांता मूर्तिमंत भविष्याकृती वाटू लागते. मूर्तिमंत शुचिता, ज्योतिष्मती वाटू लागते. पत्नीविषयीच्या गाढ प्रेमभावनेचे उन्नयन होत जाणे ही वैवाहिक जीवनातील माधुर्याची आणि परिपक्वतेची परिणती आहे. या नात्यात शरीराची जाणीव गळून पडते.

तुला मला उमगला जिह्वाळा, जन्माचा पट फिटला म

अन् शब्दांचा प्रपंच सगळा कमळासम हा मिटला म

— अशा मूक क्षणी अभिलाषांच्या ज्योती प्रभेला मिळून कृतार्थ होतात. जेथे जेथे संचित घेऊन जाते तिथे तिथे ती चंद्रासारखी सोबत असते. तिच्या लोचनात क्रांती, श्रंती या पावनसरिता दिसू लागतात आणि अंतरीचा मदन जळून जातो. हे अनोखे मीलन उंबराला फूल यावे तसे अद्भूत वाटते. वैवाहिक जीवनातील तृप्तीतून “ वृद्ध होऊ तेव्हा ” या कवितेत व्यक्त झालेली हळुवार आर्तता निर्माण होते. केषांमध्ये काळ जेव्हा जाईची फुले घालील, जेव्हा सरत्या वाटेतल्या सावल्या दीर्घ होऊ लागतील, पैलतीरावरचे घंटानाद ऐकू येतील तेव्हा हातात हात घालून आपण हे कधीतरी विसर्जन पावणारे जीवन मागे वळून पाहू अशा आशयाची ही कविता मृत्यूपर्यंतच्या आणि मृत्यूनंतरही पुन्हा येणाऱ्या सहजीवनाची वाटचाल व्यक्त करते. “मंद असावे जरा चांदणे” किंवा “फांद्यामधुनि चंद्र दिसावा” यासारख्या कवितांमध्ये सहजीवनातल्या साध्यासुध्या सुखदुःखांची माधुरी बोरकरांनी तन्मयपणे वर्णिली आहे. “ आता मुले पांगू लागली ” ही आत्मचरित्रात्मक कविता जणू पत्नीशी केलेल्या मनोमन स्वगतासारखी आहे. “संग” ही कविता पत्नीविषयीची अति उत्कट रतिभावना शब्दबद्ध करणारी आहे. तर “कांचनसंध्या” या कवितेत प्रदीर्घ, तृप्त सहजीवना-नंतरची कृतार्थ निवांतता व्यक्त होते. “दिवस जरेचे आले जरि त्या काठ जरीचा लावू सुखे ” अशी ही तृप्ती आहे. पत्नीने सहजीवनात केलेली साध, दिलेला आधार बोरकरांच्या काही कवितांमध्ये अतिशय साध्या शब्दांत व्यक्त होतो. त्यातून एक प्रकारची गाढ कृतज्ञता, जी बोरकरांच्या हृदयाच्या तळाशी भरलेली असते ती काठोकाठ उंचबळून येताना दिसते. “अनुरागिणी” या संग्रहातील काही कवितांतील या ओळी या संदर्भात सांगता येतात.

“ तुज शब्द दिला वरताना

तो मोही डळमळताना

दिला हात तू मला नेहमी थकून ढासळताना ”

किंवा

“ मज पचली रवीची लाही

ती तुझीच सखी पुण्याई ”

किंवा

“ सोन्याचा क्षण टिपिला घोसाळी दुधिणीनी
आणि कृष्णकमलकांत कोमल सुमविहणीनी
या सान्यां वर द्याया होतिस तू जवळ हवी
तू सखि “मम” म्हटल्याविण मी का रससिद्ध कवी ”

सहजीवनातल्या सर्व क्षणी असलेली ही सोबत कधीतरी तुटणार आहे याची जाणीव व्यक्त करणाऱ्याही अनेक कविता बोरकरांनी लिहिलेल्या आहेत. पूर्वी उल्लेखिलेली “वृद्ध होउ तेव्हा” ही अशाप्रकारच्या आर्त जाणिवेची कविता बोरकरांनी सुरुवातीच्या काळात लिहिलेली तर “कोंम”, “चल कवडी आण दह्याची ” या कविता उत्तरकाळातल्या.

पुरुषाच्या मनात स्त्रीविषयी असणाऱ्या प्रीतिभावाच्या अनेक कविता बोरकरांनी लिहिल्या. प्रेमजाणिवेचा दुसरा भागही त्यांनी त्याच तन्मयतेने व्यक्त केला. स्त्रीमनामध्ये प्रियकराविषयी असणाऱ्या प्रीतिभावाच्या विविध छटांचा शोध हा तो दुसरा भाग. स्त्रीमनात प्रवेश करून तिची प्रेमभावना तिच्या भूमिकेत व्यक्त करणे किंवा स्वतःकडे स्त्रीभूमिका घेऊन प्रीतिभावनेचा आविष्कार करणे ही पद्धत मराठी कवितेत प्राचीन काळापासून आढळते. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकारामादि संतकवींनी ईश्वरासंबंधीचा भक्तिभाव व्यक्त केला तो स्त्रीभूमिकेतून लिहिलेल्या विराण्यांमधून. तर पुरुषाच्या कल्पनेत वावरणारी शृंगारभावना घीटपणे व्यक्त करणारी स्त्री काही लावण्यांमधून उभी राहिली. बोरकरांनी तांब्यांच्या कवितेचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून सुरुवातीला जी रचना केली आहे तीत भक्तिपर, राधाभाव व्यक्त करणाऱ्या गोतांचा समावेश तर आहेच. शिवाय तांब्यांप्रमाणेच स्त्रीमनातील प्रीतिभावनेच्या विविध छटा व्यक्त करणाऱ्या नाट्यगोतांचाही समावेश आहे. या दोन्ही प्रकारची रचना मधूनमधून अखेरपर्यंत केलेली दिसते. प्रीतिभावाची विविध नाट्यरूपे असेच या कवितांचे वर्णन करता येतील. या कवितांमधून स्त्रीमनाची अनेक चित्रे प्रतिबिंबित होतात.

“ मी नंदाघरची बावडी ग ” या कवितेत नंदाघरची बिहिर कृष्णाला क्षणभर पाहिल्याने अष्टांगांनी पाझरू लागते. गोपीसारखीच ती एक स्त्री असते. “ पावले घारेच्याही पुढे ” तली स्त्री प्रवाहात स्वतःला झोकून देते, आपले घासून भरलेले घडे सखीकडे सोपवून ती निःसंगपणे संसार सोडते. प्रणयबाधेने उन्मन झालेली प्रणयिनी, “ मज सजवी बाइये सांज साजण वो माझा काठी थांबलेला आहे ” असे म्हणणारी अभिसारिका, “ डसला मजला निळा स्मर सखी, चढे निळी कावीळ ” असा घन-नीळाचा दंश झालेली विद्धा अशा अनेक स्त्रिया बोरकरांनी उभ्या केलेल्या आहेत. स्त्रीपुरुषांच्या आकर्षणातील ऐहिक वा ऐद्रीय तृप्तीच्या पलीकडले, गूढ, अनाम परंतु

उत्कट भावनेचे सूक्ष्म रंग बोरकरांनी या कवितांतून प्रकट केलेले आहेत. ही भावना आदिम आहे. स्थलकालातीत आहे. म्हणून कधी ती राधेच्या रूपकातून तर कधी कुणा अनामिक प्रणयिनीच्या रूपातून व्यक्त होते.

प्रीतिभावना हे जणू संपूर्ण जीवनाचे सार्थक असावे इतक्या विविध परींनी बोरकरांनी आपल्या प्रेमकविता लिहिलेल्या आहेत. उत्कटपणे, समरसून आणि मुक्तपणे. स्त्री ही जणू आराध्यदेवता आहे व प्रीतीच्या विविध भावच्छटांनी तिची पूजा बांधली जात आहे. प्रेमभावनेचा आविष्कार करताना कोणत्याही प्रकारचे बंधन वा दडपण स्वतःवर न ठेवणारा भराठीतला दुसरा कवी म्हणून बोरकरांनंतर फक्त पु. शि. रेगे यांचेच नाव घ्यावे लागेल. परंतु बोरकरांच्या कवितेतून व्यक्त होणारी स्त्री त्यांच्या स्वतःच्या वर्तमानकालीन, भूतकालीन स्त्रीविषयक वास्तवाचा, अनुभूतीचा आविष्कार अशी प्रतीत होते तर पु. शि. रेगे यांच्या कवितेतील स्त्री ही स्त्रीत्वाचा, तिच्या शारीर, मानसिक तत्त्वांचा आदिबंध म्हणून अवतरते. ती विशिष्ट नसते. बोरकरांच्या कवितेत न दिसणारे स्त्रीशी निगडित असणारे सृजन आणि तिचे पुरुषाला तिच्याकडे ओढून घेणारे पुष्कळसे जीवशास्त्रीय पातळीवरील आकर्षण हा पु. शि. रेगे यांच्या स्त्रीविषयक अनुभूतीचा महत्त्वाचा भाग असतो. बोरकरांच्या कवितेतील स्त्री पुरुषांच्या मानसिक आकर्षणाचा विषय असते. शारीर प्रणय हाही त्या मानसिक आकर्षणाचाच आविष्कार असतो. थोडक्यात म्हणजे पु. शि. रेगे यांची प्रेमजाणीव अभिजात वाङ्मयाशी नाते सांगणारी आहे तर बोरकरांची प्रेमकविता ही सौंदर्यवादी प्रेमजाणीव व्यक्त करते.

प्रीतिभावनेच्या तरल छटा व्यक्त करताना बोरकरांनी भाषा वापरली आहे ती मुख्यतः प्रतिमांची, विशेषतः निसर्गप्रतिमांची. कित्येक कवितांत तर निसर्ग आणि प्रीती यांच्या छटा एकमेकीत मिसळून जातात. ख्यातनाम समीक्षक वा. ल. कुळकर्णी यांनी “ बोरकरांची प्रेमकविता ही निसर्गकविता आहे आणि निसर्गकविता ही प्रेमकविता आहे ” असे या एकरूपतेचे वर्णन केले आहे. बोरकरांच्या प्रेमकवितेच्या संदर्भात बोरकरांनी पाडगांवकरांना दिलेल्या मुलाखतीतील त्यांचे मनमोकळे निवेदन लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, “ माझ्या भाग्याने विपुल आणि समृद्ध प्रेमजीवन माझ्या वाटचाला आलं ते मी निःसंकोचपणाने जगलो. प्रांजळपणाने, निरागसपणाने, अगदी धुंद होऊन आणि सर्व प्रकारचे धोके पत्करून जगलो. त्यावर मी पापाचे शिक्के कधीच मारले नाहीत. अुलट ती मी पुण्यसाधनाच मानली. आपल्या आणि प्रेयसीच्या प्राणाचा ठाव घेण्याच्या या आर्त भक्तीने प्रेमभावनेच्या शारीर पातळीपर्यंतच्या तिच्या चढत्या “सिफनीज” मला उमगत गेल्या. आपल्यावर जीवामावाने प्रेम करणारी स्त्री ही आपली संरक्षक आणि संजीवक देवता आहे अशी माझी जन्मजात श्रद्धा आहे. आयुष्याच्या अंतापर्यंत तिची नित्यनूतन स्तोत्रं माझ्या मनःकोषातून सतत

उमलत विकसत राहावी अशी माझी आकांक्षा आहे. ” या निवेदनातून बोरकरांच्या भावजीवनातील स्त्रीचे स्थान कोणते हे स्पष्ट होते. गडकरी, तांबे, माधव जूलियन, पु. शि. रेगे हे मराठीतले प्रेमकविता लिहिणारे प्रमुख कवी. गडकऱ्यांचे नैराश्य, बोरकरांच्या कवितेत कुठेही आढळत नाही. तांब्यांच्या प्रेमकवितेपेक्षा त्यांची कविता अधिक मोकळी व आधुनिकतेला जवळ असणारी. स्त्रीला पूज्य मानूनही माधव जूलियनांच्या कवितेमधील याचनेचा स्वर बोरकरांच्या कवितेला उमटलेला नाही. आणि पु. शि. रेगांच्या कवितेपेक्षा बोरकरांची प्रेमविषयक जाणीव अधिक सौंदर्यात्मक आहे. . . अशाप्रकारे बोरकरांची प्रेमजाणीव अत्यंत स्वतंत्र आणि वेगळी असलेली आढळते.

निसर्ग आणि प्रीती ही या ऐहिक जीवनाची दोन शक्तिकेंद्रे. या घटकांनी बोरकरांमध्ये जीवनाची आसक्ती निर्माण केली. जीवनावर त्यांची श्रद्धा राहिली तीही या दोन घटकांनी त्यांना परोपरीने वेढून घेतले असल्यामुळेच. बोरकरांच्या समग्र कवितेतून त्यांची ही जीवनाविषयीची आसक्ती आणि श्रद्धा अगदी सुरुवातीपासून व्यक्त होतात. “मी अशांत प्रवासी” किंवा “स्वर्ग नको सुरलोक नको मज लोभस हा इहलोक हवा” अशा शब्दांतून जीवनावरचे, ऐहिकावरचे स्वतःचे गाढ प्रेम त्यांनी परोपरीने व्यक्त केले. परंतु जीवनात मनसोक्त डुबून राहताना, पाण्यात डोळे उघडे ठेवून त्याचा तळ न्याहाळावा तसे, ते जीवन न्याहाळत गेले. जीवनाच्या प्रत्येक कलेने, सुखदुःखाच्या प्रत्येक अनुभवाने त्यांची जीवनावरची श्रद्धा अधिकाधिक दब होत गेली. या जीवनबद्धतेतूनच त्यांची आस्तिकताही अधिकाधिक प्रबळ होत गेली. या जीवनश्रद्धेला आणि आस्तिक्यबुद्धीला आधार मिळाला तो एकीकडे भारतीय तत्त्वज्ञानातून व दुसरीकडे त्याचा समक्ष प्रत्यय मिळाला तो तांबे आणि रवींद्रनाथ यांच्या वाङ्मयातून. दुःख क्षणमात्र आहे, सुख हे अंतिम आहे हे बोरकरांचे जीवनविषयक सार आहे. दुःख अनुभवाला आले तरीसुद्धा.

“ दुःखातही वारिसी तू दुजे त्याहून दारुण
कशाला मी मापू तुला माझ्या तोकड्या सुतानं ”
ही वृत्ती ठेवली. त्यामुळेच

“ संकटांचा कोण केवा ? दुःख खोटे दैन्य खोटे
मी तयांशी झुंजताना भोगिले ऐश्वर्य मोठे
मृत्यूने जेव्हा लवादे तोडिले ओल्या जिवाचे
पाहिले मी अंकसे ते प्राक्तनाच्या नाटकाचे ”

... “चिन्मयी” या संग्रहातील “ चांदणे झाले उन्हाचे ” या कवितेतील या ओळी बोरकरांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोणाचे मर्म म्हणून सांगता येतील. दुःख या कुरतड-
णाऱ्या भावनेला असे दूरस्थपणे बाजूला ठेवल्यानंतर जीवनाचे सारे रूपच पालटून

जाते. “झिणझिणी वाजे बीन, सख्या रे, अनुदिन चीज नवीन ”— प्रत्येक नवा दिवस हे जीवनाचे नवे गीत आहे, वेगळा सोहळा आहे, सुखदुःखाचा, मयआतंकाचा नवनवीन साक्षात्कार आहे. “तो अलखनिरंजन” ही बीन सहजपणाने वाजवीत आहे असे त्यांना वाटते. 1948 सालीही “तू छेड अशीच शरीरसतार” या कवितेत या शरीराच्या माध्यमातून, या पिंडातून, त्याची तार नि तार पिळून काढीत कधी भैरव तर कधी करुणार्त जोगी आळवत “त्याने” मला झंकारत ठेवावे असे त्यांनी म्हटले होते. “डोळ्यां-
मध्ये चांदण्याची काच” असल्याने त्यांना भोवती नेहमीच “लावण्यापौणिमा” दिसली. पण कधीकधी सारे जग असार वाटावे असेही क्षण वाटघाला आले. तेव्हा,

“ सृजनाच्या आधारशिलेवर पाय रोवुनी अचल रहा

अश्रद्धेचा कलह भाजता दिगंबराची शान पहा ”

असे त्यांनी स्वतःला सांगितले. “मृगजळातल्या माशाप्रमाणे वणवणल्यानंतर जी दारुण वने दिङ्मूढपणे भ्रमत राहिलो तीच पायाखाली तृणकुरणे, जलपुलिनं वनून आल्याचे ” त्यांच्या लक्षात आले. आणि त्यामुळेच हे मृगजळ नाही ही “ त्याची नटकिमया ” आहे हा विश्वास दृढ झाला. बोरकर मुळात सश्रद्धच होते आणि जीवन सुंदर, सुखमय आहे अशीच त्यांची श्रद्धा होती. या श्रद्धेला, आनंदमयतेच्या आधार-
शिलेला धक्का बसावा असे अनुभव कुठल्याही मानवप्राण्याला येतात तसे त्यांनाही आले असतील, पण त्यांची श्रद्धा अभंग राहिली आणि जीवनाच्या आनंदमयतेवरचा विश्वास, तडा न जाता टिकून राहिला हे महत्त्वाचे आहे. बोरकरांनी ईश्वर मानला गृहीत घरला, अणुरेणूतून, सुखदुःखाच्या विविध अनुभूतीतून त्याच्या अस्तित्वाचा त्यांनी प्रत्यय घेतला.

बोरकरांचे हे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान हा काही परंपरेचा आंधळा स्वीकार नव्हे. त्यामागे चिंतन व आत्मप्रत्यय दिसतो.

“ कोरडी तृष्णा उद्याची व्यर्थ कीर्तीचे पवाडे

विप्लवाचे भक्ष्य झाले संस्कृतीचे लक्ष वाडे ”

... हे जीवनविषयक मानही त्यांना होते. विनाश, त्यातून पुन्हा निर्मिती, पुन्हा सृजन हे सृष्टीच्या चक्रनेमिकेचे नाट्य त्यांनी विस्मयचकित होऊन, नम्र होऊन न्याहाळले. जीवनाचा हा “अर्थ” कळल्याने “प्राणांच्या अस्तघटी तृप्तीची सांज फुली” हीच त्यांची आकांक्षा उरली. कोठलीही असोशी, अतृप्ती वाटली नाही. त्यामुळे बोरकरांच्या कवितेत नैराश्य, आकांत, अमावाची तगमग, अश्रद्धा उमटलेली दिसत नाही. विरक्ती हा बोरकरांचा धर्म नव्हे. मातीचे धर्म त्यांनी सोडले नाहीत, पण “ज्योतीच्या मर्माची” आस त्यांना लागली. हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास म्हणावा लागेल. बोरकरांच्या कवितेत स्वतंत्र असे आध्यात्मिक चिंतन व्यक्त होताना दिसत नाही. परंतु त्यांची कविता हा त्यांच्या चिंतनाचा परिपाक आहे. ज्या ज्या वेळी

अंतःकरणाने ईश्वराची करुणा भाकली, ज्या ज्या वेळी त्याचे श्रेष्ठत्व जाणवले त्या त्या वेळी त्यांनी ते निःशंकपणे व्यक्त केले. विज्ञानाच्या विकासानंतर आधुनिक काळातील जाणत्यांना पडले तसे ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीचे कोणतेही प्रश्न बोरकरांना कधीच पडले नाहीत. त्याने निर्मिलेले हे विश्व, ब्रह्मांड ही “निस्तुला कृती” दरक्षणी न्याहळतांना पदोपदी ईश्वराच्या अस्तित्वाचा साक्षात्कारच त्यांना झाला. “बाष्पसमर्पण” ही त्यांची ईश्वराविषयीची पहिली महत्त्वाची कविता.

“अनंता तुला कोण पाहू शके

तुला गातसा वेद झाले मुके ”

असे ईश्वराचे आर्त स्तवन या कवितेत त्यांनी केले आहे. त्यानंतर येणाऱ्या प्रत्येक कवितासंग्रहातील बोरकरांच्या ईश्वरसंबद्ध भावना व्यक्त करणाऱ्या कवितांचे वाढले प्रमाण लक्षणीय आहे. त्याच्या कारुण्यमय क्षमाशील रूपाबरोबरच त्याचे रौद्ररूपही त्यांना आठवले आहे. तांब्यांनी “डुमडुमत डमरू ये, खणखणत शूल ये, येइ रुद्रा ” असे आवाहन केले तर बोरकरांनी “तू विशाल तू कराल तू विदारणारा, स्तंभ फोडुनी क्षणी ऋतास तारणारा ” अशी त्याची प्रार्थना करून आज असत्य फार माजले आहे म्हणून तू ये असे विनविले. कधी ज्ञानदेवादि संतकवींप्रमाणे, “नक्षत्रांचा ठावो/ईश्वर पाहा वो” किंवा

“जावया न लागे/तीर्था वनांतरा

सद्ग्रंथ संभारा तत्त्वचर्चे

संसारवृक्षाच्या/बैसुनिया छाये

मूळ त्याचे पाहे नीजांतरी ”

... अशा साध्या अमंगांतून वारकरी परंपरेने दिलेली ईश्वरप्राप्तीची सोपी सिद्धी तितक्याच प्रत्ययकारी भाषेत सांगतात. “सावळ्या विठ्ठला” हे संतांनी दिलेले नामामिघान वापरून त्याच्या लीला संतांइतक्याच कौतुकाने ते वर्णन करतात. उत्तरायुष्यात बोरकरांचे मन ईश्वरचिंतनात अधिक रमलेले दिसते. “चांदण्यांच्या अस्तकाठी मग्न आता मग्न घाटी / मी अमंगी दंग आहे एकट्या माझ्याच साठी ”, अशी स्वतःत मग्न होऊन केलेली भक्तिपर रचना “चिन्मयी” या संग्रहात विशेष आढळते.

जीवनाचा सर्वांगाने उपभोग घेणाऱ्याला मृत्यूची जाणीव अधिक तीव्रपणे होते. कविबर्ग तांब्यांनी मराठीत काही उत्कृष्ट मृत्यूविषयक कवितांची भर घातलेली आहे. मृत्यूची आठवण हा बोरकरांच्याही कवितांचा विषय झालेला आहे. वर प्रेमकवितांच्या संदर्भात उद्धृत केलेली “काळास” ही कविताही अशीच मृत्यूची आठवण करून देते. उत्तरायुष्यात बोरकरांनी मृत्यूच्या जाणिवेतून लिहिलेल्या कविता अतिशय आर्त आहेत. “येणारच येणारा, जाणारच होडी ” या 1969 साली लिहिलेल्या कवितेत

मृत्यूची अपरिहार्यता आणि जीवनाची ओढ ते व्यक्त करतात. पण या दोन जाणिवांचा संघर्ष वा त्यामुळे येणारे नैराश्य त्यांच्या कवितेत दिसत नाही. उलट “येणारा सुहृद सखे जेनांतर साथी” अशी भावना ते व्यक्त करतात. मृत्यूचे मय वा जीवन सोडून जावे लागणार असल्यामुळे होणारी तडफड वा कासावीस बोरकरांच्या कवितेत दिसत नाही. “कांचनसंध्या”पासून बोरकरांच्या या प्रकारच्या कवितांचे प्रमाण वाढते आहे. “अनुरागिणी” या संग्रहातील सत्तरीच्या आसपास लिहिलेल्या, तसेच पुढे “चिन्मयी”त समाविष्ट झालेल्या अनेक कविता मृत्यूच्या स्वीकाराची मानसिक तयारी दर्शवितात.

मृत्यूच्या जाणिवेने अस्वस्थ होण्याऐवजी जगलेल्या आयुष्य बदलची कृतज्ञता त्याच्या कवितेतून विशेषत्वाने प्रकट होते. जीवनाची उन्हे मावळतांना फुलांचा पांढ्या फुटतो, एखादे गवतचे पाते पाहिले तरी त्याचे आपले लाख जन्मीचे नाते स्मरते जे दुःख भोगले ते खोटे वाटत रहाते. आयुष्याची उजवण झाल्यावर येणारा प्रत्येक क्षण अमृताचा वाटतो. खडेगोटे चित्तामणी वाटतात. साधे पाणी गंगोदक बनून जाते. प्रत्येकात “त्याचे” लाडेगोडे प्रतिबिंब दिसू लागते. “आनंदकल्लोळ अंतर्बाह्य” अशी स्थिती होते आणि अशा सुखोत्सवात जीव अनावर झाला असताना “पिजऱ्याचे दार” उघडावे असे वाटते. बोरकरांनी जरा, व्याधी या देहाच्या उपाधी मानल्या. मृत्यू हा परमसखा. त्याच्याकडे जाताना अशाश्वताची सर्व माया दूर करावी आणि “विघ्नवून दीप सारे मी चाललो निजाया” अशा सहज भावनेने सर्व आसक्तीतून स्वतःला सोडवून घ्यावे.

बोरकरांच्या या मृत्यूविषयक कविता वाचताना भारतीय अध्यात्मविचाराचे, तत्त्वज्ञानाचे त्यांच्यावरील सखोल संस्कार विशेषच प्रकर्षाने जाणवतात. बोरकरांच्या समग्र कवितेलाच “भारतीयत्वा”चे एक मरीव अस्तर आहे. तसे ते तांब्यांच्याही कवितेला होते. बोरकरांच्या समकालीन म्हणजे 1925 ते 1984 या साठ वर्षांच्या काळातील कवितेत फार क्वचित आढळणारे “देशीपण” बोरकरांच्या कवितेत विशेषत्वाने प्रकट झालेले आहे. अगदी सुरुवातीपासून त्यांच्या कवितेत भारतीय संस्कृतीचे अनेक संदर्भ येताना दिसतात. वेदोपनिषदांतील, आर्ष महाकाव्यांतील आणि पुराणांतील विविध कथा, मिथ्ये आणि संकेत बोरकरांच्या कवितेत वैपुल्याने व सहजगत्या आढळतात. कालकूट, कृतांतमगिनी, किरातदुहिता, हलाहल, शकुंतला, पियूष, शारदा, उपमन्यू, नंदादीप, कल्पतरू, मार्तण्ड, नारायण, चकोर, सायुज्य, ओंकार, सामवेद, पारिजात असे अनेक शब्द वा प्रतिमा त्यांच्या कवितेत येतात. यामुळेही त्यांच्या कवितेला एक विशिष्ट सांस्कृतिक पोत प्राप्त झाले आहे. परंतु शब्द वा प्रतिमा योजिल्यानेच कोणत्याही कवितेला असे सांस्कृतिक पोत येईल असे नाही. ज्या ठिकाणी असे शब्द समृद्ध अनुभव व्यक्त करीत नाहीत त्या ठिकाणी, पाडगावकर

म्हणतात त्याप्रमाणे, त्या शब्दांचा वापर सांकेतिक वाटू शकतो. ते शब्द ठोकळ्यासारखे बसवलेले वाटू शकतात. परंतु बोरकरांच्या बाबतीत असे म्हणता येणार नाही. बोरकरांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, त्यांचा मूल्यविचार, त्यांच्या श्रद्धा आणि गूहीते ही सर्व भारतीय, देश्य आहेत. आणि हा त्यांच्यावर बालपणापासून झालेल्या संस्कारांचा, त्यांनी विशीच्या आसपास सुरू केलेल्या आध्यात्मिक, औपनिषदिक तत्त्वज्ञानाच्या वाचनाचा परिपाक आहे. काका कालेलकर, वि. स. खांडेकर, भा. रा. तांबे, महात्मा गांधी आणि रवींद्रनाथ यांच्याशी बोरकरांनी जुळवलेल्या मानसिक नात्याचा हा प्रभाव असावा. पाश्चात्य जीवनदृष्टी वा विचारसरणी यांच्यापेक्षा भारतीय आध्यात्मिक, पौराणिक विचारसरणीने त्यांच्या भाववृत्तीचे पोषण अधिक केलेले दिसते. व त्यामुळेच एकत्र कुटुंबातील सौहार्दापासून पुनर्जन्मावरील विश्वासापर्यंत भारतीय हिंदु मनोधर्म ते प्रकट करताना दिसतात. बोरकरांची कविता विशिष्ट स्वरूपाची का झाली आहे हे समजावून घेताना बोरकरांचे विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व आपल्या ध्यानात येत जाते. आत्मनिष्ठ असूनही बोरकर “व्यक्तिवादी” नाहीत, “सौंदर्यवादी” आहेत, रोमँटिक नाहीत. आणि “ऐहिकतावादी” असूनही “जडवादी” नाहीत. हा महत्त्वाचा पण सूक्ष्म फरक ध्यानात घेतला तरच बोरकर इतर आधुनिक मराठी कवींहून वेगळे का ठरतात हे लक्षात येते.

बोरकरांची कविता ही मुख्यतः भावकविता आहे. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या शब्दांत सांगायचे तर ही कविता “द्विध्रुवीय” आहे. आध्यात्मिक भाववृत्ती हा अेक ध्रुव आणि रंगरूपरसगंधस्पर्शादी सुखसंवेदनांची ओढ हा दुसरा ध्रुव. या दोन्ही प्रेरणा बोरकरांमध्ये सारख्याच प्रभावी आहेत. त्यातूनच त्यांच्या कवितेच्या आशयाचे व आविष्काराचे खास वेगळेपण निर्माण झाले आहे. क्वचित राजकीय, सामाजिक जीवनातील तेजस्वी व्यक्तींनी, घटनांनी भारावून जाऊन वा मूल्यहीनतेच्या, अश्रद्धेच्या काही अनुभवांनी व्यथित होऊन त्यांनी वेगळ्या सामाजिक आशयाच्या कविता लिहिल्या. पण त्या कविता तेवढ्याशा प्रभावी ठरल्या नाहीत. मुळात विशिष्ट परिस्थिती, जीवनव्यापार, लौकिक जीवनातील समस्या वा प्रश्न अशा कालविशिष्ट व्यवहाराचे व त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या वैचारिकतेचे, बोरकरांच्या वृत्तींना फारसे आकर्षण नव्हते. कालनिरपेक्ष मूल्य आणि प्राकृतिक सौंदर्य यांचे भावनानिष्ठ आवाहन त्यांच्या प्रतिभेला होते. त्यामुळे त्यांची कविता आत्माविष्काराधिष्ठित भावकाव्याच्या रूपातच सातत्याने प्रकटली. भावकविता भावनेच्या आवेगानुसार स्फुरणारी व म्हणून स्वामाविकपणेच स्फुट असते. लय, नाद व शब्दांचे अंतर्गत संगीत ही तिची अंगभूत वैशिष्ट्ये असतात. आणि प्रतिमा ही तिची भाषा असते. बोरकरांच्या भावकवितेत ही सर्व वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने आढळतात. त्यांच्यावर लहानपणापासून असलेल्या भजनांच्या, संगीताच्या संस्कारांमुळे नादानुकूल

रचना त्यांना सहज जमली. आपल्याला “गात गात कविता होते...स्वरांचा, नादाचा साक्षात्कार प्रथम होतो, त्यातून मी गुणगुणू लागतो...कवितेच्या ओळी गुणगुणता गुणगुणताच कधी शब्दांचा अनुक्रम बदलतो, एखाद्या शब्दाची जागा दुसरा नवा शब्द घेतो आणि त्यावेळी जाणवलेल्या या अधिक समृद्ध सौंदर्यसंगतीने मला आनंदाचे उमाळे येतात. पूर्वी हे सहज व्हायचं, वारंवार व्हायचं...” अशा शब्दांत बोरकरांनी आपल्या काव्यरचनेमागचं रहस्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला. बोरकरांच्या कवितेचे व संगीताचे अतिशय जवळचे नाते आहे. “आनंदमैरवी”, “जीवनसंगीत”, “गितार”, “चित्रवीणा” ही त्यांच्या काव्यसंग्रहांची काही नावे किंवा “शरीरसतार”, “जीवनधुंगूर”, “विश्वगान”, “आसावरी दुपार”, “पाऊसमल्हार”, असे सांगीतिक परिभाषेतील शब्द त्यांच्या कवितेत आलेले आहेत. म्हणून त्यांची कविता संगीताशी जुळलेली आहे असे नव्हे, शब्दांच्या उच्चारात असलेला गोडवा, नाद आणि लय ही त्यांना स्वामाविकपणे जाणवते. मधुर व नादपूर्ण शब्दांची ते अगदी सहज, कदाचित त्यांच्याही नकळत रचना करतात. सुरुवातीला बालकवींच्या शब्दकळेचा गाढ प्रभाव त्यांच्यावर असला किंवा नंतर तांब्यांच्या गीतात्म रचनाप्रबंधाचा त्यांनी निष्ठेने स्वीकार केला असला तरी बोरकरांची शब्दकळा आणि गीतरचनापद्धती स्वतंत्र आहे.

“ झडे सुरंगी धुंद तरंगी, नागचंपका मादक दर्प
हिरवळलेल्या उन्हीं पसरले दवळते कनकाचे सर्प ”

किंवा

“ रजत नील ताम्रनील स्थिर पल जल, पलसलिल ”

अशा ओळींतील अनुप्रास,

“ झाकलेले नभ होय मोकळे

गळे तयातुन उन्न कोवळे ”

अशा ओळींतील मृदू व्यंजनांचा वापर,

“ इंद्रील चंद्रकांत सांध्यसुंदरी ही,

येद्द हसत मधुरमंद विश्वमंदिरी ही ”

किंवा

“ मंद असावे जरा चांदणे कुंद असावी हवा जराशी ”

किंवा

“ संध्या राधा तांबुस गोरी उन्मद पद गति मंद ”

अशा ओळींतील अनुस्वारयुक्त शब्दांची अनुप्रासात्मक रचना,

“ गडद निळे गडद निळे जलद मरुनि आले ”

किंवा,

“ दिशादिशानुन आषाढाचा श्यामघनांना पूर ”

किवा

“ पिसापिसातुन फुटू लागले नक्षत्रांचे नेत्र ”

अशी द्विरुचतीपूर्ण रचना ही सर्व या संगीतप्रधान रचनेची विविध अंगे होत. कवितेच्या भावाला अनुकूल अशी लय पकडण्याचे बोरकरांचे कसब विलक्षण आहे. सुरुवातीच्या तांबेप्रीत रचनाबंधाच्या पकडीत असण्याच्या काळात ते फारसे जाणवत नाही. परंतु पुढे मात्र ते बहुरून आलेले दिसते. याही संदर्भात काही उदाहरणे देता येतील.

“ जरा ओलसर जरा गोलसर हिरव्या माळावर
रांगत पांगत होती सरकत थरथरती लोकर ”

*

“ घन नाही हे पाणी

कोटि भगीरथ खपले तपले मग फुटले पाषाणी ”

*

“ खिडक्यांवर वाजे वारा ग

चल अघड सुंदरी दारा ग ”

*

“ स्वर्ग नको सुरलोक नको मज लोभस हा इहलोक हवा ”

*

“ घन लवला रे घन लवला रे

क्षणभर श्रावण खवला रे ”

*

“ जागोजागी तर बहरले मत्त गुलमोहराचे

माथी त्यांच्या लहरति थवे कावळघापारव्यांचे ”

*

“ संध्येचा घट उपडा

नील घना सोनकडा ”

... लयीच्या वैविध्यतेची अशी कितीतरी उदाहरणे बोरकरांच्या संग्रहातून विखुरलेली आहेत. या संदर्भात बोरकरांनी स्वतःच्या काव्यनिर्मितीच्या प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण दिले आहे ते उल्लेखण्यासारखे आहे. ते म्हणतात : “ मला गुणगुणता गुणगुणताच कविता सुचते. पहिल्या दोन ओळी आपोआप ओठांवर येतात आणि मग कविता तयार होत असल्याची जाण येते. ... भाववृत्तीनं मनाचं आमाळ मरून आलं की मला एक प्रकारची विकलता वाटते. ... मला माझ्यात एक आगळा अपूर्व नाद जाणवू लागतो ... मनःचक्षूंना आशय प्रतिमांच्या रूपानं सुस्पष्ट दिसू लागतो. त्यांना टिपणारे शब्द स्पंद पावत आपापली जागा घेऊ लागतात आणि ते येतात ते अनुरूप छंदाच्या सरात ओवले जात. ... ” शब्दांमधल्या आंतरिक संगीताची बोरकरांना उपजतच जाण आहे. कोकणी, मराठी आणि संस्कृत भाषेतले शेकडो नादपूर्ण शब्द बोरकरांनी आपल्या मनात साठवून घेतले असावेत. ज्ञानेश्वर, सोयरोबादी संतांच्या कवितेतून,

कालिदासादी कवींच्या काव्यातून तसेच कोकणी बोलीच्या समृद्ध परंपरेतून बोरकरांना हे शब्दसंपत्तीचे संचित मिळाले असावे. चानी, कुणग्या, ओवळे, सुकती, पिसोळे, आसर, जिवस, अरळ, चाकाटली, दोंगुरली, तारवे, रूपस, वांकी, साळक, सडा, वांगडी असे वेचक कोकणी बोलीतले शब्द त्यांच्या कवितेला एक वेगळा गोडवा प्राप्त करून देतात. मराठी मायबोली नसूनही दिठी, कवडी, सय, लाही, सल, घागर, घडा, वेडेविदे, शिळ्यापाक्या, पुनव, मुई, न्हातीघुती, कवडसा, सांजावले, सावळा, रुळवीत, जिवणी, बाळसे, अडुळसा, कोंम, मुसळ, आठव, मावंदे हे खास मराठी बोलीतून आलेले शब्द त्यांच्या हाताशी असतात. बोरकरांची समग्र कविता संस्कृतातील शेकडो नादपूर्ण शब्दांनी इतकी समृद्ध आहे की त्यांचा संस्कृत भाषेचा गाढ व्यासंग पूर्वीपासून असावा असा समीक्षकांचा ग्रह झाला होता — ज्याचे बोरकरांनी पुढे निराकरण केले. बोरकरांजवळ शब्दांचे एवढे मांडार आहे की कोणत्याही भावनेच्या, दृश्याच्या, अनुभूतीच्या आविष्कारासाठी त्यांना शब्दासाठी अडून बसावे लागत नाही.

कवितेचे विविध घाटही बोरकरांनी वापरले. गीत, सुनीत, मुक्तछंद, यांसारख्या रुढ प्रकारांपासून गझल, लावणी, फटका अशा अनवट प्रकारांपर्यंत विविध प्रकारची कविता त्यांनी लिहिली. 1970 साली श्री. श्रीराम पांडुरंग कामत यांनी संपादित केलेल्या “मांडवी”च्या बोरकर षष्ठ्यब्दी विशेषांकात श्री. मनोहर नाईक यांनी “ बोरकरांच्या कवितेतील छंदोरचना ” असा संशोधनपर दीर्घ लेख लिहिलेला आहे त्यावरून असे दिसते की बोरकरांनी शार्दूलविक्रीडित, व्योमगंगा, आनंदकंद, मंदारमाला अशा अक्षरगणवृत्तांत, त्याचप्रमाणे जवळजवळ अठ्ठेचाळीस प्रकारच्या मात्रावर्तनी जातिवृत्तात काव्यरचना केली आहे. हरिमिनी, लवंगलता, चंद्रकांत, भूपती, पादाकुलक, जीवनलहरी, नववधू या जातींमध्ये त्यांच्या काही दिव्यात रचना येतात. परंतु छंदोरचनेचे हे प्रयत्न जाणीवपूर्वक नाहीत. श्री. नाईक यांच्या मते, “अंतःश्रुतीत ठसलेल्या एखाद्या छंदात घुमत राहून छंदनिर्भर मनोवस्थेत बोरकर आपली कविता मुखरित करीत असावे.” परंतु या सर्वच रचना “छंदशास्त्रदृष्ट्या अत्यंत रेखीव आहेत” यात संशय नाही. या नादमय व स्वभावतःच छंदोबद्ध रचनेने रसिकांना मंत्रमुग्ध करून टाकावे यात आश्चर्य नाही. परंतु केवळ शब्दकळा वा छंदोबद्ध रचना एवढेच बोरकरांच्या कवितेचे सामर्थ्य नाही. त्यांचे खरे सामर्थ्य त्यांच्या कवितेतील समृद्ध प्रतिसादित आहे. अतिशय सजीव, अर्थघन प्रतिमा त्यांच्या कवितेमध्ये ओळीओळीमधून येत असतात. या प्रतिमा-सृष्टीच्या ताजेपणामुळे बोरकरांची कविता एका अर्थी आशय व अभिव्यक्ती या दोहोंच्याही बाबतीत पारंपारिक असूनही ती नवी व आधुनिक वाटत राहिली. मूर्खकरांनंतर निर्माण झालेल्या वैचारिक कवितेच्या नव्या प्रवाहात देखील बोरकरांच्या कवितेचे आवाहन टिकून राहिले. तिचा एक खास

वाचकवर्ग निर्माण झाला. एवढेच नव्हे तर संजीवनी मराठे व मंगेश पाडगावकर यांच्यासारखे काही कवी बोरकरांसारखी गीतात्म संगीतानुकूल रचना करीत राहिले. मंगेश पाडगावकर यांची कविता पुढे विविध वळणे घेताना दिसत असली तरी सुरुवातीच्या काळात स्वीकारलेला हा बोरकरांचा संस्कार त्यांच्यावर टिकून राहिला.

जवळजवळ साठ वर्षांच्या कालखंडात अखंडपणे सुरू असलेल्या रचनेमध्ये सारखीच गुणवत्ता अपेक्षित बरोबर ठरणार नाही. बोरकरांच्या कवितेतही चढउतार दिसतात. "चांदणवेल" या त्यांच्या निवडक कवितांच्या प्रस्तावनेत "काव्यदृष्ट्या क्षीणबळ व परंपरा सौंदर्याच्या अनुभूतीला आचवलेल्या काळात काव्यलेखनाला प्रारंभ केल्यामुळे आहे त्याहून त्यांची कविता पृथगात्म वाटते. " असे प्रस्तावनाकारांनी म्हटले आहे. हे नजरेआड करता येण्यासारखे नाही. बोरकरांचे नादपूर्ण शब्दांचे वेड कधीकधी "शब्दबंबाळ गारुड" वाटते असाही एक गंभीर पण बरेच तथ्य असलेला आक्षेप बोरकरांवर घेतला जातो. त्याचप्रमाणे "त्यागमोगाचे जगण्या-मरण्याचे एक विशिष्ट तत्त्वज्ञान, संचित बोरकरांनी आपल्याभोवती कडेकोटपणे अुभे केले आहे. या तटबंदीच्या आड राहून जीवनातील सारे शापताप ते थोपवू पाहतात " या आक्षेपात सूचित केल्याप्रमाणे बोरकरांच्या कवितेला सुखवादाचे, आनंदवादाचे एक कुंपण पडले हेही मान्य करावे लागेल. वास्तविक लौकिक जीवनातील त्रस्त करणाऱ्या समस्यांचे, जीवनव्यवहाराच्या झगड्यातील ताणांचे, भौतिक व आधिभौतिक यातील द्वंदाचे, मानसिक संघर्षांचे चित्रण त्यांच्या कवितेत येऊ शकले असते कारण प्रत्येक संवेदनक्षम मनाचा ज्या दिशेने प्रवास होतच असतो तसा तो बोरकरांचाही झाला असणारच. परंतु अशी वैचारिक वा भावनिक आंदोलने, परिवर्तने बोरकरांच्या कवितेने व्यक्त केली नाहीत. आणि त्यामुळे त्यांची कविता एकायामी राहिली. दुःख, नैराश्य, उद्विग्नता, भय या गोष्टींपासून ज्ञानेश्वर, तुकारामादी संतांनी किंवा बोरकरांपुढे ज्यांचे आदर्श होते त्या तांब्यांनी वा रवींद्रनाथांनी स्वतःला दूर राखले नाही. दुःख हे क्षणिक मानणाऱ्या तांब्यांच्या आनंदवादी कवितेत देखील अनेक ठिकाणी आतंता आणि कारुण्य व्यक्त होते. रवींद्रनाथांच्या काव्यात नियती, कारुण्य, दुःख या जीवनातील अपरिहार्य गोष्टींची घर चमकून जाते. तेव्हा त्यांच्या कवितेला सखोलता आणि गांभीर्य येते. बोरकरांनी या साऱ्या गोष्टींपासून स्वतःची कविता दूर ठेवली. चंद्राची अंकच बाजू सतत दिसत रहावी तशी बोरकरांची कविता जीवनाच्या आनंद-मयतेची, आशावादाची एकच बाजू आल्हाददायकपणे व्यक्त करीत राहिली. बोरकरांनी स्वतःच्या या मर्यादिकडे कधी डोळसपणे पाहिले असेल असे वाटत नाही. ते आत्मतृप्त होते. काही प्रमाणात अहंकारीही होते. ही आत्मतृप्ती आणि अहंकार त्यांच्या लेखनातून, काही मुलाखतींतून स्पष्टपणे व्यक्त होतो. या आत्मतृप्तीमुळेच आपली कविता आवर्तितमक झाली, त्याच त्या भावनांचे पुनःपुन्हा प्रकटीकरण करीत राहिली याची त्यांना जाणीव झाली नाही.

या मर्यादा लक्षात घेतल्या तरी बोरकरांच्या कवितेचे मराठी कवितेच्या परंपरेतील स्थान दुय्यम ठरत नाही. त्यांच्याप्रमाणे भारतीय अध्यात्मवृत्ती प्रकट करणारी कविता त्यांच्या पूर्वी सुरुवातीला नारायण मुरलीधर गुप्ते आणि नंतर भा. रा. तांबे यांनी लिहिली. परंतु बोरकरांनी या कवितेला स्वतःची अशी स्वतंत्र गुणवैशिष्ट्ये प्रदान केली. लिरिक ऊर्फ गीतकाव्य किती सहज, सुंदर आणि मधुर बनू शकते हे बोरकरांच्या कवितेने दाखवून दिले. आणि अशी कविता त्यांनी कित्येक वर्षे सातत्याने लिहिली. आपल्या कवितेची लावण्यकळा उघळीत, स्वतःच्या काव्य-विषयक निष्ठा बदलत्या काळातही सांभाळीत बोरकर कविता लिहीत राहिले व त्यांच्या कवितेचे आवाहन असणारा व तिला मनःपूर्वक दाद देणारा रसिक देखील तिला सदैव लाभत राहिला आणि पुढेही लाभत राहील. कारण तिचे आवाहनच माणसातील सौंदर्यजीवी वृत्तींना आहे. आणि ती वृत्ती जोपर्यंत मानवात टिकून आहे तोपर्यंत बोरकरांच्या कवितेचे मोठेपण अबाधित राहणार आहे.

* * *

4. बोरकरांचे गद्यलेखन

ललित लेख

“गद्यलेखनाकडे मी वळलो त्याचं श्रेय श्रीयुत भाऊसाहेब खांडेकरांना द्यावं लागेल... त्यांच्या ‘ज्योत्स्ना’ मासिकाला एकदा कविता पाठवली नाही. त्यांचं पत्र आलं. मी त्यांना लिहिलं, ‘दुसरं काही चालेल का?’ त्यांचा होकार आला... मी ललितनिबंध पाठवला...” बोरकरांच्या गद्यलेखनाची ही सुरुवात. नंतर त्यांनी कादंबऱ्या लिहिल्या, कथा लिहिल्या. पण ललितनिबंध वा लघुनिबंध या नावाने मराठीत ओळखला जाणारा गद्यलेखनप्रकार बोरकरांच्या प्रकृतीला अधिक मानवला. त्यांचा पहिला लघुनिबंध ‘कागदी होड्या’ हा 1938 साली प्रसिद्ध झाला. त्यात आकाराने लहान असलेले एकूण वीस लघुनिबंध होते. या संग्रहाला अनंत काणेकरांची प्रस्तावना होती. त्यानंतर वेळोवेळी लिहिलेल्या लघुनिबंधांचे ‘धुमटावरले पारवे’, ‘चांदण्याचे कवडसे’ आणि ‘पावलापुरता प्रकाश’ असे आणखी तीन संग्रह प्रकाशित झाले.

बोरकर ज्या काळात लघुनिबंधाकडे वळले त्या काळात लघुनिबंध हा एक लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार होता. 1925 च्या आसपास मराठीत जन्मलेला हा वाङ्मयप्रकार. ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, अनंत काणेकर, वि. पां. दांडेकर, कुसुमावती देशपांडे, ना. मा. संत अशा अनेक लेखकांनी 1925 ते 1945 या काळात विपुल लघुनिबंध लिहिले. लघुनिबंध खेळकर असावा, हलकाफुलका तर्ज विनोदाचा शिडकावा असलेला, त्याची सुरुवात आकर्षक असावी, त्यात माफक तत्त्वचिंतन असावे, असे या लघुनिबंधाविषयीचे काही संकेत या काळात दृढ होते व त्यामुळे एकाच साच्याचे लघुनिबंध या काळात लिहिले गेले. बोरकरांनीही आपल्या उमेदवारीच्या काळात हे संकेत निष्ठेने पाळले. फडके, खांडेकर, काणेकर, यांचे जे खुसखुशीत ललितनिबंध या काळात लोकप्रिय होते, त्यांचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून बोरकरांनी आपले ललितनिबंध लिहिले. फडके, खांडेकर वा काणेकर यांच्यापेक्षा बोरकरांचा पिंड अधिक काव्यात्म होता व त्यामुळे त्यांच्या निबंधाचे स्वरूप या लेखकांच्या निबंधापेक्षा अधिक काव्यात्म वाटले. अनंत काणेकरांनी प्रस्तावनेमध्ये या निबंधातील ‘गोड काव्यमयतेचा’ त्याचप्रमाणे या काव्यमयतेतील तत्त्वचिंतनात्मक गाम्याचा कौतुकाने उल्लेख केलेला आहे. काणेकरांच्या मते बोरकर “कवि असल्यामुळे बेछूटपणा वा

निर्दयपणा रक्तातच नसल्यामुळे सामाजिक अन्यायाविरुद्ध किंवा मानवी मनाच्या दुबळेपणाविरुद्ध उपहासाचे किंवा उपरोधाचे शस्त्र उपसण्याचा प्रयत्न त्यांना जमत नाही.” परंतु काणेकर म्हणतात तसे तत्त्वचिंतन या संग्रहामध्ये आढळत नाही. दैनंदिन जीवनातील सर्वसामान्य प्रसंगांच्या निमित्ताने काही थोडे जीवनविषयक भाष्य करीत, एखादा सिद्धांत मांडीत किंवा काहीसे बोधवजा तात्पर्य सांगत हा निबंध पूर्ण होतो. हे ललितनिबंध बोरकरांनी लिहिले त्यावेळी ते पंचविशीतले, “प्रतिभा” व “जीवनसंगीत” या दोन काव्यसंग्रहामुळे रसिकांना सुपरिचित झालेले. बोरकरांच्या काही वृत्ती, विशेषतः “जीवनसंगीत”मधून स्पष्ट झालेल्याच होत्या. त्याच जरा आविर्भावाने या लघुनिबंधातून अधिक स्पष्ट झाल्या. लघुनिबंधाची प्रकृतीही कवितेप्रमाणे आत्मपरतेकडे झुकणारी असते. परंतु ही आत्मपरता वाचकासमोर मांडावयाची असल्यामुळे कित्येकदा ती ढोबळ व आविर्भावात्मक बनू शकते. हा दोष या लघुनिबंधांमध्ये आढळतो. बोरकरांचा पिंड विचारवंताचा वा तत्त्वचिंतकाचा नव्हेच. त्यामुळे या लघुनिबंधामधून तत्त्वचिंतनाच्या आविर्भावात येणारे विचार हेही फारसे गंभीर वा खोल नाहीत. चलाख, चटपटीत, आकर्षक, सुभाषितवजा वाक्ये लिहिण्याची जी एक पद्धत त्या काळाच्या खांडेकर-काणेकरादी लेखकांनी रूढ केली होती ती बोरकरांनी उचललेली आहे. 1935 च्या दरम्यान लघुनिबंधाचे स्वरूप ज्या ठरीव साच्याचे बनत चालले होते तसेच यातील बहुतेक ललितनिबंध वाटतात. बोरकरांच्या अंगी असणाऱ्या काव्यात्म वृत्तीमुळे मात्र काही निबंधांमध्ये एक वेगळे सौंदर्य आणि तरलता निर्माण झाली आहे. विशेषतः “काळोख” हा निबंध या तरल काव्यात्म वृत्तीचे दर्शन घडवतो. बोरकरांमध्ये असलेली चिंतनशीलता आणि अंतर्मुखताही या निबंधांमध्ये व्यक्त होते. वा. ल. कुलकर्णी यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण लघुनिबंधकारांच्या मालिकेत बोरकरांचा समावेश करताना त्यांच्या “मरावं कसं”, “पूर्णतेची तहान”, “मखमली ठिगळे” इत्यादी ललितनिबंधांचा विशेष उल्लेख करून “विचारांच्या उसळत्या लाटा, विशुद्ध काव्यमयता, निर्मळ आणि उदात्त विचारांचे संगीत” ही वैशिष्ट्ये त्यांच्या लेखनात आढळतात असे म्हटले आहे. “काळोख”, “अनामिक महात्मे” इ. निबंध वाचताना “अपार्थिव अवकाशात भ्रमत असल्यासारखे वाटते”, असे गौरवोद्गार काढले आहेत. पण त्याचबरोबर त्यांचे “अनुभवक्षेत्र तोकडे” असल्याचाही निर्देश त्यांनी केला आहे.

सुरुवातीच्या काळात बोरकरांनी केलेले हे ललितलेखन तत्कालीन संकेतावर-हुकूम केलेले असले तरी पुढच्या काळातल्या त्यांच्या ललितलेखनातील सांकेतिकता कमी झालेली दिसते. त्यांच्या नंतरच्या ललितगद्याने अधिक मुक्त, स्वैर असा घाट घेतलेला आहे. हे लेखन आत्मपरतेकडेही अधिक झुकलेले दिसते. या ललितनिबंधांचे स्वरूप वविध्यपूर्ण आहे. काही व्यक्तिचित्रणात्मक लेख, काही आठवणी, काही

आत्मचरित्रातील क्षण मनाशी घोळवणारे, काही सामाजिक प्रश्नांसंबंधी बोरकरांची मते सांगणारे, स्थलवर्णनात्मक, तर काही चिंतनात्मक असे संमिश्र स्वरूप दिसते. या लघुनिबंधांतून बोरकरांचे संवेदनक्षम मन आणि अनुभवसमृद्ध जीवन व्यक्त होते. हे लघुनिबंध बोरकरांच्या भावकवितेतून व्यक्त न होणारे अनेक अनुभव भावकविते-इतक्याच उत्स्फूर्त आणि उत्कटपणे व्यक्त करतात. किंबहुना बोरकरांच्या कवितांहून अधिक पारदर्शपणाने बोरकरांचे व्यक्तिमत्त्व या ललित गद्यातून व्यक्त होते. “संपातीचे पंख”, “घन वरसे रे”, “अमंग”, “अल्मेद कॉलेज” अशा काही निबंधांमधून बोरकरांचे बालपण, त्यांच्यावरील संस्कार, त्यांच्या घरचे वातावरण, आप्तमंडळींशी असणारे भावबंध यांच्यावर प्रकाश पडतो. “घन वरसे रे” या लघुनिबंधात “घन वरसे रे” ही कविता कशी स्फुरली याचे सहज सुंदर चित्रण येते. तर “संपातीचे पंख” या लेखात “संपातीचे पंख” ही आपली कादंबरी अपुरी कशी राहिली हे आठवताना एक अतिशय हृदयस्पर्शी प्रसंग ते जिवंत करतात. एकदा लहान वयात निराशेने घेरलेले असताना बोरकरांनी घरातून पळून जाण्याचा विचार केला व सर्वांची नजर चुकवून ते निघाले. थोडे दूर जातात तोच “दुसऱ्या वाटेने वाघिणीसारखी एकाएकी माझी आई माझ्या-समोर प्रकट झाली. तिच्या डोळ्यांत आसवे थरथरत होती... असीम करुणेने तिनं माझा हात धरला तो सोडवून घेण्याचे बळ माझ्यात राहिले नाही. मुकाट्याने मी तिच्याबरोबर घरी परत आलो. संध्याकाळपर्यंत आमच्यात काही बोलणे झाले नाही. पण कोंबडी पिलांना राखते, तशी घरातली सगळी कामे सांभाळूनही ती मला रापत होती...” असे आईचे अविस्मरणीय व्यक्तिचित्र या लघुनिबंधातून आलेले आहे. आईप्रमाणेच आजो, अल्मेद कॉलेज, त्या शाळेतील दत्तात्रय व्यंकटेश पै, कृष्णबाब, शांतारामबाब यांच्यासारखी थोर शिक्षक मंडळी अशा बोरकरांवर माया करणाऱ्या आणि त्यांना सुसंस्कारित करणाऱ्या अनेक व्यक्तींची रेखाचित्रे बोरकरांनी रेखाटलेली आहेत. या लघुनिबंधात बोरकरांच्या चरित्राविषयीचे अनेक तपशील सापडतात. या आठवणींचे स्वरूप सैल असल्याने कालानुक्रमाचे वा स्थलांचे दुवे जुळवण्याची गरज बोरकरांना वाटलेली नाही. या व्यक्तींइतकेच आपल्या जन्मभूमीबद्दलही बोरकर विलक्षण मायेने बोलतात. गोव्याच्या भूमीबद्दल त्यांच्या मनांत विलक्षण ओढ, आदर आणि अभिमान आहे. “माझं मन जेव्हा संसाराच्या व्यापतापांनी शिणून जातं, सृष्टीचा उजाडपणा पाहून नाउमेद होतं, माणुसकीच्या मूल्यांची पायमल्ली पाहून विमनस्क होतं, आणि अकृत्रिम स्नेहासाठी आसुसतं, तेव्हातेव्हा ते माझ्या गावाकडं बाव घेतं. त्याच्या मांडीवर मान टाकतं. सुखावलेल्या अर्धमिटल्या डोळ्यांनी आवडत्या स्थळांकडं टक लावतं...” या आर्त शब्दांत बोरकरांची ही ओढ व्यक्त झाली आहे. या भूमोने त्यांच्या अनेक कवितांना जन्म दिला. “वैशाखाची लाहो उसळलेली असताना इंद्राची दौलत काळघानिळघा घटामठात आकाशात गोळा होऊ लागली. खाडीच्या

पात्राचं रूप पालटू लागलं आणि... गडद निळे गडद निळे जलद भरून आले”... कविता तयार होऊ लागली. “मला स्वतःला काहीच करावं लागलं नव्हतं. मी नुस्ता गुणगुणत होतो. आणि समोरची वेधक दृश्यं आपणून त्या स्वरात शिरत होती.” मिळपा खाडीच्या काठाला असणारा आपला गाव बोरकरांना एक लेकुरवाळा स्नेहशील पुरुष वाटतो. तेथले माड, तेथली कुळागरे, तेथल्या जुवारीचे पाणी, तेथले दगड, तेथले वेगवेगळ्या तऱ्हेचे चाफे, उत्कट वासांची लहान चणीची फुले, कापा फणस, या सऱ्या गोष्टी बोरकरांच्या अंतर्मनात किती भिन्न आहेत याचे फार उत्कट दर्शन बोरकरांच्या ‘निळपा खाडीच्या काठाला’, ‘गोव्याची ओढ’, ‘सोतचाफा’ या सारख्या आत्मपर लघुनिबंधांवरून होते. गोव्याच्या संस्कृतीबद्दल त्यांच्या मनात अतीव आदर आहे, अभिमान आहे. तिथली मंदिरे, त्यांचे शिल्पकाम, मंदिरातली सजावट, कौल लावण्याचे विधी, तेथली शांतादुर्गा, तिच्याविषयीच्या आस्थायिका याविषयीच्या अनेक तपशीलांमधून “धुमटावरील पारवे”, “तांबडी माजी”, “प्रसाद-पाकळो” असे लघुनिबंध निर्माण होतात. “सुशेगाद” सारख्या लघुनिबंधातून गोव्याची आत्मतृप्त प्रसन्न वृत्ती, तर “सहजसुंदर वार्षक्य”मधून वृद्धाचा सन्मान करण्याची गोवेकरांची वृत्ती यांचे मनःपूर्वक वर्णन येते. “घन वरसे रे” या निबंधात गोव्याचा पाऊस, पावसाच्या दिवसात पकडलेल्या कुरल्या, गावकऱ्यांनी पाठवलेल्या सागोत्या, अळंब्या आणि त्यांच्यासह दरवळणारे तळसलेल्या मसाल्यांचे, सुठमिन्यांचे गंध बोरकर तन्मयपणे वर्णित. बोरकरांच्या या सर्व लघुनिबंधांना एकप्रकारचा भूतकालीन आठवणींच्या हुरहुरीचा कातर स्वर आहे. या आठवणी सांगताना बोरकरांच्या मनावर कोणतेही दडपण वा संकोच नसतो. त्यांचे रसिक, सौंदर्यपूजक मन “प्राजक्ताचा सांगात”, “दूधसागर”, “ब्रह्मकमळ उमलते तेव्हा”, “दगडांचे सौंदर्य” “चित्तरंजन-वाटिका”, “कृपावंत निसर्ग” अशा अनेक निसर्गवर्णनपर लघुनिबंधांतून व्यक्त होते. “कुणकेश्वराची यात्रा”, “नाथांचे पैठण” असे काही निबंध प्रवासाची संस्मरणे रंगवून सांगतात. परंतु स्थलापेक्षा बोरकरांना माणसांमध्ये अधिक रस आहे. त्यांनी रंगवलेल्या व्यक्तिरेखांमधून व्यक्तीचे सूक्ष्म व मार्मिक अवलोकन करण्याची त्यांची हातोटी कळते. काही लघुनिबंधांमध्ये बोरकरांनी आपले जीवनविषयक चिंतनही सहजपणे मांडले आहे. “आनंदयात्री” हा असा एक उल्लेखनीय लघुनिबंध आहे.

श्रेष्ठ जीवनमूल्यांची ओढ, व विभूतीमत्वाचे आकर्षण बोरकरांमध्ये मुळातच आहे. त्यांना दैवयोगाने ज्या थोर माणसांचा सहवास लाभला त्यांच्याबरोबर घालवलेले काही क्षण व त्यातून मिळालेले विचारधन हेही बोरकर या लघुनिबंधांमधून गोवीत जातात. बोरकरांचा पिंड विचारवंताचा नव्हता, परंतु चिंतनशीलता हा त्यांच्या मनाचा घर्म काही लघुनिबंधांमधून अधूनमधून प्रकट होतो. देशातील बदलत्या जीवनस्थितीसंबंधी मनामध्ये उमटलेले विचारतरंग “स्वातंत्र्याचे पुण्यस्मरण” या लेखात येतात. “आपला हात जगन्नाथ”, “भविष्यनियोजनशास्त्र” यात गांधीवादी

विचारसरणीचा त्यांच्या मनावरील प्रभाव व्यक्त होतो. तर “देहांताचा हक्क”, “वर्कहॉलिक”, “न कमावत्या बायकोची कमाई” अशा लघुनिबंधांमधून आधुनिक विचारसरणीचा पुरस्कार ते करतात. “एक ज्येष्ठ चिंतनशील कवी” ही बोरकरांनी घेतलेली भूमिका आहे. डोळसपणे समाजजीवन न्याहाळून त्यातल्या चांगल्या वाईटावर भाष्य करणे, जुन्यातल्या आणि नव्यातल्या ज्या योग्य आणि चांगल्या गोष्टी आहेत त्या समाजापुढे मांडणे, अशी एका बुजुर्ग, अनुभवी, बहुश्रुत व विचार करणाऱ्या माणसाची भूमिका त्यांनी स्वीकारलेली असल्यामुळे अनेक लघुनिबंधांमधून उप-देशकाचा सूरही त्यांनी लावला आहे. काही लघुनिबंधांमधील चिंतन तात्त्विक अंगाने जाते. “दुःखाची चव” या लघुनिबंधात ते म्हणतात, “आपले प्रत्येक दुःख हे केवळ आपल्या एकट्याचे नसून ते सर्व मनुष्यमात्राच्या कपाळी लिहिलेले आहे. हे एकदाचे कळून चुकले की आपोआपच स्वतःच्या दुःखाची तीव्रता क्षीणावत जाते.” बोरकरांच्या कवितेतून व्यक्त होणारी त्यांच्या वृत्तीतील समधातता आणि त्यांचा आनंदवाद त्यांच्या लघुनिबंधांतूनही व्यक्त झालेला आहे. “पावलापुरता प्रकाश” या लघुनिबंधात “आमचा गोवामुक्तीचा संग्राम चालू असताना रानातच रात्र व्हावी आणि ती वर्षा-नुवर्षे ती संपता संपू नये अशी परिस्थिती आली तेव्हा अवसानगत होऊ पाहणाऱ्या माझ्यातल्या माणसाला माझ्यातला कवी म्हणाला होता, “रात्र ही सरेल कधी खंत नको प्राणा, पावलांनखांगणिक नेत्र चालताना” हे आश्वासन घेत मी चालत राहिलो.” बोरकरांमधला माणूस आणि बोरकरांमधला कवी यातले नाते येथे स्पष्ट होते. यासारख्या लघुनिबंधात बोरकरांचे चिंतन आध्यात्मिक छटा घेऊन येते. या निबंधातच आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानाची गरज त्यांनी वर्णिलेली आहे. बोरकर आशावादी आहेत. या आशावादामागे श्रद्धेचे, आस्तिकतेचे बळ आहे. “ज्ञानेश्वरी, गाथा, विवेकानंद आणि रवींद्रनाथांच्या वाङ्मयाने मला सावरले. प्रत्यक्षातही ईश्वराची प्रचीती जशी आतून तशीच बाहेरून येत राहिली. श्रद्धा असली तर देव प्रसंगाला धावतो या संतोक्तीचा पडताळा येत राहिला. कधी शक्तीचा संचार करून, कधी प्रातिमदर्शन देऊन, कधी माणसाच्या रूपाने, कधी परिस्थितीच्या आकस्मिक पालटाने असा नाना तऱ्हांनी तो पावतो. याचा विपुल अनुभव मी घेतला आहे.” असे मनमोकळे निवेदन त्यांनी या संदर्भात केले आहे.

विनोद हे काही बोरकरांच्या स्वभावाचे अंग नाही. परंतु त्यांच्या स्वभावाला मिस्किलतेची एक सूक्ष्म किनार आहे. ती काही काही वेळा प्रकटते व प्रसन्न हास्याचा शिरवा देते. “घुमटावरले पारवे” या संग्रहातला “मुके घालावे आम्हासी” हा लघुनिबंध गोवेकरांच्या मत्स्यप्रेमासंबंधीचे परोपरीचे वर्णन करताना प्रसन्न विनोदाची कारंजी उडवतो. “प्रभाते मत्स्यदर्शनम्”, किंवा “पांडवप्रतापाप्रमाणे मत्स्यप्रताप” हा ग्रंथ “विष्णुसहस्रनामाप्रमाणे मत्स्यसहस्रनाम हे स्तोत्र” अशा कोट्या तर आहेतच. परंतु

गोवेकरांच्या भाषेवरही या मत्स्यप्रेमाचा कसा प्रभाव झाला आहे याचे वर्णन करताना ते म्हणतात, “बघू अंक शिवड व पांढरगारीसारखी असली तर आम्ही तिला शिवड म्हणतो. आणि स्थूल सुवर्णकांती असली तर मुडदशीसारखी म्हणतो.” “माझा मौनवार”, “शेषाचा आजार”, “शेषावास जपणे” अशा आणखीही काही लघुनिबंधांतूनही मिस्किलता दिसते. बोरकरांच्या लघुनिबंधात ठिकठिकाणी वाङ्मयीन, सांस्कृतिक संदर्भ विखुरलेले असतात. ज्ञानेश्वर, सोहिरोबा, तुकाराम, रामदास यांचे उल्लेख अनेकदा येतात. शंकराचार्यांच्या काशीविश्वनाथस्तोत्र, शिवमानसपूजन व जीवन मुक्तानंदलहरी यांचा भारावून केलेला रसाळ भावानुवाद व रसग्रहण “चित्रस्तोत्र” या लघुनिबंधात येते. “हायकू”, “मेघदूत”, “प्राफेट”, “ऋग्वेद” इत्यादी वाङ्मयीन संदर्भ, रवींद्रनाथांच्या, गांधींच्या जीवनातील प्रसंग, बोरकरांचे सुहृद व स्नेही यांचे उल्लेखही बोरकरांनी मोकळेपणाने केलेले आहेत.

लघुनिबंध या वाङ्मयप्रकाराची कक्षा कोणताही लेखक आपल्या वृत्तीप्रमाणे वाढवून घेऊ शकतो. बोरकरांनी या लघुनिबंधांना संस्मरणाचे रूप दिले आहे. या लघुनिबंधांमध्ये आत्यंतिक आत्मपरता आहे. त्यामुळे बोरकरांच्या जीवनाची समृद्धता जाणवत असली तरी बोरकरांकडून अपेक्षित असणाऱ्या काव्यात्म, चिंतनगर्भ लेखनाची प्रगल्भता या लघुनिबंधांना प्राप्त होत नाही. वास्तविक बोरकरांमध्ये ती क्षमता आहे. हे “काळोख” सारख्या लघुनिबंधातून स्पष्ट झाले होते. परंतु नंतरच्या काळात त्या अंगाने बोरकरांचे हे ललित लेखन विकसित झाले नाही. बोरकरांचे गद्यलेखन सहज डौलदार आहे. त्यातून त्यांचे भाषाप्रभुत्व व निवेदनतंत्रावरची त्यांची कुशल पकड जाणवते. या तीनही लघुनिबंधसंग्रहातून एक कुटुंबवत्सल, उत्कट वृत्तीचा, जीवनावर समरसून प्रेम करणारा माणूस व्यक्त होतो. “लघुनिबंधाचे वैशिष्ट्य—त्याच्या आत्मियतेत आहे. ते त्याच्या तत्त्वशोधनात नसून तत्त्वशोधनाच्या आड दडलेल्या हृद्य अनुभूतीत, सामान्य माणसांच्या सुखदुःखांच्या अनुभवात आहे.” हे श्री. वा. ल. कुळकर्णी यांनी सांगितलेले वैशिष्ट्य बोरकरांच्या लघुनिबंधात आढळत असले तरी 1950 नंतर दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी, विदा करंदीकर, यांनी लघु निबंध या वाङ्मयप्रकाराला उत्कट काव्यात्मतेची, चिंतनाची, प्रगल्भ वैचारिकतेची व तरल भावपरतेची जी परिमाणे दिली त्यांची मात्र या लघुनिबंधांमध्ये उणीव जाणवते हे नमूद करावे लागेल. “घरच झाली व्यथा”, “घन वरसे रे”, “गोव्याची ओढ”, “सुंदर ते घ्यान”, “सर्जकता”, “निळघा खाडीच्या काठाला” अशा अनेक लघुनिबंधांमधल्या व बोरकरांच्या काही कवितांमधल्या अनुभूतींमध्ये साम्य आहे. त्यामुळे पुनरुक्तीचाही दोष निर्माण झाला आहे.

नव्याच्या सव्विसाव्या वर्षापासून सत्तरी उलटून जाईपर्यंत मधूनमधून पण आग्रहाने केलेले हे लेखन कधी व्यावहारिक गरजेपोटी, कधी लेखनाच्या छंदापोटी, तर

कधी अभिव्यक्तीच्या ऊर्मीतून झालेले आहे. बोरकरांच्या मोकळ्या आत्मतृप्त आनंदी स्वभावाचा हा एक तितकाच सहज व स्वतःपुरताच मर्यादित असा आविष्कार आहे. बोरकरांचे व्यक्तिमत्त्व समजावून घेण्यासाठी आणि त्यांचे कविमन जाणून घेण्यासाठी या लघुनिबंधांचा अतिशय उपयोग होतो. एका अनुभवसमृद्ध व्यक्तिमत्त्वाच्या सहवासात असण्याचा आनंद हे लघुनिबंध वाचकांना निश्चितपणे देतात.

(ब) बोरकरांच्या कादंबऱ्या

बोरकरांनी एकूण चार कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. “मावळता चंद्र”, 1938; “अंधारातील वाट”, 1943; “मावीण”, 1950; व “प्रियकामा”, 1981. कवितेतील यशस्वी वाटचालीनंतर कोणत्याही सर्जनशील कलावंताप्रमाणे इतर वाङ्मयप्रकाराकडे वळून पाहण्याची इच्छा त्यांना झाली असावी. किंवा “मावळता चंद्र” मधील अनुभूतीचे स्वरूप पाहता हा अनुभव एखाद्या भावकवितेत व्यक्त करणे अशक्य आहे असे वाटल्यामुळे कादंबरीसारख्या दीर्घ, गद्य, विस्तृत निवेदनप्रधान वाङ्मयप्रकाराकडे वळण्याची आंतरिक गरज त्यांना वाटली असावी. आपण कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराकडे होसेसाठी वळलो नाही असे त्यांनी प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. “गोमंतकीय जीवनावर लिहिल्या जाणाऱ्या सरसकट कथावाङ्मयास “प्रादेशिक” हे विशेषण लावले जाते व मग प्रादेशिकतेच्या निकषावर त्याचा कस ठरवला जातो. . . प्रस्तुत कादंबरीचा कस प्रादेशिकतेच्या निकषावर ठरविला जाऊ नये” अशी अपेक्षा बोरकरांनी प्रस्तावनेत व्यक्त केली आहे. या कादंबरीचे कथानक “गोमंतकाच्या पार्श्वभूमीवर खेळले असल्यामुळे, पात्रेही तेथलीच असल्याने, प्रादेशिकतेच्या काही अंगांचा, उदा. कोकणी, फिरंगी शब्दांचा वापर इ. स्वीकार केलेला असल्याने ” या कादंबरीला प्रादेशिक म्हटले जाऊन त्याच निकषावर तिचे मूल्यमापन होईल असे बोरकरांना वाटले असावे. परंतु ही कादंबरी प्रादेशिक नाही. “मावळता चंद्र ” या कादंबरीला गोमंतकाची ठसठशीत पार्श्वभूमी असली तरी गोमंतकाचे व त्यातील माणसांचे चित्रण या कादंबरीत करावयाचे नाही.

“ मावळता चंद्र ” ही शशांक, रजनी व दियान या तीन केंद्रवर्ती पात्रांमधल्या भावसंबंधांची कहाणी आहे. रजनी ही एक चाकोरीतली तरुण मुलगी. “सांजवेळची ऊर्जे तुळशी वृंदावनाच्या पलीकडे गेली होती. चौसोपीवर मी तांदूळ निवडत बसले होते व आई गोघडी शिवीत बसली होती. गणू आपल्या सर्वगड्यांबरोबर काजूबियांनी खेळत होता. . . ” या रजनीच्या वाक्याने या पात्रमुखी कादंबरीची सुरुवात होते. रजनीच्या घरचे वातावरण, आर्थिक स्थिती, तिची स्वतःची मानसिकता आणि कौटुंबिक नात्यांची ओळख या सत्या गोष्टींबरोबरच रजनी ही उपवर आहे, तिचे वडिल तिच्यासाठी स्थळे शोधताहेत व त्यांच्या घनिष्ठ मित्राचा मुलगा शशांक याने रजनीसाठी होकार कळवला आहे — हे सारे पहिल्या काही पृष्ठांतच बोरकरांनी

आकर्षक पद्धतीने वाचकांना सांगितले आहे. रजनी व शशांक यांचा विवाह होतो. शशांक सुशिक्षित, रसिक कलावंत, चित्रकार आहे. रजनी साधी, सरळमार्गी गृहिणी आहे. सुरुवातीला ती दोघेही एकमेकांबरोबर सुखी आणि तृप्त आहेत. पण हळूहळू त्यांच्यांत सूक्ष्म तणाव निर्माण होऊ लागतो. काहीतरी सल जाणवू लागतो. दोघांमध्ये हळूहळू पडत चाललेली दरी, “रिकाभ्या कळशीप्रमाणे अंधुकसा ओकेपणा” रजनीला जाणवू लागतो. या सूक्ष्म तणाचे उत्कट चित्रण बोरकरांनी केले आहे. शशांकाची अतृप्ती त्यांनी शशांकाच्या हृदयात शिरून जाणून घेतली आहे. “ रजनीच्या दृष्टीत आईचं वात्सल्य आहे, वागण्यात, हसण्यात बहिणीचा पाठराखेपणा आहे. पण अप्सरेची मादक धुंदी नाही ” म्हणून तो अतृप्त आहे. रजनीने “उर्वशी” व्हावे ही त्याची तडफड आहे. समुद्राचे सौंदर्य वादळात आहे असे मानणारा तो एक मनस्वी कलावंत आहे. रजनीचे शांत सुशील गृहिणीचे सौंदर्य त्याला कुठेतरी कमी वाटू लागते. ती संकोची आहे, घरात रमणारी आहे. पण शशांकला नुसती गृहिणी नको आहे. त्याच्या वेगळ्या अपेक्षा आहेत. “ मी भव्य अशी चित्रकल्पना सांगितली तर ती चमकत नाही. तिचे डोळे लकाकत नाहीत. . . ” हे त्याचे दुःख आहे. “ हिंदु समाजाने तिची ही स्थिती केली आहे. तिला संसारच महत्त्वाचा वाटावा असे संस्कार तिच्यावर केले. ” शशांकाच्या मते, “ हिंदु स्त्रियांच्या त्यागाला ज्ञानाचं इंधन मिळतं तर या महायज्ञाच्या तेजानं जगाचा अंधार ओसरून सर्वत्र सुखाचं सोनं पिकलं असतं. ” दोष समाजाचा असला तरी रजनीशी तो मनाने एकरूप होऊ शकत नाही. शशांक आणि रजनीच्या रूपाने विजातीय मनोरचना असलेल्या जोडप्यातील भावनिक ताण बोरकरांनी रंगविलेले आहेत. विसाव्या शतकाच्या आरंभी स्त्रीपुरुषांमध्ये असणाऱ्या शैक्षणिक आणि संस्कारांच्या तफावतीमुळे कित्येक कलावंत पुरुषांना आपल्या सह-चारिणीकडून असणारी बौद्धिक व भावनिक साहचर्याची अपेक्षा पूर्ण होत नसे. स्त्रियांचे विश्व घरसंसार, चूल आणि मूल एवढेच राहिले. पुरुषांना ज्ञानाची कवाडे खुली असत. बाहेरच्या विराट जगाकडे पाहताना त्यात वावरताना त्यांची क्षितिजे विस्तारत, त्यांच्या अपेक्षा वाढत. या अपेक्षा घरात कोंडून असलेल्या पत्नीकडून पुऱ्या होत नसत. त्यामुळे अनेक संसारांमध्ये मानसिक ताण, दुरावे निर्माण होत. पत्नीकडून हे समाधान न मिळाल्याने निर्माण झालेल्या दुराव्यांचे चित्रण मराठीतील काही साहित्यिकांच्या कृतीतही उमटलेले आहे. या वास्तवातील समाजस्थितीचे प्रतिबिंब बोरकरांच्या प्रस्तुत कादंबरीत आढळते. रजनीकडून आपल्या भावनिक अपेक्षा पूर्ण न झाल्यामुळे अस्वस्थचित झालेल्या शशांकला “दियान” भेटते. ती ख्रिश्चन आहे. कलासक्त आहे. रसिक आहे. तिला काव्य कळते. ती पियानोवादन करू शकते. रजनीच्या सात्विक, घरेलू सौंदर्याच्या तुलनेत शशांकला दियान अधिक मोहक वाटते. “दियानच्या समाजानं तिला दिलेली हक्काची भूषणं रजनीला नाहीत. माझे विषय तिला आकळत नाहीत. तर तिच्याबरोबर क्षुद्र सांसारिक गोष्टीत मला रमता येत

नाही.” त्यामुळे शशांक दियानकडे आकर्षित होतो. तो रोज तिला फ्रेंच शिकवू लागतो. त्या सहवासात दियानमध्ये त्याला स्त्रीत्वाच्या विविध कलांचे दर्शन घडू लागते. चाकोरीबद्ध जीवनाने त्याच्या कलेला मरगळ आलेली असते. “त्याच्या व्यक्तिमत्वाचे मंदगति मरण” तो अनुभवत असतो. त्याचे स्वप्नभंगाचे दुःख त्याला कुरतडत असते. दियानचा सहवास त्याला टवटवीत करतो. त्याच्या कलेला ती उत्तेजन देते. शशांकला दियानची ओढ लागते. “आपल्याला न ओळखणाऱ्या जगात एकटे वावरणे किती कंटाळवाणे असते” असे वाटणाऱ्या त्या दोघांनाही परस्परांच्या सोबतीची आस वाटते. या आकर्षणात शारीरिक आकर्षणाचा भाग कमी असतो. त्या काळात सुशिक्षित तरुणांना व लेखकांना आकर्षक वाटणारी प्लेटॉनिक लव्हची कल्पना बोरकरांवरही प्रभाव गाजवीत होती असे या कादंबरीवरून वाटते. “शशांकच्या प्रतिमेच्या ज्वालामुखीने पेट घ्यावा इतक्या उत्कटतेने प्रेम करायला लावणारी एकही प्रेयसी त्यांना लाभलेली नाही” अशी खंत दियानला वाटते. त्याच्या कलात्मक जीवनाला आपण साथ द्यावी असे तिला वाटते. शशांकवाचून जगणे तिला असह्य होते. पुढे शशांक स्पर्धेसाठी दियानला समोर ठेवून मॅडोनाचे चित्र रंगवतो. या चित्रकृतीला पहिले बक्षिस मिळते. . . . दियान, शशांक व रजनी असा त्रिकोण या कादंबरीत आहे. त्यांच्या जोडीला रॉबिन ऊर्फ विश्वास प्रधान हाही एक तरुण आहे. शशांकचे वडील चंचल असतात. पत्नीशी एकनिष्ठ नसतात. असा सुरुवातीला सूचक उल्लेख येतो. हा देशभक्त, राजकीय-सामाजिक प्रश्नांची आव असलेला तडफदार तरुण रॉबिन हा शशांकचा भाऊ आहे हे रहस्य पुढे उलगडते. योगायोग व रहस्य यांच्यामुळे ही कादंबरी पुढे भरकटत जाते. दियान शशांकच्या आयुष्यातून निघून जाते. मावळत्या चंद्रासारखे काही काळ त्याचे जीवन प्रकाशमय करून जाते.

शशांक, रजनी व दियान यांच्या निवेदनातून त्यांनी घेतलेला आत्मशोध अशी रचना केल्यामुळे या कादंबरीचे कथासूत्र खंडित होत रहाते. पात्रमुखी निवेदनामुळे आत्माविष्काराला व भावनिक आंदोलने रेखाटण्याला अधिक अवसर मिळाला आहे. गोमंतकातील मिश्र संस्कृतीचे वातावरण, स्त्रीपुरुषांमधील मैत्री, संगीत, काव्य इत्यादींचे वर्णन या सर्व गोष्टींमुळे या कादंबरीला एक आकर्षक अशी भूमी प्राप्त झालेली आहे. बोरकरांची काव्यात्मक स्वप्नाळू वृत्ती या कादंबरीच्या विषयातून व अनेक प्रसंगांच्या वर्णनातून व्यक्त होते. कलासक्ती, उदात्त प्रीतीची ओढ व स्त्री-पुरुषांमधल्या गूढ मानसिक ओढीविषयीचे आकर्षण या बोरकरांमधल्या कलावंताला मोह घालणाऱ्या गोष्टी आहेत. अद्भूतरम्य, गूढ आणि पुरुषाला संमोहित करणाऱ्या या कलात्मक स्त्रीमनाचे बोरकरांना आकर्षण वाटत होते तिचे आदर्श रूपातील मूर्तीकरण म्हणजे दियान होय. दियान व शशांक या दोघांमधील जवळकीचे प्रसंग रंगवताना या उदात्तत्वाला जराही धक्का लागणार नाही अशीच चित्रणे येतात. त्या दोघांचे

धर्म वेगवेगळे आहेत व दोघेही कलासक्त आहेत. यामुळे धर्म व कला यासंबंधीची काही मते चर्चिली जातात. या कादंबरीवर त्या काळातील रंजनवादी कादंबरीचा प्रभाव आहे, विशेषतः वि. स. खांडेकरांचा. कादंबरीत व्यक्त झालेला मानसिक संघर्ष, त्याकडे बघण्याची दृष्टी, रचनेचे तंत्र, पात्रांमध्ये चालणाऱ्या चर्चा, मधूनमधून “प्रीती, प्रतीती व निर्मिती यांनी नटलेलं जीवन म्हणजेच अश्वराची उपासना. . .” किंवा “प्रणय हा मंगल सत्याचा प्रेषित आहे” अशी सुभाषितवजा वाक्ये पेरण्याची पद्धती या सर्व गोष्टींवरून बोरकरांवर वि. स. खांडेकरांचा वाङ्मयीन संस्कार किती नडद आहे याची कल्पना येते. ही कादंबरी बोरकरांनी खांडेकरांच्या ‘संजीवक अंतःज्योतीस’ अपण केलेली आहे.

कादंबरीलेखनाचा हा बोरकरांचा पहिलाच प्रयत्न होता. पात्रचित्रण, भावोर्मीना साजणारी, फुलवणारी निसर्गवर्णने, वातावरणनिर्मितीसाठी गीतांचा केलेला वापर, व या सर्वांना उठाव देणारा गोमंतकीय प्रदेश इत्यादी गोष्टींमुळे ही कादंबरी वाचनीय बनलेली आहे. या कादंबरीचा विषय बोरकरांना पुरेसा सखोलपणे हाताळता आला नाही. तसेच कित्येक ठिकाणी, उदाहरणार्थ, दियानच्या मॅडोनाच्या मॉडेल होण्याच्या प्रसंगी अुदात्तता व कलात्मकता आणण्याचा खटाटोप, भावेमध्ये कित्येक ठिकाणी जाणवणारी कृत्रिमता, इत्यादी दोषही आज ठळकपणे जाणवतात. कवी म्हणून सुप्रतिष्ठित झालेल्या या कलावंताने कादंबरीच्या क्षेत्रात केलेल्या या मुशाफिरीचे वाचकांनी स्वागत केले असावे. पण समीक्षकांनी मात्र तिची फारशी दखल घेतली नाही. वाङ्मयेतिहासामध्ये ती नावापुरतीच नोंदली गेली.

समीक्षकांनी केलेल्या या थंड्या स्वागतामुळे बोरकरांचा कादंबरीलेखनाचा सुरुवातीचा उत्साह किंचित मावळला असावा. कारण 1937 सालच्या या कादंबरीनंतर जवळजवळ सात वर्षांनी 1943 साली त्यांची “अंधारातली वाट” ही दुसरी कादंबरी प्रकाशित झाली. ही कादंबरी विविध पात्रांनी गजबजलेली आहे. विलास, प्रकाश, प्रकाशची आई, प्रकाशकडून फसवली गेलेली विजया, प्रकाशची बालपणापासूनची मैत्रीण मृदुला, तिचे वडील डॉ. रंगनाथ अशी अनेक पात्रे या कादंबरीत वारतात. या प्रत्येक पात्राला एक इतिहास असतो. प्रकाश आणि विजया यांच्यामध्ये एक शारीर मीलनाचा प्रसंग घडून गेला आहे. स्वतःकडून घडलेल्या या कृत्याविषयी त्याच्या मनात खंत आहे. त्याची मैत्रीण मृदुला रसिक, समंजस, सुंदर, गुणी शान्तिनिकेतनामध्ये शिक्षण झालेली, निर्भर व मोकळी तरुणी आहे. डॉ. रंगनाथ अतिशय हुशार व अतिशय विक्षिप्त आहे. तिरसट स्वभावाचे एक कवच त्यांनी स्वतः भोवती वेढून घेतले आहे व स्वतःला मद्यपानात बुडवून घेतले आहे. विवाहसंस्थेबद्दल त्यांची मते धक्का देणारी आहेत. “धर्मशास्त्रांच्या नियमाने लग्नातला रोमांस नष्ट होतो. . . पुरुषाची जरूरी स्त्रीला फक्त मातृत्व मिळवून देण्यापुरतीच असते. . .” असे ते बोलत असतात. या कादंबरीत रहस्याचा फार मोठा वापर केलेला आहे.

डॉ. रंगनाथ हे मृदुलाचे खरे वडील नाहीत. प्रकाश हा मुलगा प्रकाशच्या आईला प्रकाशच्या वडिलांपासून झालेला नाही. प्रकाशच्या आईच्या सूतिकागृहात लादलेल्या अविवाहित मातृत्वापासून सुटका करून घेण्यासाठी आलेली अमया नावाची तरुणी हीच विजया. अशी ही रहस्ये कादंबरीच्या शेवटी एका पाठोपाठ एक बाहेर पडतात. त्यातही प्रकाशच्या जन्माचे रहस्य सांगणारी प्रकाशच्या आईची आत्मकथा अतिशय गुंतागुंतीची वाटते. अविवाहित मातृत्व, बळजबरी शृंगार, व्यभिचार, बलात्कार व त्यातून निर्माण होणारी वादळे असे या कादंबरीचे स्वरूप आहे. “रतिसुख क्षणिक असले तरी क्षुद्र नाही. आपल्या तद्विषयक दुबळेपणात, मोहवशतेत नवजीवनाची योजना आहे. आणि जी दुःखपरंपरा निर्माण होते ती तिच्यातून होते, असे म्हणण्या-ऐवजी विषम समाजरचनेमुळे, तिला योग्य रीतीने आपण वाट देऊ शकलो नसल्यामुळे होते” हे सांगण्यासाठी आपण ही कादंबरी लिहिली असे स्वतः बोरकरांनी सांगितलेले आहे. पण विषम समाजरचनेसंबंधीचे त्यांचे नेमके आकलन व त्या दोन गोष्टींचा परस्परसंबंधही स्पष्ट होत नाही. स्वलनशीलता म्हणजे काही जीवनातून उठणे नव्हे असे त्यांना म्हणायचे असेल तर प्रकाश, विजया, उषा या पात्रांबद्दल वाचकांच्या मनात सहानुभूती, दया वा सौहार्द निर्माण व्हायला हवे होते. तसे करण्यात बोरकर अयशस्वी ठरलेले आहेत. पत्रे, डायन्या, आत्मनिवेदने या तंत्राच्या साधनांचा अति वापर, गुंतागुंत व रहस्यमयता यांचा अतिरेक, घुसर व तुटक कथानक आणि दुबळे पात्रचित्रण या दोषांमुळे ही कादंबरी समीक्षकांनी पूर्णपणे बाजूला सारली.

1950 साली प्रसिद्ध झालेली “मावीण” ही बोरकरांची सर्वात महत्त्वाकांक्षी कादंबरी. ती लिहिताना बोरकरांनी आपले गद्यलेखनकौशल्य अगदी पणाला लावलेले होते. स्वतःच्या गद्यलेखनाबद्दल त्यांना अतिशय आत्मविश्वास होता. “माझ्या गद्यलेखनाकडे रसिकांचे किबहुना टीकाकारांचे म्हणावे तसे लक्ष गेले नाही. विशेषतः “मावीण”ला मला अपेक्षित रिस्पॉन्स मिळाला नाही ” अशी खंत बोरकरांनी एका मुलाखतीत स्पष्टपणे व्यक्त केली आहे. “या काव्यात्म कादंबरीची एका बाजूने समीक्षकांनी व दुसऱ्या बाजूने मराठी वाचकांनी फारशी दखल घेतली नाही. “मावीण” कादंबरीचे पूर्ण रसिकतेने स्वागत झाले असते तर काव्यात्म कादंबरीच्या क्षेत्रात बोरकरांनी आणखी चार पावले पुढे जाण्याचा प्रयत्न केला असता... मराठी कादंबरी थोडी समृद्ध झाली असती” या शब्दांत वि. स. खांडेकर यांनी बोरकरांना दुजोरा दिला आहे. वास्तविक खांडेकर म्हणतात तसे कादंबरीचे “काव्यात्म कादंबरी” असे काही एखादे स्वतंत्र क्षेत्र नाही आणि नसते. काव्यात्मता हा लेखकाच्या प्रकृतिधर्मानुसार गद्यलेखनात येणारा एक विशेष फक्त आहे. या कादंबरीचा एखादा क्षेत्रात समावेश करावयाचा झाल्यास तो प्रादेशिक कादंबरी याच क्षेत्रात करावा लागेल. आणि काव्यात्मता हा तिचा एक खास विशेष असे म्हणता येतील.

“मावीण” ही संपूर्णपणे प्रादेशिक कादंबरी आहे. मावीण या नावाने ओळखली जाणारी देवदासींची विशिष्ट संस्था फक्त गोमंतकात आढळते. या देवदासींच्या वर्गात समाविष्ट होणारी नायिका, तिच्याकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन, तिची कर्तव्ये, देवळांचे विशिष्ट धर्माधर्मविषयक दृढ समजूतींनी भरलेले वातावरण, रुढी, परंपरा, लोकमानसाची घडण, विशिष्ट निसर्ग व त्या परिसरात वावरणाऱ्या माणसांचे रीतिरिवाज, पोशाख, बोलणेचालणे या सर्व गोष्टींशी गोमंतक हा विशिष्ट प्रदेश निगडीत आहे. हा प्रदेश या कादंबरीतून काढून टाकला तर ही कादंबरी सिद्धच होणार नाही. इतके या प्रदेशाचे कादंबरीतल्या आशयाशी अभिन्नत्व, एकजीवित्व आहे.

ही कादंबरीही विविध पात्रांनी गजबजलेली आहे. अंताशेठ, फुलवंती, तिची मुलगी शेवंती, तिचे ज्याच्यावर मनोमन प्रेम आहे तो केशव वदें, त्याचा मित्र हृषी. हृषीची मामेबहीण व नियोजित वधू रंजना या महत्त्वाच्या पात्रांव्यतिरिक्त केशवची पत्नी, हृषीचे आईवडील, रंजनाचे आईवडील अशीही अनेक पात्रे आहेत. शेवंती ही या कादंबरीची नायिका आहे. अप्सरेसारखं सौंदर्य आणि गंधर्वाचा गळा तिला देवाने दिलेला आहे. अंताशेठ सुवर्णकाराला देवीची मूर्ती करण्यासाठी जी स्त्रीची सौंदर्यप्रतिमा हवी होती ती त्याला शेवंतीत सापडते. फुलवंती ही शेवंतीची आई. परंपरेने सोपवलेला देवदासीचा व्यवसाय ती निष्ठेने सांभाळते. पण शेवंती मात्र “मोठमोठे फिरंगी फिल्दाग तिने जरा डोळा घावा म्हणून जीव टाकतात, तर दारी आलेली लक्ष्मी लाथेने लोटून देऊन घुतल्या गौरीसारखी आपले तारुण्य जाळून टाकणारी ” जगावेगळी मावीण आहे. परंतु समाजाने व रुढीने दिलेला व्यक्तीसंग धर्मासारखा तिला स्वीकारावा लागतो. एका युरोपियन जज्जाशी आलेल्या संबंधांतून ती त्याच्याशी मैत्रीचे नाते जुळवते. व पुढे त्याच्याशी झालेल्या पत्रव्यवहाराने त्याने पाठवलेल्या पुस्तकांमुळे प्रगल्भ होत जाते. अशा या शापित देवतेची हृषिकेश व केशव या दोघांचा योगायोगाने अनुबंध जुळतो. हृषिकेश अत्यंत बुद्धिमान आहे. प्रोफेसरीच्या लेखी व तोंडी परीक्षेत तो पहिला येतो. हा आनंद व्यक्त करायला तो आपल्या मामाच्या गावी जातो व तेथे जिच्याबद्दल त्याला आकर्षण असते व जिचे त्याच्यावर अबोल प्रेम असते त्या रंजनेला ओलेली पाहून सैरमैर होतो. त्याने एकांतात केलेल्या प्रेमवर्षांमुळे रंजना दुःखी होते व ती त्याचा अधिकृत करते. त्यामुळे भावुक व हळव्या हृषिकेशच्या मनामध्ये अपराधभाव निर्माण होतो. वासनाविकारांची उलथापालथ होते व तो हिस्टेरिक बनतो. त्याचा मित्र केशव हा एक ध्येयवादी तरुण आहे. काशीत संस्कृतचे अध्ययन केल्यावरही संकुचित पंथवादात तो सामील होत नाही. महात्मा गांधींच्या सत्याग्रहात भाग घेतो व पुढे महारवाड्यात शाळा घालून विधायक समाजकार्य करू लागतो. एकदा देवीच्या काचोळीची पालखी निघालेली असताना त्या पालखीचे एक “पेणे” महारवाड्यात व्हावे म्हणून तो प्रतिष्ठितांना गळ घालतो व त्याची ही इच्छा

पूर्ण होते. त्याने जे हे उदात्त कृत्य घडवून आणले, त्यामुळे त्या प्रसंगी हजर असलेली शेवंती भारावून जाते व तिच्या मनात केशवविषयी आदरयुक्त भक्ती जन्माला येते. केशवला तिच्या मनातल्या या उदात्त प्रीतिभावनेची गंधवार्ताही नसते. हृषीचे विधडलेले मानसिक संतुलन घालवून त्याला पुन्हा माणसात आणण्यासाठी तो शेवंतीला गळ घालतो. शेवंती आपला भाविणीचा धर्म मान्य करून हृषीची सेवा करते. त्याच्यावर प्रेमाचा वर्षाव करते. शेवंती रंजनासारखी दिसत असते. हा काही केवळ हृषीला होणारा भ्रम नसतो. रंजनेचा पिता हाच शेवंतीचाही पिता असतो हे रहस्य शेवंती कळते. हृषी शेवंतीत गुंततो. तिच्याशी लग्न करण्याचा निश्चय करतो. त्याचे वडील रवळू दादा या गोष्टीला प्राणपणाने विरोध करतात. शेवंती उदात्त त्यागाच्या भावनेने आत्महत्या करते.

मुख्य विषयाला प्रारंभ असे अनेक विषय सुसंगतपणे एकत्र गोवून बोरकरांनी हे कथानक सिद्ध केले आहे. भाविणी हा देवदासींचा वर्ग समाज समजतो तसा स्वार्थी, पैशासाठी शरीरविक्रय करणारा नसून त्यालाही काही धर्म असतात व त्यांच्यातही निष्ठेने व व्रतीभावनेने वर्तन करणाऱ्या स्त्रिया असतात, उदात्तता, पावित्र्य, त्याग, निष्ठा ही मूल्ये समाजाने हीन ठरवलेल्या एखाद्या वर्गातील स्त्रीत आढळू शकतात. रुडीच्या व समाजातील संकेतांच्या दडपणामुळे दडपल्या गेलेल्या लैंगिक भावनांमुळे विकृती निर्माण होऊ शकते असा मानसशास्त्रीय निष्कर्ष त्यांनी उपयोगात आणलेला आहे. केशवच्या निमित्ताने ध्येयवाद, तर रवळूदादांच्या रूपाने सनातनी जीवनमूल्यांचे कठोरपणे रक्षण करू पाहणारे गेल्या पिढीतील वयस्क लोक व केशवच्या रूपाने आधुनिक पुरोगामी विचारसरणीचे ध्येयवादी तरुण यांच्यातले द्वंद्वही बोरकरांनी रेखाटलेले आहे. प्रीतीतील उदात्ततेचे अनेकविध प्रकार बोरकर रंगवतात. फेडचे शेवंतीवरचे प्रेम, शेवंतीचे केशववरचे प्रेम, शेवंतीने हृषीला लावलेला लळा, केशवला शेवंतीबद्दल वाटणारी भक्ती, रंजनेचे हृषीवरचे मूक व भावडे प्रेम, फुलवंतीचे सहनशील प्रेम तर हृषीच्या आजीचे-रमावकांचे पतीवरचे पातिव्रत्यधर्माची कसोटी सोसणारे प्रेम—अशा प्रेमाच्या विविध छटांतून बोरकरांनी प्रीतीशी निगडित असणाऱ्या भक्ति, आदर, श्रद्धा, निष्ठा, त्याग इत्यादी उदात्त जीवनमूल्यांचा घोष केलेला आहे. या कादंबरीचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातले एकूण एक पात्र आदर्श आहे. फुलवंती भाविणी वा अंताशेठदेखील अपवाद नाहीत. प्रत्येकाच्या धर्माला, निष्ठेला, वर्तनाला उदात्त विचारसरणीच्या व जीवनमूल्यांचा पाया आहे.

या कादंबरीची भाषा काव्यात्म, वर्ण्य विषयाच्या उदात्ततेला साजेशी प्रौढ व प्रगल्भ वळणाची आहे. गोमंतकीय जीवनप्रणालीतून सर्व विशेष वारसाव्यासह तपशीलवार रंगवले गेले आहेत. शेवंतीचे पवित्र सौंदर्य, तिच्या घराचे शुचिर्भूत वातावरण रंगवताना बोरकरांची लेखणी विशेष कुसर दाखवते. गोव्याचा निसर्ग

रंगवताना काव्यात्म गद्याचे अनेक नमुने बोरकरांनी वाचकांना सादर केले आहेत. उदाहरणार्थ, “उत्तररात्र होऊन गेली होती... हवेतला गारवा वाढला होता. आकाशाचा नीलिमा गाढावला होता. आणि त्यातून चांदीच्या चुन्याप्रमाणे चांदणे कोटिबिंदूंनी झिरपत होते. शांतादुर्गेच्या तलावाच्या शुभ्र चुनेरी कठड्यांवर सहस्रावधी पणत्या जळत होत्या... नावांमधल्या चंद्रज्योतींचे थेंब पाण्यात होते आणि त्यातून थेंबागणिक एक एक नवे साळिक उमलत होते. कुठूनतरी आकाशात सोडले जाणारे सुरनळे सुवर्णाच्या नागांप्रमाणे पाण्यातून सुवर्णलहरी खेळवत पाताळात अंतर्धान पावत होते. तलावाच्या चारही बाजूंनी भक्तगणांची एकच गर्दी लोटली होती. आणि देवतेच्या लावण्याऐश्वर्याचे देहभान विसरून आकंठ पान करीत होती.” बोरकर स्वतः गोवेकर असल्यामुळे त्या प्रदेशातील रुडी, रीतिरिवाज यांचे चित्रण विशेष प्रत्ययकारी झाले आहे. उदाहरणार्थ, कौल लावणे ही गोव्यातली एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रथा आहे. आपण मनाशी ठरवलेला संकल्प, योजिलेले कार्य पुरे होईल की नाही याबद्दल ते कार्य सुरू करण्यापूर्वी देवीचा अभिप्राय जाणून घेणे याला “कौल” लावणे असे म्हणतात. हा कौल विशिष्ट पद्धतीने लावला जातो. त्याचे वर्णन बोरकरांनी किती बारकाव्यांनी केले आहे ते पाहण्यासाठी आहे : “दुसरे दिवशी दुपारी अंताशेटीने देवीला कौल लावला. देवीच्या आसनाच्या चबुत्त्यावर बसवलेल्या ताम्रपटावर लाल पिटकोळीच्या कळ्या उम्या-आडव्या रेषात लावल्या होत्या. त्यांची स्थाने निश्चित करण्यासाठी मधोमध पिटकोळीची फुले लवाली होती. ताम्रपटाच्या अजव्या बाजूला एक सुंदर घाटाची चिमुकली समई मंदपणे जळत होती. अंताशेटीप्रमाणेच आणखी कित्येक लोक आपापले कौल लावण्यासाठी भक्तीभावाने चौकावर बसून राहिले होते. आणि केवळ पाण्याने लावलेल्या कळ्यापाकळ्यांनी बोलल्या जाणाऱ्या ईश्वरी वाणीची अद्भुतता विस्मयचकित अंतःकरणाने पाहता होते. काही क्षण सर्वत्र निःशब्द शांतता पसरली होती. अंताशेटीने आधी दयेचा कौल मागितला. पारंपारिक भाषेत लेकराच्या सलगने मटजी आई शांतेशी बोलू लागला. चारआठ क्षण गेले असतील नसतील तोच उजवीकडची पाकळी पटकन् खाली पडली. . . बोला तुमचा मनोदय, मटजी म्हणाला. “माते तुझ्या सेवेचा संकल्प तुझ्याच पायाशी राहून पुरा करावा म्हणून आलो आहे. . . तुला हे मान्य असेल तर मला उजवीच स्नातक दे.” अंताशेटीने म्हटले. मटजीने पुन्हा पुष्पपट नीट केला. अंताशेटीचे प्राण डोळ्यात येऊन उभे राहिले. प्रत्येक क्षण त्याला युगासारखा वाटू लागला. मळवटाप्रमाणे रसरसणाऱ्या त्या लाल कळ्यांच्या ताम्रपटाशिवाय अन्य काहीही त्याला दिसत नव्हते. . . त्याचे सर्वस्व जणू काय सुईच्या अग्रावर झुकांड्या खात वर्तुळाकार फिरत होते. . . बऱ्याच वेळाने एकदाची कळी पडली. अंताशेटीने सुटकेचा एक दीर्घ श्वास सोडला. . .”

गोव्यातील सण, वार, नवचंडी, फुलविड्याची पंचमी, श्रावणसोमवार, श्रावण शुक्लपौर्णिमा अशा ठराविक तिथींना होणारे देवतांचे उत्सव, त्यातल्या दिंड्या, पालख्या, पेणे, भजने, कीर्तने यांचे अनेक पूरक तपशील या कादंबरीला एक भरीव वेगळेपण प्राप्त करून देतात. कादंबरीतील कथानकाशी देवळांच्या परिसरांचा निकट संबंध असल्यामुळे देवळे, त्यातील सुंदर पवित्र मूर्ती, गर्भागारे, दीपमाळा, तळी, तळघात सोडलेले, काठावर उजळलेले दिवे, सजावटीसाठी सगळीकडे सोडलेले जाईबकुळीचे सर, देवळामध्ये उठणारे मंत्रघोषांचे स्वर असे अनेक तपशील त्या कथानकाला एक वेगळे गूढ सात्विकतेने मारावलेले सौंदर्य प्राप्त करून देतात. गोमंतकीय जीवनातील परंपरागत दृढ समजूती, संकेत यांचा नेमका उपयोग बोरकरांनी केलेला आहे. विशेष म्हणजे हे सर्व तपशील प्रादेशिकतेचे ठिगळ म्हणून आलेले नसतात तर कथानकाच्या पोताचा भाग म्हणूनच विकसित होतात.

या कादंबरीची नायिका देवदासी आहे. देवदासींचा हा प्रश्न खरे तर सामाजिक आहे. केशवच्या बोलण्यात या प्रश्नाची सामाजिक बाजू थोडीफार येतेही. परंतु त्यावर बोरकरांचा भर नाही. उदात्त प्रीतिभावना आणि भावीण-धर्माचे उन्नयन यावर बोरकरांचा भर आहे. हृषी शेवंतीशी लग्न करू इच्छितो त्यामागे भावनेचा उद्रेक आहे. बौद्धिक तत्त्वनिष्ठा नाही. त्यामुळे कादंबरीत वास्तववादाचे धारदार चित्रण होण्याऐवजी कल्पनारम्यतेकडे आणि आदर्शवादाकडे झुकलेली आहे. मराठी कादंबरीच्या साक्षेपी समीक्षक प्रा. कुसुमावती देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्याच्या दृष्टीने ही कादंबरी लिहिलेली नाही. परंतु चित्रणविषय झालेल्या भावभावनांविषयीच्या बऱ्याच खोल जाणीवांमुळे. . . चित्रण मोठे परिणामकारक झालेले आहे. यातील सर्व श्रेयांचा एकमेकांशी विरोध व त्यांच्यातील दुर्देवी संघर्षदेखील समजदारपणे रंगवला आहे.” त्यांच्या मते “सौंदर्याइतकाच उदात्ततेचाही हव्यास बोरकरांना आहे. त्यामुळे व्यक्तिचित्रण मानवी कक्षेच्या पलीकडे जाते. उत्तररंग अतिसुंदर, अति उदात्त करण्याच्या खटपटीत पूर्वरंगातील मानवी चित्रणाचा बेरंग होतो. . . ” डॉ. अ. ना. देशपांडे यांच्या मते पात्रांच्या व्यक्तिचित्रणा बाबत एकप्रकारचा हळवेपणा आलेला आहे—तर काका कालेलकर यांच्या मते—“भाविणीच्या दुर्देवी संस्थेसंबंधाने सहानुभूती उत्पन्न करण्याच्या प्रयत्नात तुम्ही तिला इतकी आदर्शायण बनवली आहे की जणूकाय ही संस्था कायम टिकावी असाच तुमचा अभिप्राय असावा. . . ” या कादंबरीत केशव हा गांधीवादी तरुण पत्नीच्या मदतीने हरिजनोद्धाराचे कार्य करीत असतो. हे उपकथानक, त्याच्या कार्याविषयी आदर व तुच्छता बाळगणाऱ्या लोकांचे संवाद व चर्चा या निमित्ताने बोरकरांनी गांधीवादी तत्त्वज्ञानाची श्रेष्ठता पटवून देण्याची होस फेडून घेतलेली आहे. अशा-प्रकारची उपकथानके व चर्चा ही त्या काळच्या कादंबरीकारांनी स्वीकारलेली एक खास पद्धत होती. तीच बोरकरांनीही घेतलेली आहे.

बोरकरांची प्रस्तुत कादंबरी तिच्यातील दोषांसकट समीक्षकांना व रसिकांना वाखाणण्याजोगी वाटली. तिची गुजराथी व कानडी भाषेत भाषांतरेही झाली. “ती सर्वस्वी उपेक्षिली गेली नाही.” हे खांडेकरांनीही बोलून दाखवले होतेच. बोरकरांना तसे वाटले नाही, कारण कवी म्हणून त्यांचे जेवढे कौतुक झाले तेवढे कादंबरीकार म्हणून झाले नाही. पण कवीने लिहिलेली कादंबरी म्हणून जेवढे व्हायचे तेवढे पुरेसे कौतुक मराठी रसिकांनी व चिकित्सकांनी निश्चितपणे केले.

“भावीण”पूर्वी “संपातीचे पंख” ही कादंबरी बोरकरांनी लिहायला घेतली होती व ‘रंगांच्या राज्यात’ हा “आगामी कादंबरीतील भाग” म्हणून “मनोहर” मासिकाच्या मे, 1949 च्या अंकात तिचा काही मजकूर प्रसिद्धही झाला. परंतु हा संकल्प प्रत्यक्षात अुतरला नाही. “भावीण” 1950 साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर दीर्घकाळाने 1983 साली त्यांची “प्रियकामा” ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. या आधीच्या तीनही कादंबऱ्या तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे सामाजिक कादंबऱ्या म्हटल्या गेल्या. “प्रियकामा” मात्र सामाजिक नाही. ती एक पौराणिक कादंबरी आहे. रामायणातील कैकयी हे गात्र अगदी वेगळ्या दृष्टीने न्याहाळून या कादंबरीत उभे केले आहे. रामाला वनवासाला धाडून दशरथाच्या मृत्यूला कारणीभूत ठरणाऱ्या कैकयीची जनमानसात शेकडो वर्षे दृढ झालेली जी प्रतिमा आहे ती पूर्णपणे पुसून टाकून बोरकरांनी आपली कैकयी रंगविली. कैकयी ही कैकय देशाची राजकन्या. दशरथाने उतारवयात तिच्याशी विवाह केला. इंद्राने शंबरासुराशी केलेल्या युद्धाच्या वेळी साहाय्यार्थ गेलेल्या दशरथाला कैकयीने युद्धप्रसंगी साहाय्य केले आणि त्याचा जीव वाचवला. त्यामुळे दशरथाने तिला दोन वर दिले. त्या वरांच्या साहाय्याने तिने रामाला वनवासाला पाठविले व भरताला राज्याचा अधिकारी बनवले. हा कथाभाग सांगाड्यासारखा वापरून बोरकरांनी ही नायिकाप्रधान कादंबरी रचली आहे. भा. वि. वरेरकरांनी “भूमिकन्या सीता” या नाटकात उमिलेचे व सीतेचे वेगळ्या भूमिकेतून केलेले चित्रण किंवा रवींद्रनाथांनी “वाल्मीकीप्रतिमा” या गीतकाव्यात वाल्मीकीच्या आख्यायिकेला दिलेले वेगळे वळण या संदर्भात सहज स्मरते. “प्रियकामा” या कादंबरीत बोरकरांनी कैकयीचा पूर्ण कायापालट केला आहे. कैकयीच्या वर्तनामागे एक कल्याणकारी भूमिका सुसंगतपणे दाखवण्याचा त्यांचा हा प्रयत्न आहे. “प्रियकामेने श्रेयकामा व्हायचे आहे” ही जिच्या जीवनाची नियती आहे, अशा कैकयीचे संपूर्ण वेगळ्या दृष्टिकोनातून चित्रण करणे ही बोरकरांची सुनिश्चित अशी भूमिका असल्यामुळे या कादंबरीतील प्रत्येक प्रसंग, वर्णन, व्यक्तिचित्रण बोरकरांनी आपल्या कैकयीविषयीच्या या भूमिकेत बसेल असेच योजिले आहे.

कैकयी ही या कादंबरीचे केंद्र आहे. मल्लमली कांतीच्या घिण्याड उंच काळ्या घोड्यावरून दौडत जाणाऱ्या या राजकुमारीचे दर्शन वाचकांना पहिल्याच परिच्छेदात

होते. युद्धविद्येत पारंगत असणारी ही युवती अश्वपरीक्षेतही निपुण आहे. राजकीय डावपेच ती कौशल्याने सांभाळू शकते. चित्रकला, मृगया, पाककला, मद्यविशेष, मांसोदने बनवणे या साऱ्या क्षेत्रांत तिला गती आहे. केकयांच्या वृत्तीतील उत्कटता, निष्ठेतला घट्टपण, निर्घारातील अढळपणा तिच्यात आहेच. त्याचबरोबर अन्यायाच्या कल्पनेने विवेक सुटण्याचा दोषही आहे. केकय देशाला भेट देणारा राजा दशरथ तेथल्या वास्तव्यात या प्रियकामाच्या सौंदर्याने, चातुर्याने मोहित होतो आणि तिला मागणी घालतो. तिच्याशी विवाह करताना “भावी युवराजाची ती आई होईल असे वचन” राजा दशरथ केकय नरेशाला देतो. प्रियकामा “रघुकुलाच्या प्रतिष्ठेचं संरक्षण करण्यासाठी प्रसंग पडला तर सर्वस्वाचा होम करून मी ते करीन” असा निश्चय करून त्याच्याशी विवाहबद्ध होते. विवाहानंतर ती दशरथाला पूर्णपणे जिंकून घेते. ती आपल्या गुणांनी व कर्तृत्वाने. पण जेव्हा रामालाच राज्याभिषेक करण्याचा निर्णय दशरथ घेतो व कैकयीपासून ते लपवून ठेवतो तेव्हा मंथरेकडून ते कळल्यावर “श्रेयाच्या मार्गावरून विचलित न होता... कितीही आपत्ती आल्या आणि सारे जग जरी आपल्यावर उलटले तरी वचनभंगाचा कलंक महाराजांना लागता कामा नये, रघु-कुलाची प्रतिष्ठा डागळली जाता कामा नये... पतीचा मृत्यू पुरवला पण त्याच्या यशाचा मृत्यू होऊ देता कामा नये” असे ती ठरवते. दशरथाने केकय नरेशाला आपला नातूच उद्याचा सम्राट होईल असे वचन दिले होते. तसेच वचन विश्वामित्रालाही दिले होते ते रामाकडून घडवून आणावयाच्या रावणवधाचे. “अयोध्येचे राज्य कुणीही चालवू शकेल पण रावणवधाची प्रतिज्ञा फक्त रामच पार पाडू शकेल. रामाचे खरे अवतारकार्य तेच आहे. त्यासाठी महर्षी विश्वामित्रांनी दंडकारण्यात एक पिढी आपल्या धर्मविचारांनी अभिमंत्रित केली आहे. त्यांचे कार्य पुढे चालवल्याशिवाय रामाला आता गर्त्यंतर नाही.” असा पूर्ण विचार करून ती दशरथावर क्रुद्ध व्हायचे ठरवते. व त्याला दोन वर मागून घेते. ती दशरथाची “कल्याणी” होती. इहपरलोकात त्याची अपकीर्ती होऊ नये म्हणूनच ती केवळ हे कटु कर्तव्य करते. स्वार्थाने किंवा सूडबुद्धीने नव्हे. कैकयीची पतिमक्ती, पतिनिष्ठा, प्रांजळपणा रामाला जाणवून तो तिची आज्ञा शिरसाबंध मानतो. राम आणि लक्ष्मण यांच्यात चर्चा होते. व कैकयीने घेतलेला हा निर्णय राजकीय परिणामांच्या दृष्टीनेही कसा योग्य होता याचा सविस्तर ऊहापोह केला जातो. या कादंबरीतला भरत देखील वेगळा आहे. तो आपल्या आई-वडय़ां तिरस्कार व्यक्त करीत नाही, उलट पुढे काय करावे याचा तिच्याशी विचार-विनिमय करतो. त्यावर “रामाने परत यावे यासाठी मीही त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करीन. पण रामाने आपला आग्रह सोडला नाही तर तजवीज म्हणून भरताने सोन्याच्या पादुका रामाला पायात घालायला लावून मग त्या सिंहासनस्थ कराव्या” असा सल्ला कादंबरीतील कैकयीच भरताला देते. कैकयीच्या गुणवत्तेची ही धोरवी कादंबरीच्या शेवटीही आणखी एकदा प्रकर्षाने जाणवते. लक्ष्मण जेव्हा सीतेला

रामाच्या आज्ञेवरून वनात सोडून परततो तेव्हा बोरकरांची ही कैकयी “स्त्री म्हणून, सासू म्हणून, उद्याच्या राधवांची आजी म्हणून करावयाचे कर्तव्य” पार पाडण्याकरिता लक्ष्मणाला आपल्याला वनात सोडून देण्याची आज्ञा करते.

कोणत्याही प्रतिभावंत लेखकाला प्राचीन पुराणकथांचा स्वतःच्या प्रतिभेने विस्तार करण्याची, त्याचा वेगळा अन्वयार्थ लावण्याची ऊर्मी येणे स्वाभाविक आहे. कैकयी हे रामायणातील एक गूढ, इतर आदर्शमूल व्यक्तींच्या तुलनेने खलवृत्ती प्रकट करणारे एक पात्र आहे. महत्त्वाकांक्षा आणि सवतीमत्सर या संपूर्णपणे मानवी भावनांनी पछाडलेली ती तरुण राणी वृद्ध दशरथाला अंकित करून स्वतःच्या पुत्राला राज्याभिषेक करण्याची मागणी करते. मानवी स्वभाव हा नियतीइतकाच अतक्य आहे आणि त्यापायी क्षणार्धात होत्याचे नव्हते अशी स्थिती निर्माण होऊ शकते असा मूळ वाल्मिक-कथेतील संपन्न आशय आहे. संबंध रामायण हे आदर्श व्यक्तींच्या चित्रणाने नटलेले असूनही कैकयी, मंथरा, किंवा सीतेची निंदा करणारा रजक या पात्रातील मानवी स्वभावातील दोषांचे उदात्तीकरण करण्याची आवश्यकता रामायणकथ्यांना किंवा नंतरच्या रामायणावर आधारलेल्या कलाकृती निर्माण करणाऱ्या कलावंतांना वाटली नाही. धर्मवीर भारतीसारख्या लेखकाने तर महाभारतातील धर्मा-जुनासारखी पात्रेही किती मानवी असू शकतात याचे चित्रण आपल्या “अंधायुग” या नाटकात केले आहे. बोरकरांनी कैकयीचे उदात्तीकरण करण्याच्या प्रयत्नात मात्र रामायणातील मत्सर, क्रोध, द्वेष, सूड इत्यादी मूलमूल मानवी दोषांचे स्वाभाविक चित्रण होते त्याचे सारे कंगोरे बोट करून टाकून त्या पात्रांना सपाट व गुळगुळीत केले आहे.

ज्ञात रामकथेचे अनेक तपशील त्यांनी वापरले आहेत. केकयनरेश, त्याचा मुलगा युवाजित, केकयदेश, कैकयी व दशरथ यांच्यातील भावबंध हे सर्व तपशीलवार चित्रिताना बोरकरांनी भरपूर कल्पनाशक्ती वापरली आहे. तत्कालीन वातावरण. भौगोलिक तपशील, यांचे वर्णनही त्यांनी तपशीलवार व बारकाव्याने केले आहे. वातावरणनिर्मितीसाठी त्या काळाशी सुसंगत अशा प्रौढ व भारदस्त शब्दांचा वापर कसोशीने केला आहे. व त्यामुळे या कादंबरीची सर्वसामान्य वाचकांच्या दृष्टीने वाचनीयता वाढलेली आहे.

1959 नंतर मराठीत ऐतिहासिक व पौराणिक कथानकांवर आधारलेल्या आधुनिक कादंबऱ्यांची एक लाटच आली. वि. स. खांडेकर यांची ज्ञानपीठ पारितोषिक प्राप्त “ययाती” ही कादंबरी या लाटेची सुरुवात होती. रणजीत देसाईची “स्वामी” ही बोरल्या माधवराव पेशव्यांच्या जीवनावरची व “राघेय” ही महाभारतातील कर्ण या व्यक्तिरेखेवर आधारित पौराणिक कादंबरी, शिवाजी सावंत यांची “मृत्युंजय” ही कादंबरी ही या काळातील प्रचंड लोकप्रियता लाभलेल्या कादंबऱ्यांची काही उदाहरणे. खांडेकरांनी “ययाती”ची कथा पुन्हा नव्या दृष्टिकोनातून मांडताना

वर्तमान कालातील मोगप्रवृत्तीचे प्राबल्य व त्यातली अर्थहीनता असे एक परिमाण व भव्य प्रतीकात्मता त्या विषयाला देण्याचा प्रयत्न केला होता. खांडेकरांच्या या कथेला मूल्यविचाराचे जे परिमाण प्राप्त झाले होते ते देसाईंना “राघव” लिहिताना देता आले नाही. देसाईंनी कर्णाला दैवी व आदर्श पुरुषाच्या प्रतिमेतच उभे केले व ते करताना महाभारतातील अनेक प्रसंग स्वतःच्या अभिप्रायाशी जुळतील अशा पद्धतीने निरूपिले. कर्णाचे व्यक्तिमत्व आदर्श करून टाकताना त्याचे मानवीपण बघटले आहे याचे मान जसे रणजीत देसाईंनी ठेवले नाही, तसेच ते बोरकरांनीही ठेवले नाही असे म्हणणे भाग आहे. लेखकाला कल्पकतेचा मुक्त विलास व्यक्त करण्याचे समाधान आणि वाचकाला एका वेगळ्या वातावरणाने परिवेष्टित भरजरी भाषेतले मनोरंजन एवढेच या कादंबऱ्यांच्या निर्मितीचे सार्थक.

बोरकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून स्त्रीपुरुषांचे संबंध, माणसाची कामप्रवृत्ती व तिच्या मुक्त आविष्काराने वा ती दडपून टाकल्याने निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती, वैवाहिक जीवनातील ताण या प्रकारचे विषय निवडले. या विषयांची सामाजिक, तात्त्विक बाजू, वैचारिक पातळीवर हाताळण्यापेक्षा तिची मानसिक, भावनात्मक अंगे व्यक्त करणे त्यांना अधिक महत्वाचे वाटले. बोरकरांनी आपण मांडीत असलेल्या विषयांच्या वेगळेपणासंबंधी एक प्रकारचा आत्मविश्वास बाळगून या कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यामुळे वर्ण्यविषयाचे सखोल व सर्वांगीण विश्लेषण करण्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाही. वास्तविक डॉ. रंगनाथ, उषा, रजनी अत्यादी पात्रांचे चित्रण करणे हे बोरकरांमधल्या चिंतनशील कलावंताला आव्हान होते. “मावीण” मधल्या शेवंतीसारखे अतिशय गुंतागुंतीचे मन असलेली स्त्रीरेखा त्यांना स्फुरली होती. पण बोरकर या पात्रांना एकतर पृष्ठभागावरूनच न्याहाळतात किंवा पावित्र्याचा, उदात्तपणाचा एकच एक पांढराशुभ्र रंग त्या व्यक्तिमत्त्वांना माखून देतात. त्यामुळे, बोरकरांच्या या कादंबऱ्या सपाट व एकायामी राहतात. 1920 नंतर फडके, खांडेकर, माडखोलकर या रंजनवादी कादंबरीकारांनी आकर्षक विषय, सफाईदार वर्णने, पात्रांची संभाषणे, हावभाव याची तपशीलवार वर्णने या संबंधीचे काही संकेत निर्माण करून प्रणयरम्य, वर्णनप्रधान, शैलीला महत्त्व देणाऱ्या ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्यांचेच आदर्श बोरकरांपुढे असावेत असे वाटते. त्यामुळे या आधीच्या पिढीतील हरि नारायण आपटे, डॉ. केतकर आणि वामन मल्हार जोशी यांच्यासारख्या कादंबरीकारांच्या वास्तववादी, अस्सल जीवनानुभूतीतून आलेल्या आणि जिवंत मानवी व्यक्तिरेखा उम्या करणाऱ्या कादंबऱ्यांपासून ही कल्पनारम्य व रंजनवादी कादंबरी कितीतरी दूर गेली. बोरकर ज्या काळात कादंबरीकार म्हणून स्वतःला घडवीत होते त्या काळातील संकेत त्यांनी स्वीकारले हे त्यांच्या कादंबरीलेखनामागचे अपयशाचे कारण आहे असे म्हणावे लागेल. बोरकरांप्रमाणे कुसुमाग्रज, बा. सी. मर्डेकर, व पु. शि. रेगे या कवींनीही कादंबरी लेखनाचे प्रयोग केले. अधिक मरीब, व्यापक व समग्र

जीवनानुभूती व्यक्त करण्याची क्षमता असलेला हा निवेदनप्रधान गद्य वाङ्मयप्रकार स्वीकारावासा वाटणे कोणत्याही कवीच्या संदर्भात स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. बा. सी. मर्डेकरांनी आपल्या प्रयोगशीलतेमुळे व पु. शि. रेग्यांनी गूढ व सूक्ष्म अशा तत्त्वचिंतनाच्या अंगांनी आविष्कृत केलेल्या काव्यात्म शैलीतील लेखनामुळे कादंबरीकार म्हणून स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले. बोरकर मात्र कादंबरीलेखनाचा असा वेगळा ठसा उमटवू शकले नाहीत. ते कवी म्हणूनच अधिक विख्यात झाले.

बोरकरांच्या कथा

आपण कथालेखन कसे सुरू केले हे बोरकरांनी आपल्या “समुद्रकाठची रात्र” या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे. “नवयुग” साप्ताहिकाच्या गोमंतक विशेषांकाचे संपादन करताना अंक भरून काढण्यासाठी त्यांनी कथा लिहिली व “प्रियदर्शिनी” या टोपणनावाने प्रसिद्ध केली. ही त्यांची पहिली कथा, “सुताराची सून”. काही दिवसांनी गोव्याला जाण्याचा ध्यास लागलेला असताना त्यांना एक प्रदीर्घ स्वप्न पडले. ते त्यांनी लिहून काढले. ही सत्यकथेत प्रसिद्ध झालेली “सोनकेळ” या शीर्षकाची कथा. यानंतर के कथा लिहीत गेले. 1946 ते 1960 या कालावधीत लिहिलेल्या कथांचा “प्रियदर्शिनी” हा संग्रह साधना प्रकाशनाने प्रसिद्ध केला. पण पानशेतच्या पुरात या संग्रहाची आवृत्ती वाहून गेली. यानंतर 1980 सालापर्यंत बोरकरांनी आणखी ज्या कथा लिहिल्या, त्या व “प्रियदर्शिनी”तील अशा नव्या जुन्या कथांची निवड करून “समुद्रकाठची रात्र” हा सोळा कथांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला. या कथासंग्रहातून बोरकरांच्या कथालेखनाची सर्व वैशिष्ट्ये व्यक्त होतात.

“यातली कथासृष्टी जितकी माझी आहे तितकीच गोव्याचीही आहे. मुक्तिपूर्व गोवा आपल्या मूल्यांनिशी आणि सांस्कृतिक वारशांनिशी तिच्यात उभा आहे” असे बोरकरांनी या कथांबद्दल म्हटले आहे. ते या कथा वाचताना लक्षात घेतले पाहिजे. गोव्याची संस्कृती, निसर्ग आणि तेथली माणसे हेच या कथांचे अनुभूतीविश्व आहे. “सोनकेळ”मधल्या कुळागरानेच जणू घडवलेली शांतागौरी, तिने वाढविलेल्या सोनकेळीसारखा दुःख भक्तीभावाने सहन करण्याचा तिचा स्वभाव, अवसर अंगात येणारा तिचा कर्मठ पती मंगेशबाबा, तिची सामू अंजनीअक्का, कुळव्याच्या देवीवर श्रद्धा असणारे श्रीधरमटजी, “गोव्याचं वारं लागलं की मी बरा होईन” असा ध्यास घेऊन प्रियदर्शिनी गोमंतक भूमीकडे जाणारा म्हातारा, ही सारी माणसे खास गोव्यातली आहेत. गोव्याच्या भूमीने घडविलेली आहेत. माणसे, धीरोदात्त, त्यागी, उदार, क्षमाशील, सोशिक, तेजस्वी माणसे — हा बोरकरांचा जिव्हाळघाचा विषय आहे. माणुसकी हे या सर्व कथांमधील विस्तारलेले तत्त्व आहे. स्वतःच्या कुटुंबाची सर्व मिस्त ज्याच्यावर आहे असा आपला उसाचा मळा उभा पेटलेला असताना “पूर्णविराम” या कथेतले काका, सुमद्रा कुळवाडणीचे पेटलेले घर आधी विश्ववृत्तात व त्यांच्या या उपकाराने ती त्यांची जन्मभर उतराई होते. दिवंगत मावाची पोर उजवतांना

तिचे लग्न साजरे व्हावे म्हणून कधीही याचना न करणारे भिकूबाब, मालकाघराच्या चांदीच्या वस्तू चोरतात. पण दाजीसाहेब त्यांची ही आगळीक पोटात घालतात. निरक्षर अंतोन पाववाला आपल्या पोराला जिवाचे पाणी करून शाळेत घालतो, शिकवतो. पण त्या शिक्षणामुळेच बापाला बाप म्हणून ओळख दाखविण्याची त्याला लाज वाटते. हे ध्यानात आल्यावर त्याला शाळेतून तो काढून घेतो. बोरकरांच्या कथांचा विषय बनलेली ही माणसे लोकविलक्षण असतात. आपण गावी गेलो आहोत ही संधी पाहून प्रियकराची शय्यासोबत करणाऱ्या पत्नीवर व तिच्या प्रियकरावर शाल पांघरूण घालणारे सत्वशील अंतुमटजी, दोन भावांचे घर फुटू नये म्हणून मूकपणाने पैशांची मदत करणारे पुरुषोत्तम बाब आणि ते कळल्यावर त्यांचे घन फंडायला जाणारे शाम व धर्मा पै, पूर्वीचे सारे वैभव संपलेले असताना देवीच्या अंगावर एखादा दागिना घालता येत नाही म्हणून खंतावणारे सोयरूशेठ, घरातले उरलेसुरले दागिने चोर घेऊन जातो तेव्हा “छान आता कसं मोकळं वाटतं” असा उद्गार काढतात. तेव्हा त्या अननुभूत साक्षात्काराने त्यांच्या पत्नीच्या डोळ्यात सुखाचे हिरेमोती उभे राहतात. . . ही माणसे लोकविलक्षण आहेत. श्रीघरमटजींची श्रद्धा लोकविलक्षण आहे, त्या श्रद्धेची देवीने दिलेली पोचही लोकविलक्षण आहे. विवाहानंतर पतिस्पर्शाला आचवलेली शांतागौरी ज्या सहनशीलतेने पतिपरायणतेने व निष्ठेने त्याने चालवलेली सत्त्व-रोक्षा सोसत असते ती लोकविलक्षण आहे. ही सर्व माणसे भारतीय संस्कृतीत एकेकाळी वसणाऱ्या मूल्यांचीच प्रतिरूपे आहेत. या मूल्यांची थोरवी त्यांना ठाऊक आहे. आजच्या काळात ती मूल्ये नष्ट होत आहेत हेही त्यांना ठाऊक आहे. “घराण्याची अबू” मधले दाजीसाहेब म्हणतात, “मी जणू काही घडलंच नाही असं वागणार आहे. आमच्या घरी आयुष्यभर खपून एक मुलगी देखील भिकूबाबांना उजवता आली नाही असं लोकांनी म्हणता कामा नये. जग पालटत चाललं आहे. घराण्याच्या अबूला आमच्या या चालत आलेल्या कल्पना आता टिकायच्या नाहीत हे मी उघडधा डोळ्यांनी पाहत आहे. . .” तर “लामगदिवा” कथेतले पुरुषोत्तम बाबा म्हणतात, “गोव्यात परंपरेची आपली जी चार घराणी राहिली आहेत ती दीनदुबळ्यांना सावरण्यासाठी राहावयाची आहे. मुकेल्यांना अन्न मिळावे, संकटात पडलेल्यांचे संकट दूर व्हावे, मल्या भागसांच्या अबूला संरक्षण लाभू, कोसळणाऱ्या घराला आधार मिळावा यासाठी आपली ही संपत्ती आहे. ही केवळ घरं नाहीत, डोळ्यांत तेल घालून अखंड तेवणारे, सतत आश्वासन आणि उर्जेड देणारे समाजाचे जागते लामगदिवे आहेत”. . गोव्याचे सांस्कृतिक वैभव, उज्ज्वल भूतकाल, गोवेकराचा मनस्वी अभिमानी स्वभाव, ही या कथांमधून प्रतिबिंबित होतात. गोवेकरांच्या मनात दडून असलेले देवी चमत्कार वा मुताखेतांचे किस्से याही गोष्टींना या कथांमध्ये महत्त्व येते. “सोनकेळ” मधल्या शांतागौरीच्या पतीच्या अंगात अवसर येतो. त्याच्या तोंडून देवी बोलते, कृपा वा कोप

व्यक्त करते, प्रसाद देते व तो फळतोही. “समुद्रकाठची रात्र” वा “सुताराची सून” या कथांमध्ये मुताटकीचे प्रसंग येतात. या प्रकारच्या प्रसंगांवरील विश्वासातून या कथा सांगितल्या जातात.

या कथांमधील व्यक्ती या कथांच्या केंद्रस्थानी असतात व त्यांच्या आयुष्यातील एखाद्या घटनेचे निवेदन म्हणजे ही कथा असते. त्यातून जुन्या पिढीतील परंपरा, संस्कार, उदात्तता, त्याग इत्यादी मूल्ये वाचकांच्या मनावर संस्कारित करावयाचे आहेत अशा पद्धतीचे संघ शैलीतले हे निवेदन असते. पुष्कळ कथांमध्ये पलेशबेंक हे तंत्र वापरले जाते. संस्कार करणे वा संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व वर्णन करणे हा उद्देश असल्यामुळे कित्येकदा पात्रे मारदस्त गंभीर विवेचन करतात. गोमंतकाची भूमी तो प्रदेश व त्या प्रदेशाने घडविलेली माणसे व त्या माणसांच्या स्वभावाशी एकरूप झालेला निसर्ग या साऱ्या गोष्टी लक्षात घेता या कथा प्रादेशिक ठरतात. गोव्याचा निसर्ग, तेथली गावे, दैवते, कुळाचार, रीतीमाती यांचे सूक्ष्म व तपशीलवार चित्रण या कथांमधून येते. या कथा दंतकथांसारख्या वा आख्यायिकांसारख्या वाटत असल्या तरी ज्या उत्कटपणे बोरकरांनी त्या सांगितल्या आहेत त्यामुळे त्यांना आख्यायिकांचे निर्जीव स्वरूप येत नाही. पात्र, प्रसंग, संवाद व निवेदनाच्या साह्याने त्यांना कथेचा घाट दिला जातो. बोरकरांमध्ये निवेदनाचे व वाचकाचे कुतूहल जागते ठेवण्याचे कौशल्य आहे. ठळक व्यक्तिचित्रणे व उठावदार नाट्यपूर्ण घटना यामुळे या कथा वाचनीय बनतात. “मी” हे पात्र निवेदन करीत असल्यामुळे या कथांना एक स्वाभाविक “खरे”पणा मिळून जातो. परंतु या गोष्टी वास्तववादी वाटत नाहीत. कल्पना-रम्य वाटतात. “पूर्णविराम”, “संगम”, “दत्त”, “ते कर मन्मातेचे” यासारख्या काही कथा आत्मचरित्रातील व्यक्तीवर व घटनांवर आधारल्यासारख्या वाटतात. तर काही केवळ ठसठसती व्यक्तिचित्रेच रंगवण्यासाठी उम्या केलेल्या वाटतात. व्यक्ती रंगवताना बोरकरांनी जणू त्या त्या व्यक्तीचे वागणे गृहीत घरलेले असते. त्यांचे मनोविश्लेषण, स्वभावाचा वा अंतरंगाचा शोध घेणे हे बोरकर करीत नाहीत. “पांघरूण” या कथेतील अंतुमटजीची उदार क्षमाशील वृत्ती व त्यांचे वर्तन, संस्कार भूमिका यांच्यात जसा सुसूत्र मेळ आढळतो, किंवा “सोनकेळ” मधील शांतागौरीचे वर्तन हे तिच्या व्यक्तिमत्त्वाशी सुसंगत वाटते, तसे सर्वच कथांमध्ये होते असे नाही.

1946 ते 1980 एवढ्या प्रदीर्घ कालखंडाच्या मानाने बोरकरांचे कथालेखन किरकोळच मानावे लागते. सहज स्फुरली म्हणून काही मनात रुजलेली उदात्त व्यक्तिचित्रे वा प्रसंग कथारूपात गुंतवून त्यांनी मांडली असली तरी त्यांच्या आधाराने त्यांचे कथालेखक म्हणून मूल्यमापन करणे योग्य ठरणार नाही. 1946 हा नवकथेचा आरंभाचा काळ. गंगाघर गाडगीळांसारखे नवकथाकार या काळात ऐन जोमाने महायुद्धोत्तर काळातील उद्ध्वस्त जीवनमूल्यांच्या आणि किडलेल्या माणसांच्या कथा

लिहित होते. पु. मा. भावे, अरविंद गोखले मानवी मनांच्या तळातील इच्छा-वासनांचा ठाव घेत होते. प्रादेशिकतेचे एक अंग घेतले तर व्यंकटेश माडगूळकरांची कथा कितीतरी गांभीर्याने माणदेशी प्रदेशातील “माणदेशी माणसे” उभी करीत होती. १९४६ ते १९८० या काळात मराठी कथा कितीतरी समृद्ध झाली. जी. ए. कुलकर्णी, कमल देसाई यांच्यासारख्या कथाकारांनी कथेतून तत्वचिंतनात्मक आशयघनतेचे पोत विणून मराठी कथेत लक्षणीय मर घातली. या सर्व कथाकारांच्या कथालेखनाच्या पार्श्व भूमीवर बोरकरांची कथा वाचकांना एकेरी, एकरंगी आणि सपाट वाटल्यास नवल नाही. गोमंतकीय जीवनाचेही अधिक अर्थपूर्ण, अंतर्मुख करणारे अनुभव बोरकरांना घेता आले असते. परंतु साधारणपणे गोमंतकीय कथालेखनाची जी एक ठरीव पद्धत सुलटणकर, सरदेसाई इत्यादी लेखकांच्या कथांनी आखून दिली त्याच मार्गाने बोरकरही चालत गेले, असे दिसते. “नवकथेच्या विस्तीर्ण जीवनानुमूतीच्या पार्श्वभूमीवर या कथा फारशा भावत नाहीत” हे मत ज्ञानेश्वर नाडकर्णीसारख्या कथालेखकाने व मार्मिक समीक्षकाने व्यक्त केले आहे ते समर्पक वाटते. नवकवितेशी बोरकरांनी जसे मनाने नाते जुळवले नाही तसेच नवकथेशीही. भोवती बदलत चाललेल्या वाङ्मयीन विश्वापासून त्यांनी स्वतःला अगदी अलिप्त ठेवले. स्वतःच्या मार्गानेच ते जात राहिले. कवितेच्या संदर्भात त्यांचा स्वतःचा मार्ग हा इतर अनेकांना आकर्षित करून घेणारा ठरला. कादंबरी आणि कथा या इतर वाङ्मयप्रकारांच्या बाबतीत मात्र तसे झाले नाही. त्यामुळे बोरकरांच्या कथा व कादंबऱ्या त्या त्या वाङ्मयप्रकारात फारशा यशस्वी ठरल्या नाहीत.

* * *

५. बोरकरांचे संकीर्ण लेखन

लेखन हा बोरकरांचा व्यवसाय नव्हता. छंद होता. परिस्थिती आली तेव्हा आपल्या या छंदाच्या आघाराने त्यांनी उपजीविकेला हातभार लावला हे जरी खरे असले तरी लेखन त्यांनी उपजीविकेचे साधन म्हणून राबविले नाही. तो छंद असल्यामुळेच कविता, कथा, कादंबरी, ललित लेख त्यांनी लिहिले. हे सर्व लेखन सारख्याच गुणवत्तेचे नसले तरी व्यावसायिक लेखनाची अवकळा त्याला आली नाही, स्वतःला आवडेल ते, जमेल ते व स्वतःच्या लेखनविषयक धारणांमध्ये बसेल ते बोरकर लिहीत गेले. त्यामुळेच बदलत्या कालमानानुसार आपल्या लेखनाच्या विषयांमध्ये शैलीमध्ये बदल करावा असे त्यांना वाटले नाही. अत्यंत लहान वयात लेखनाची सुरुवात केली असल्यामुळे व सुदैवाने प्रदीर्घ आयुष्य लाभल्यामुळे बोरकरांचे लेखन मरपूर झाले. कित्येक वेळा हे लेखन मानसिक गरजेपोटी देखील झाले. त्यांचा पहिला मुलगा धनुर्वाताने मृत्यू पावला त्यावेळी त्यांचे सारे दुःख त्यांनी “अंधारातली वाट” ही कादंबरी लिहून सुसह्य केले असा एक हृद्य अल्लेख त्यांच्या पत्नी श्रीमती रुक्मिणीबायी यांनी बोरकरांवर लिहिलेल्या एका लेखात केला आहे. बोरकरांचे इतर संकीर्ण लेखन असे प्रसंगोपात्त झाले. त्यात रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गाचे भाषांतर, गीतेचा समश्लोकी कोकणी अनुवाद, मेघदूताचा अनुवाद, महात्मायन या अपूर्ण महाकाव्याचा काही भाग, “आनंदयात्री” हा रवींद्रनाथांबरील परिचयपर ग्रंथ, “मी पाहिलेले गांधीजी” हा अनेक व्यक्तींनी लिहिलेल्या गांधीजींच्या आठवणींचा अनुवाद, “माझी जीवनयात्रा” हे जानकीदेवी बजाज यांच्या आत्मचरित्राचे भाषांतर, त्याचप्रमाणे स्टीफन झ्वाअिगच्या कादंबरीचे “जळते रहस्य” हे भाषांतर व “काचेची किमया” हा कथांचा अनुवाद असे विविध प्रकारचे लेखन समाविष्ट होते. याशिवाय “पायजणां” व “सासाय” हे बोरकरांचे कोकणी काव्यसंग्रह आहेत. बोरकरांनी स्वतंत्र नाटक लिहिले नाही. पण “संशयकल्लोळ” या गो. ब. देवलंकाच्या नाटकाचा कोकणी अनुवाद त्यांनी केला असल्याचे कळते. संकल्पित आत्मचरित्रही काही प्रकरणांनंतर अपुरेच राहिले.

“मेघदूत”

बोरकर “मेघदूत”च्या अनुवादाकडे वळले ते एका मजेशीर घटनेमुळे. १९५२ साली कन्याला परीक्षेसाठी मेघदूतचे श्लोक समजावून सांगताना समश्लोकी अनुवाद

करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला. मेघदूत ज्या मंदाक्रांता वृत्तात आहे तेच वृत्त स्वीकारून त्यांनी अनुवादास सुरुवात केली. पण नवव्या श्लोकाचा अनुवाद त्यांना जमेना. या अनुवादाचा एवढा घ्यास त्यांच्या मनाने घेतला की त्याचे भाषांतर स्वप्नात फळ्यावर खडून लिहिलेले त्यांना दिसले. मेघदूताचा अनुवाद करीत असताना कालिदासाच्या काल्पनिक सान्निध्यात ते इतके तल्लीन झाले की एका सकाळी प्रत्यक्ष कालिदासाचे सुमग नयनमनोहर रूप आपल्यापुढे उभे झाले, तो महाकवी आपल्याशी बोलला असाही भास त्यांना झाला. 'मेघदूत' या ललितनिबंधात तसेच मेघदूताच्या अनुवादाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी या स्वप्नदृष्टांताचे व भासांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. "कालिदासच माझ्याकरवी आपल्या मेघदूताचा हा मराठी रसानुवाद करवून घेत आहे" या भावनेने झपाटून जाऊन दोनतीन महिन्यांतच त्यांनी हा अनुवाद पूर्ण केला. "पुण्यात प्रि. सुरूच्या अध्यक्षतेखाली त्याचे जाहीर वाचन झाले. तेव्हा संस्कृतातल्या मान्यवरांनी त्याचे उदंड कौतुक केले." हे बोरकरांनी नमूद करून ठेवले आहे. हा अनुवाद पुढे "मांडवी" मासिकाच्या १९६९ च्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाला व १९८० साली तो पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला.

मेघदूत हे कालिदासाचे नितांत रम्य खंडकाव्य म्हणजे "विदग्धजनांच्या बुद्धीस दिले गेलेले एक सनातन आव्हान आहे. या काव्याचे अधिक प्रबळ असे आव्हान त्याच्या भाषांतराबाबतचे आहे." हे रा. श्री. जोगांचे उद्गार अगदी सार्थ आहेत. बोरकरांपूर्वी आणि नंतरही अनेकांनी मेघदूत मराठी भाषेत आणण्याचा प्रयत्न केला. मेघदूताचे पहिले मराठी भाषांतर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी केलेले, १८६५ साली प्रसिद्ध झाले. त्यानंतर मेघदूताची विसाहून अधिक भाषांतरे प्रसिद्ध झाली. यातली बहुतेक भाषांतरे संस्कृत मर्मज्ञ पंडितांनी केलेली. ज्या तीन प्रसिद्ध कवींनी मेघदूताचे भाषांतर करण्याचा प्रयत्न केला त्यातले पहिले कुसुमाग्रज ऊर्फ वि. वा. शिरवाडकर, दुसरे बा. भ. बोरकर व तिसरे वसंत बापट. कुसुमाग्रजांचे भाषांतर १९४९ सालचे, ते प्रथम "मीज" दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाले. तर बापटांचे अगदी अलीकडचे १९८७ सालच्या "साधना" दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाले. कुसुमाग्रजांनी जे भाषांतर केले त्यात त्यांनी मेघदूताचे मूळ मंदाक्रांता वृत्त स्वीकारले नाही. यमक रचनाही कडव्यातले अेक, दोन व चार हे तीन चरण हे सयमक व तिसरा चरण यमकबाह्य अशी केली. बोरकरांचा मेघदूताचा भाषांतराचा प्रयत्न वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. कारण मूळ "मंदाक्रांता वृत्ताला असलेली आषाढाच्या पावसाची लय" त्यांना जाणवली. संस्कृत भाषेच्या प्रगाढ अभ्यासक व चिकित्सक विदुषी सौ. लीला अर्जुनवाडकर यांनी "लघुगुरुंची निवांत सुखक्रीडा करता येईल असे हे ऐसपैस वृत्त म्हणजे मेघदूताचे मोठे नादमधुर बलस्थान आहे" असे ज्या मंदाक्रांता वृत्तासंबंधी लिहिले त्या वृत्ताचा मराठीत निर्दोष अवलंब करून मेघदूताचा

आशय समश्लोकी सयमक रचनेत मांडण्याचे काम बोरकरांनी केले ही त्यांच्या रचने-वरील प्रमुखाची खूण आहे.

कालिदासाच्या या चिररुचिर काव्याचे भाषांतर करण्याचा मोह बोरकरांना झाला हे स्वाभाविकच म्हणावे लागेल. बोरकरांच्या मराठी कविता वाचताना

"नकळे कोठुनि आला सजणी मृदुगति मलयसमीर
झणात झाले कदंबकुसुमित किसलयकांत शरीर "

किंवा

"स्वर्णारुण अंशुमालि माग्यतिलक भाली
कोटि चंद्र कोटि अरुण इंद्रनील गाली "

किंवा

"शीतल तनु चपल चरण अनिलगण निघाले "

किंवा

"कचकृष्णकलापविलासित तू
सितवस्त्रसुशोभित पुष्पमयी "

... अशा ओळीतून संस्कृत काव्यातील नादमाधुर्य, अनुप्रासांनी जडवलेली रचना, तसेच संस्कृतप्रचुरता जाणवते. बोरकरांच्या काव्यात नेत्र, सिंधु, वायु, कृष्णमेघ, रसाद्र, मृदुल, वातायन, शय्या, पर्ण, तृण, अनल, सुवर्ण, असे संस्कृत तत्सम शब्द जागजागी विखुरलेले दिसतात. "झाळी पद संध्या, गांजळा ये रंग मोतिया " हे त्यांचे गीत वाचून समीक्षकांना कालिदासाची आठवण झाली होती. "आपण संस्कृतचे अध्ययन केलेले नव्हते, संस्कृतच्या अंतर्गत ध्वनिसंगीताची मोहिनी बाळपणापासून आपल्यावर होती, आपले अबोध मन जुन्या नव्या मराठी साहित्यातून श्रुतिसुमग संस्कृत शब्द गोळा करीत राहिले" अशा आशयाचे जे स्पष्टीकरण बोरकरांनी दिलेले आहे त्यावरून त्यांच्या काव्यातील संस्कृत शब्दांच्या वापराचा उलगडा होऊ शकतो. कालिदासाशी बोरकरांचे एकप्रकारचे समानधर्मित्वदेखील आढळते. या आंतरिक नात्यामुळे बोरकर या अनुवादाकडे वळले. परंतु मेघदूताच्या भाषांतराच्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत कविवर्य वसंत बापट यांनी लिहिल्याप्रमाणे "मेघदूताचा आशय इतका नाजूक आणि श्रीमंत आहे की त्याची भिजास, नजाकत आणि सूचकता यांना घक्का न लावता तो मराठीत आणणेही कठीण." हे दुष्कर कार्य बोरकरांना बऱ्याच प्रमाणात साधले आहे ते या काव्याने झपाटून गेल्यामुळेच. हा अनुवाद करताना "कालिदासाच्या संस्कृतिसमृद्ध मनाशी तादात्म्य पावण्याच्या या साधनेत मी अपूर्व असे सुख अनुभवले आहे. रामगिरीपासून अलंकेपर्यंत मेघाबरोबर प्रवास करीत भारताचे सृष्टिसौंदर्य आणि संस्कृतिसौंदर्य यांचा मनमुराद आस्वाद घेतला आहे. यक्षाच्या आणि यक्षपत्नीच्या विरहव्यथेशी एकरूप होऊन मी माझी शृंगारभावना परिशुद्ध करून घेतली आहे. या मेघदूतात भावकाव्याने महाकाव्याची परिमाणे कशी माळली आहेत हे पाहून अनेकदा मी अवाक् झालो आहे आणि त्यातले कालिदासाचे,

काव्यगुणवैभव आणि अलौकिक प्रतिभाविलास यांच्या संस्पर्शाने मला आनंदाचे उमाले आले आहेत" . . . बोरकरांसारखा एखादा संवेदनक्षम कवी भाषांतरासारख्या जिकिरीच्या कामातून देखील स्वतःला अनुभवसमृद्ध कसा करत जातो हे दाखवणारा हा बोरकरांच्या प्रास्ताविकातील उतारा त्यांचे कालिदासाच्या या काव्याशी मनाने घडलेले एकरूपत्वही प्रकट करतो. " मेघदूताचा हा अनुवाद केवळ शब्दानुवाद भावानुवाद वा रसानुवाद न होता तो अस्सल मराठी अवतार व्हावा " असा स्वतः बोरकरांचाच आग्रह होता. हा प्रयत्न पुष्कळ प्रमाणात यशस्वी झाला आहे असे म्हणता येईल.

" प्याया जेव्हा नवजल तिचे लीलया वाकशील
चातुर्याने वरुनि हरिचा चोरिला वर्णनील
मुक्तामालेतिल धरणिचा मानुनी इंद्रनील
आकाशीचे अमर फिरते वाकुनी पाहतील "

किंवा

" आहे त्याची विमल मुषमा गोरटी हस्तिदंती
ओली ओली नितळ तव ही काजळी कृष्णकांती
तुम्हा दोघा बघुनी जुळले विस्मयी प्रेक्षकाला
वाटू दे रे हलधर, निळा पांघरी रम्य शेला "

. . . अशा कडव्यांमधून उमटणारी खास मराठी कळा वाखाणण्याजोगी म्हणावी लागेल. संस्कृतात सहजधर्माने अवतरणारी अनुप्रासयुक्त रचना बोरकरांनी लीलया पेलवी आहे.

" चित्रश्रेणी गगनधनुषा कामिनी दामिनीशा "

किंवा

" हाती लीलाकमल अलकी कोवळे कुंद ताजे
मुद्रा लोघ्रोद्भव मुखरजे गौरतेजे विराजे "

" अनुवादकर्त्याची कसोटी पाहण्याची अचूक जागा म्हणजे मुळातील अर्थान्तर-न्यासाच्या ओळी " हा श्री. रा. श्री. जोगांनी दिलेला निकष बोरकरांच्या भाषांतराला लावून पाहता

" कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतसु " याचे

" कामार्तता जड अजड हे मान नोहे स्वभावे " असे,

किंवा

" याव्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा "

या श्लोकाचे

" अन्हेरावे खलऋण बरी सज्जनांची उपेक्षा "

असे भाषांतर बोरकरांच्या अनुवादाची सरसता व्यक्त करणारे आहे, असा अमिप्राय

वसंत बापट यांनी दिला आहे. मेघदूतातील अर्थान्तरन्यास अतिशय सुंदर आहेत. अल्पाक्षरता व अर्थसघनता ही अर्थान्तरन्यासाची वैशिष्ट्ये असतात व त्यातून चिर-कालीन तथ्ये सांगणारा सुभाषितवजा आशय कवीला व्यक्त करावयाचा असतो. अशा अर्थान्तरन्यासाचे अनुवाद बोरकरांनी मूळ वैशिष्ट्ये कायम ठेवून केले आहेत. याची आणखीही काही उदाहरणे देता येतील.

" प्रायः सर्वो भवति कृष्णावृत्तिरादन्तिरात्मा "

" आर्द्रचि रे हृदय बहुधा शुद्ध कारुण्यखाणी "

" आपन्नातिप्रशमनफलाः सम्पदो युक्तमानाम् "

" थोरांचे रे घन बरसते देत आर्ता निवारा "

हा अनुवाद समवृत्त व समश्लोकी असल्याने मंदाक्रांता वृत्ताचे वजन सांभाळण्यासाठी तसेच पसरटपणा टाळण्यासाठी बोरकरांना अनेक ठिकाणी संस्कृत शब्दांची योजना करावी लागलेली आहे. मराठीने स्वीकारलेल्या तत्सम शब्दांखेरीज शैल, शुचि, कुटज, सलिल, वीचि, दृक्पात, मंडल, मानु असे अनेक संस्कृत शब्द ते वापरतात. काही ठिकाणी मूळ अर्थ एकाच कडव्यात बसवण्याच्या प्रयत्नात

" जाती जेव्हा रमणसदना योषिता वाढराती

काळोखाला सुईहि न स्तते गाढल्या रागरस्ती "

किंवा,

" देई रुद्रा अजित मिजले तांडवाला गजाचे

फेडी भावे स्तिमित सतिच्या पारणे लोचनाचे "

अशी क्लिष्ट रचनाही येते. काही कोकणी शब्दांचाही वापरही बोरकरांनी अकारण केल्यासारखा वाटतो. मुजरत-मुद्दाम, पाज-जिना, साळके-छोटी कमळे, डिफळा-ढेकूळ हे कोकणी शब्द काही विशेष नादमधुर नाहीत. "मराठी" अनुवादात ते त्यांना सहज टाळता आले असते. ते खटकतात असा जाणकारांचा अमिप्राय यथार्थच आहे.

बोरकरांच्या या भाषांतराचे परीक्षण करणे किंवा त्याची सरसनिरसता ठरवणे याची काही आवश्यकताच नाही. त्यापेक्षा मेघदूताची इतकी भाषांतरे झालेली असूनही मेघदूताचे समवृत्त समश्लोकी सयमक भाषांतर करण्याचा बोरकरांचा हा ध्यास, कालिदासाच्या संस्कृतिसमृद्ध मनाशी तादात्म्य पावणारे त्यांचे तेवढेच संस्कृतिसमृद्ध मन या अनुवादाच्या प्रयत्नातून व्यक्त होते. बोरकरांचे कवित्व स्वतःसिद्ध आहे. आणि ते श्रेष्ठ आहे. त्यासाठी मेघदूताचे उत्तम भाषांतर त्यांना केले किंवा नाही हे मोजमाप लावून बघण्याचीही आवश्यकता नाही.

" संतपंतशाहीरांच्या कवितेचे सांस्कृतिक संचित गाठीशी असल्याने " बोरकर जसे मेघदूताचे सरस भाषांतर करू शकतात तसेच त्यांच्या प्रतिभेची जातकुळी, त्यांचे शब्दप्रभुत्व, भाषासौष्टव, दृक्प्रत्ययकारी वर्णनक्षमता, छंद, लय, वृत्तांचर

असणारी त्यांची पकड इत्यादी वैशिष्ट्यांमुळे बोरकर भावकाव्याच्या सीमित विश्वात समाधान न पावता दीर्घकाव्याकडे वळले असते तर ते स्वामाविकच होते. सौंदर्यपूजा, निसर्गप्रेम आणि सांस्कृतिक संचिताचे तेज हे त्यांच्यातील गुण कालिदासासारख्या कलाकवीच्या प्रतिमधर्माशी नाते जोडतात. परंतु बोरकर ज्या काळात काव्यरचना करीत होते तो काळ दीर्घकाव्याच्या दृष्टीने निरुत्साहाचा होता. शिवाय बोरकरांमध्ये एक प्रकारचा आवेग, उत्कटता होती. दीर्घकाव्याला आवश्यक असणारी चिकाटी, परिश्रमशीलता व चिंतनपरता बहुधा त्यांच्या पिढात नसावी. त्यांची कविताच नव्हे तर त्यांचे गद्यलेखनदेखील एकप्रकारच्या भावावेगात झाल्यासारखे वाटते. महात्मा गांधींच्या आकस्मिक मृत्यूने शोकाकुल झाल्याने त्यांच्या जीवनावर आधारलेले “महात्मायन” हे महाकाव्य रचण्याचा त्यांनी संकल्प सोडला. 1948 साली “सत्यकथे”चा मार्च अंक महात्मा गांधी विशेषांक म्हणून प्रसिद्ध झाला. त्यात “महात्मायन”चा 79 ओव्यांचा पूर्वाध्याय प्रसिद्धही झाला. हे महाकाव्य पूर्ण करण्याचा संकल्प बोरकरांनी अनेक वर्षे मनाशी बाळगला. त्याचा वारंवार मनाशी आणि जाहीरपणे कित्येक वर्षे, 1975 पर्यंत ते उच्चार करीत राहिले. परंतु तो संकल्प सिद्धीस जाऊ शकला नाही. या उपलब्ध असलेल्या भागावरून या महाकाव्या-विषयीची बोरकरांची कल्पना कशी होती याचा अंदाज येतो. हे महाकाव्य पूर्ण झाल्यास आपले कवित्व सर्व भारतवर्षात विख्यात होईल असा आत्मविश्वास बोरकरांनी बाळगला होता. परंतु काळ जात गेला तसतसा त्यांचा हा संकल्प मागे पडत गेला व तो सिद्धीस जाणार नाही याची त्यांना स्वतःलाच कल्पना येऊनही स्वतःचेच मनोबल कायम ठेवण्यासाठी जणू ते या संकल्पाचा पुनःपुन्हा उच्चार करीत राहिले.

महात्मायन

या संकल्पित महाकाव्याची रचना अगदी आर्ष महाकाव्याप्रमाणे असावी अशी बोरकरांची योजना होती. त्याप्रमाणे पूर्वाध्यायाची रचना शौनक व सुत यांच्या संवादाने होते. “आज भागीरथी कृतार्थ का दिसते आहे ? आणि गिरिजापती भस्माने प्रसन्न का दिसते आहे ? ” असा प्रश्न शौनक विचारतो. तेव्हा,

“आज भारती प्रयागतीर्थी / पुरती जाहली पूर्णाहुती
परमात्म्याची अवतारपूर्ती / प्राप्त शांती भूमंडला
जये शरीरी वरुणे अंशी / कष्टतुष्टला हृषिकेशी
तयाच्या अस्थी भागीरथीसी / भस्म लाभले महेश्वरा”

असे उत्तर सुत देतो. हा परमेश्वराचा “दहावा” अवतार आहे आणि तो परमेश्वराने धारण केला कारण द्वापार संपून कली लागला व उन्मत्त होऊन पृथ्वीवर वावरू लागला. उदंड पाप झाले. त्या माराने पृथ्वीला शिरावर घेतलेला शोष वाकून गेला.

पृथ्वी गायीसारखी गरीब होऊन अन्न गाळू लागली. तेव्हा ब्रह्मांडनायकाने तिच्या दुःखाचे कारण विचारले. ती उत्तरली,

“सुपीक कुसवा असंख्य बाळे / पण एक डोळस लाख आंघळे
एकमेकांचे दाबिती गळे / ऐसे दैव असे माझे
प्रेषितांनी धर्म आणिला / तो ग्रंथाचिये बंदी पडिला
दाही दिशा अधर्म पेटला / धर्मध्वजा पाजळीत
एकेकटी रौप्यमुद्रा / पिऊन टाकी चारित्र्यसमुद्रा
त्रिखंडमान्य झाली मदिरा / अमृता कोणी पुसेना”

... अशा अधर्माच्या काळात नारायणाने दिलेल्या “यदा यदाहि धर्मस्य” या आश्वासनाची त्याला आठवण करून द्यायला मी आले आहे असे पृथ्वी सांगते. तेव्हा चतुरानन तिला “भरतभू तुझी ज्येष्ठ कन्या / तीच सुखी करील तूते” – असे आश्वासन देतो. त्यानंतर प्रेषिता-संतांना आवाहन केले जाते. महाहवन आरंभिले जाते. या महायज्ञात वशिष्ठ, विश्वामित्र, दधीचि, हे तर हविर्माण अपण करतातच पण त्याशिवाय,

“कृष्णे टाकिले सुदर्शन / बुद्धे दिले अश्रुदान
स्थिस्ते ओतिले रक्त पावन / महंमदे खड्ग ओपिले
शुकाने टाकिले घृत / व्यासे काव्ये रचनामृत
सकल संतांनी पुण्यसंचित / पतिव्रतांनी पावित्र्यनिष्ठा”

या अत्यंत पवित्र व दिव्य यज्ञातून मग “दिव्य नाद” निर्माण झाला व त्याने नव्या अवताराची भविष्यवाणी उच्चारली. हा नवा अवतार,

“हा निर्मळ निष्कलंक / आत्मलक्षी सत्यशोधक
देव असून होईल सेवक / आर्त्तांचिये कारणे
हा अहिसे होईल रूप / स्वभावधर्म सत्यदीप
निर्भय निवांत चिरंतप / पाप ताप हरावया”

सुरुवातीच्या या ओळींवरून बोरकरांच्या मनात त्यांच्या या अतिशय गाजलेल्या संकल्पाची कोणती कल्पना होती हे थोडेफार कळते. सुरुवातीला जणू “एखाद्या अतींद्रिय शक्तीने झपाटल्याप्रमाणे” त्यांनी ही उत्स्फूर्त रचना केली. महात्मा गांधींच्या विभूतिमत्त्वाविषयी बोरकरांच्या मनात अतीव भक्तिभावयुक्त आदर होता. “आनंदभैरवी”त समाविष्ट झालेल्या अनेक कवितांवरून तो प्रकटला होताच. याच भक्तिभावाला कल्पनाशीलतेने नटवून महात्मा गांधींचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य यांचा गुणगौरव बोरकरांना करावयाचा होता. वर उद्धृत केलेल्या काही ओव्यांवरून देखील साडेतीन चरणांच्या ओवी वृत्तावरील बोरकरांचे प्रभुत्व प्रत्ययाला येते. बोरकरांच्या कल्पनाशीलतेची जाणीव होते. बोरकरांची भाषा अतिशय रसाळ, मधुर व भावपूर्ण तर आहेच. परंतु वर दिलेल्या उदाहरणांवरून तिची प्रासादिकताही विशेषत्वाने जाणवते. हा महत्त्वाकांक्षी संकल्प बोरकर पूर्ण करू शकले नाहीत, याची

संत बोरकरांना शेवटपर्यंत डाचत राहिली असावी. त्यांनी लिहिलेल्या थोड्या भागाचे जाहीर वाचन त्यांनी केले होते. ते ऐकलेल्या अनेक काव्यरसिकांना देखील त्यांच्या हातून ही रचना पूर्ण व्हावी अशी उत्सुकता निर्माण झाली होती. ते पूर्ण झाले नाही याची हळूहळू रसिकांना देखील लागून राहावी असे या उपलब्ध रचनेवरून वाटते.

आनंदयात्री रवींद्रनाथ

“गुरुदेव रवींद्रनाथांशी माझे काहीतरी जननांतर सौहृद असावे. ऐन विशीत विभिन्न तत्त्वज्ञानाच्या अरण्यात मी वाट हरवून बसलो तेव्हा त्यांच्याच “साधना” या पुस्तकाने माझ्या डोळ्यांत सौंदर्याचे अंजन घातले.” रवींद्रनाथांशी असलेले आपले जुने नाते बोरकरांनी पुणे विद्यापीठाच्या विद्यमाने आयोजित केलेल्या व्याख्याने प्रास्ताविक करताना बरील शब्दांत बोलून दाखविले. ही व्याख्याने त्यांनी 1974 साली दिली. पण त्यापूर्वी बोरकरांच्या कवितांमधून रवींद्रनाथांचा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव रसिकांच्या प्रत्ययाला आला होता. रवींद्रनाथांच्या “पर्सनॅलिटी” आणि “द रिलीजन ऑफ मॅन” या ग्रंथांनी त्यांना विशेष प्रभावित केले होते. रवींद्रनाथांची जीवनदृष्टी बोरकरांना भावली. त्यांची स्वतःची काव्यनिर्मितीदेखील रवींद्रनाथांप्रमाणेच आंतरिक संगीताने नटलेली होती. या जननांतराच्या ऋणानुबंधातूनच बोरकरांच्या “आनंदयात्री रवींद्रनाथ : संस्कार आणि साधना” या पुस्तकाची निर्मिती झाली आहे. 1961 साली रवींद्रनाथांची जन्मशताब्दी भारतभर साजरी झाली. महाराष्ट्र सरकारने टागोर स्मारकाचा एक भाग म्हणून गुरुदेव टागोर व त्यांचे वाङ्मयीन आणि सांस्कृतिक कार्य या विषयावरील सर्वोत्कृष्ट मराठी पुस्तकाला पारितोषिक जाहीर केले. ते बोरकरांच्या प्रस्तुत पुस्तकाला मिळाले व प्रसिद्धी संचालनालयातर्फे महाराष्ट्र शासनाने 1964 साली ते प्रकाशित केले. 171 पृष्ठांच्या या पुस्तकाचे “संस्कार” व “साधना” असे दोन भाग करून बोरकरांनी टागोरांचे चरित्र आणि त्यांची वाङ्मय व इतर कलानिर्मिती या सर्वांचा साक्षेपाने शोध घेतला आहे. बोरकरांनी रवींद्रनाथांचे वाङ्मय मुख्यतः भाषांतरांतून अभ्यासिले. परंतु रवींद्रांच्या कवितांचे बंगाली मित्रांकडून वाचन करून घेऊन त्या काव्याचे मूळचे नादसौंदर्य त्यांनी अनुभवले आहे. त्याचप्रमाणे रवींद्रनाथांचे चरित्र समजावून घेताना रवींद्रनाथांच्या भोवतीचा परिसर, त्यांचे घर व माणसे यांच्याशीही ते मनाने एकरूप झाले. कुलाची परंपरा जवळजवळ तीनशे वर्षेपर्यंत मागे जाऊन त्यांनी मांडली आहे. रवींद्रनाथांचे आजोबा द्वारकानाथ आणि वडील देवेंद्रनाथ यांची व्यक्तिचित्रे देखील अत्यंत प्रभावी उतरली आहेत. रवींद्रनाथांच्या बालपणीचा काळ, त्यांच्या भोवतीचा भावडांचा गोतावळा, रवींद्रनाथांचे एकाप्रकारे कोंडले गेलेले बालपण व त्यातून निर्माण झालेली त्यांची निसर्गविषयक ओढ, त्यांच्या मनात निर्माण झालेली शाळे-विषयीची अप्रीती या सगळ्यांचे अतिशय जिवंत व प्रत्ययकारी चित्रण बोरकरांनी

केले आहे. कवी म्हणून रवींद्रनाथांची होत गेलेली घडण बोरकरांनी टप्प्याटप्प्याने व तपशीलवार टिपलेली आहे. रवींद्रांच्या घरातील लोकविलक्षण मंडळींचा परिचय करून देत रवींद्रांवर बालपणीचे संस्कार त्यांनी रेखाटले आहेत. घरात सर्वांत धाकटा असल्यामुळे व इतर सर्व आपापल्या विश्वात मग्न असल्यामुळे रवींद्रनाथांचे बालपण तसे एकाकीच गेले. लहानपणीच त्यांच्या तरल कल्पक मनाने स्वप्नसृष्टीत रंगण्याचा छंद घेतला होता. शाळेतली करडी शिस्त आणि यांत्रिक शिक्षणक्रम यांच्यापासून विरंगुळा म्हणून छोट्या रवींद्राने कवितालेखनाचा छंद मनाला लावून घेतला होता. काही दिवसांनी तो आपल्या वडलांबरोबर हिमालयाच्या प्रवासाला निघाला. महर्षींबरोबर लहानपणीच केलेल्या या प्रवासाने रवींद्रनाथांना कसे घडवले याचे वर्णन बोरकरांनी अतिशय समरसून केले आहे. या हिमालय परिभ्रमणापासून रवींद्रांची कल्पकता अधिक बहरली. परंपरागत शिक्षणपद्धती या मुलाच्या बाबतीत उपयोगाची नाही हे घरातल्यांनी आणि शिक्षकांनी जाणले व त्यामुळे शिक्षणातील व्याकरणादी नीरस गोष्टी बाजूला ठेवून उत्कृष्ट कलाकृतींचा परिचय घडवून देण्याचे तंत्र त्यांनी अवलंबिले. रवींद्रनाथांच्या कुमारवस्थेत बंगालचे सांस्कृतिक वातावरण उल्लासाने फुललेले होते. त्यात राजकीय चळवळींचीही भर पडली. 1875 साली रवींद्रनाथांनी रचलेली एक राष्ट्रीय कविता “अमृतवझारपत्रिके”त छापून आली. रवींद्रांच्या मातोश्रींचे निधन झाल्यावर रवींद्रनाथांनी थोरले बंधू ज्योतिर्द्रनाथ व त्यांची पत्नी कादंबरीदेवी यांनी त्यांच्यावर वात्सल्याचा वर्षाव केला. विशेषतः कादंबरीदेवींनी त्या वयात आवश्यक असलेली भावनात्मक प्रेरणा त्यांना दिली. बंगालीतील ज्येष्ठ कवी बिहारीलाल चक्रवर्ती यांच्या कवितेची ओळख तिनेच त्यांना करून दिली. ज्योतिर्द्रनाथांना साहित्य-संगीत चित्रकला इत्यादी गोष्टींबरोबरच शिकारीचा, घोड्यावर बसण्याचा छंद होता. त्यांच्या व कादंबरीदेवीच्या सहवासाने रवींद्रनाथांवर विविध संस्कार कसे झाले याचे सुंदर वर्णन बोरकरांनी केले आहे. त्याकाळी बंकिमबाबूंच्या “वंगदर्शन” मासिकातून त्यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असत. कादंबरीदेवी हे अंक रवीला वाचायला लावीत व स्वतः ऐकत. पुढे बोरकर म्हणतात, “अशा या स्निग्ध शीतल श्रवणानुबंधामुळे रवीच्या पौगंडावस्थेतील अनियंत्रित भावोद्रेकांना तृप्ती बरोबरच शुद्धीही लाभली आणि त्याच्या ठिकाणची उच्छृंखल प्रतिभा संयत होऊन या स्नेहाच्या उबेत परिपक्व होत गेली. “संस्कार” या भागातील “काव्याची क्षितिजे” या प्रकरणात बोरकरांनी रवींद्रनाथांनी या कुमारवयात निर्मिलेल्या अनेक कृतींचे सविस्तर विवरण दिलेले आहे. तसेच “संजीवनी समा” या ब्रिटिशांच्या विरोधात निर्माण झालेल्या गुप्त संस्थेचे सदस्यत्व रवींद्रनाथांनी कसे घेतले याचेही चित्रण केले आहे. रवींद्रनाथांचे बंधू द्विजेंद्रनाथ व ज्योतिर्द्रनाथ यांनी सुरू केलेल्या “भारती” या मासिकात रवींद्रनाथांचा सहभाग होता. “बोखूर उघडू पाहणाऱ्या

त्याच्या प्रतिमेला या घरच्या मासिकाने मोकळे रान मिळाले आणि अभिमन्यूच्या वीरश्रीने तो साहित्याचे एकेक प्रांत आक्रमू लागला.” या शब्दांत बोरकरांनी रवींद्रांच्या या निर्मितीचे वर्णन केले आहे.

बोरकरांच्या रवींद्रनाथांवरील या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे रवींद्रनाथांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांनी घेतलेला शोध. कालानुक्रमाने रवींद्रांच्या चरित्राचे, त्यातील घटनांचे निवेदन करताकरताच रवींद्रांच्या वाङ्मयनिर्मितीचे शेकडो तपशील बोरकर अतिशय कुशलतेने पेरित जातात. ज्या वाचकांना ते तपशील माहीत नसतात. त्यांना नवी माहिती कळते, तर ज्यांना ते ठाऊक असतात त्यांना त्या निर्मितीची पार्श्वभूमी कळून आनंद होतो. ही सर्व माहिती बोरकरांनी या भागात कौशल्याने गुंफिली आहे. रवींद्रनाथांच्या हळूहळू घडत गेलेल्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्यांच्या भावजीवनाचा व त्यांच्या निर्मितीचा जो आंतरिक संबंध होता त्याचे अचूक आकलन बोरकरांना झाले आहे. रवींद्रनाथांच्या मनोविश्वाशी तल्लीन झाल्यामुळे रवींद्रनाथ व अंनं तर्खडकर यांच्यातील कोमल भावबंध, लंडनमध्ये राहात असताना रवींद्रनाथांची असणारी मनःस्थिती अशा रवींद्रनाथांच्या चरित्रातील काही धूसर गोष्टींचाही सूक्ष्म उलगडा ते करू शकले आहेत.

रवींद्रनाथांची वाङ्मयनिर्मिती बारकाईने न्याहाळून तिची वैशिष्ट्ये प्रकट करणे हे या ग्रंथाचे खरे आव्हान होते. त्यातही बोरकरांना बंगाली भाषेचे तेवढे सूक्ष्म ज्ञान नव्हते. परंतु पु. ल. देशपांडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “रवींद्रांच्या प्रातिम स्वरूपाच्या खूप जवळ जाऊन पोहोचू शकले याच कारण बोरकरांना लाभलेले कवीचे डोळे.” रवींद्रांच्या साहित्याचा आस्वाद भाषांतरातून घेतला असूनही त्या साहित्याच्या गाम्याला ते स्पर्श करू शकले कारण स्वतः बोरकरांचे सृजनशील निर्मितीक्षम मन मूळ निर्मितीच्या प्राणाशी एकरूप झाले. या पुस्तकात रवींद्रांच्या काही कवितांचे मराठी अनुवाद बोरकरांनी केले आहेत. ते वाचताना रवींद्रांच्या कवितांशी झालेली बोरकरांची भावतल्लीनता जाणवते.

या ग्रंथातील दुसरा भाग रवींद्रांच्या वैविध्यपूर्ण निर्मितीचे परिशीलन करणारा आहे. रवींद्रनाथांच्या कथा, कविता, कादंबऱ्या, नाटके अशा वाङ्मयनिर्मितीबरोबरच त्यांचे चित्रकला, संगीत या क्षेत्रातले योगदानही बोरकरांनी दृष्टिआड केलेले नाही. रवींद्रनाथांनी शिक्षणक्षेत्रातील केलेले नवे प्रयोग, त्यांचे देशकारण आणि विश्वकारण यांचेही मर्म बोरकरांनी टिपले आहे. रवींद्रांच्या कवितेबद्दल लिहिताना त्यांचे या क्षेत्रातले अद्वितीय स्थान कशामुळे निर्माण झाले याचे विवेचनही बोरकरांनी सविस्तरपणे केलेले आहे. “जड आणि चैतन्य, सान्त्, आणि अनंत, साकार आणि निराकार, व्यक्ती आणि समष्टी, प्रपंच आणि परमार्थ, विश्व आणि विश्वेश्वर या विरोधी गोष्टींमध्ये रवींद्रनाथांच्या दिव्य चक्षूंनी अखंड सख्य पाहिले व त्याने हर्षित होऊन

त्यांच्या द्विविध विलसितांचे हृदयंगम चित्रण त्यांनी केले. या वैश्विक अनुरागाने मानवी चैतन्याला उद्दीप्त केले.” म्हणून रवींद्रांचे काव्य श्रेष्ठ ठरले असे बोरकरांचे माध्य आहे. रवींद्रांच्या “जीवनदेवता” या कल्पनेचेही सविस्तर विश्लेषण त्यांनी केले आहे. रवींद्रनाथांच्या काव्यातील संस्कृत साहित्याचा वारसा, वैष्णव कवींचा प्रभाव, सूफींचा गूढवाद, इंग्रजी रोमॅंटिक कवींचा कल्पनाविवाद, इत्यादी सर्व वैशिष्ट्यांचा सविस्तर उहापोहही बोरकरांनी केला आहे. रवींद्रनाथांच्या कवितेतील निसर्गाचे स्वरूप वर्णिताना बोरकरांच्या वाणीला विशेषच उत्साह येतो. तसेच रवींद्रनाथांच्या प्रेमकवितेतील स्त्रीत्वाच्या विविध रूपांचा शोध घेताना बोरकरांनी त्यांच्या कविप्रतिमेला साजेल अशी मनोज्ञता दाखविली आहे. “स्त्रीच्या मुखमंडळावर रवींद्रनाथांना आकाशाची आभा आणि शोभा दिसली. तर तिच्या हृदयात दीनो-दयाची दिव्य ज्वाला दिसली. सत्य आणि स्वप्न द्वैत विसरून तिच्यात एकाकार झाले आहेत असे त्यांना वाटले. कधी ती त्यांना उर्वशी भासते तर कधी विश्वजननी लक्ष्मी..... सौंदर्यतुष्णा आणि कल्याणकामना या पुरुष हृदयातल्या दोन्ही सनातन ऊर्मी तिच्या सान्निध्यात कुतार्थ व्हाव्यात असा त्यांचा ध्यास आहे... त्यांची सारी प्रेम-कविता स्त्रीच्या या उभयविश्व स्वरूपाचे वेगवेगळे आविष्कार आहेत...” या शब्दात बोरकरांनी रवींद्रनाथांच्या कवितेतील स्त्रीरूपाचा वेध घेतला आहे. रवींद्रनाथांच्या प्रेमकवितेत स्त्रीपुरुषांच्या हृदयसंबंधांतील आकर्षण, उत्कटता, आर्तता, दाहकता, प्रेरकता, रहस्यमयता यांची मनोज्ञ दर्शने आढळतात. त्याचप्रमाणे त्यांच्या शिशु-विषयक कवितांमधून मातृपितृहृदयामधले सनातन नाते आपल्या विविध आविर्भावातून एक विलक्षण विस्मयकारक विश्व उलगडताना कसे दिसते, स्त्री, निसर्ग आणि मूल यांच्याबरोबरच राष्ट्राच्या अमर व्यक्तिमत्त्वाचे उदंड उद्गायन ते कसे करतात, राष्ट्रीयतेबरोबरच विश्वकुटुंबवृत्ती त्यांच्या काव्यात कशी आढळते... अशा विविध मुद्द्यांचे साक्षेपी व रसाळ विश्लेषण बोरकरांनी केलेले आहे. रवींद्रनाथांची राष्ट्रीय कविता अल्पजीवी न ठरता चिरंजीव झाली याचे कारण त्यांची राष्ट्रोपासना ही सऱ्या अर्थाने अमर मूल्यांची उपासना होती. हे सांगताना रवींद्रनाथांच्या राष्ट्रीय व सामाजिक कवितांना त्यांच्या अन्य कवितेहून कमी दर्जाचे ठरविणाऱ्या टीकाकारांचाही बोरकरांनी उल्लेख केलेला आहे व त्यामुळे त्यांच्या या विवेचनाला परिपूर्णता आलेली आहे.

“गीतांजली”तील साक्षात्कारवादी कवितेमुळे रवींद्रनाथांना नोबेल पारितोषिक मिळाले. “गीतांजली”तील निवडक कवितांचे आचार्य कालेलकरांनी भाषांतर केलेले होते. त्यांच्या शब्दांत सांगायचे तर तिच्या रूपाने भारतीय संस्कृतीचा सोलीव गामा आमच्या हाती आला होता आणि तोही पूर्वकालीन विचारातील संकुचितता, प्रादेशिकता आणि पौराणिक संदर्भांची बंधने बाजूला सारून. रवींद्रनाथांच्या कवितेत पूर्वकडील साक्षात्कारवादाचा आगळा आणि अभिनव आविष्कार आढळतो.

बोरकरांच्या मते पुढे पाश्चिमात्य वाचकांनी आणि त्यांच्या आवाजात आवाज मिसळून भारतीयांनी या कवितेच्या गुणवत्तेबद्दल शंका घेतली. परंतु त्यांना “ या साक्षात्कारवादात आधुनिक विज्ञानदृष्टीची बौद्धिकता आहे, सांस्कृतिक उदारता आहे, चैतन्यशील सर्वसमावेशक प्रवृत्तिपरकता आहे, सान्तात अनंताला घरण्याची उत्कंठता आहे आणि त्याचा दुर्लभ परातत्त्वस्पर्श इंद्रियांकरवी भोगविणारी सौंदर्य-वेधी प्रतिभा आहे ” हे कळले नाही. योगी अरविदांच्या रवींद्रांच्या कवितेविषयीच्या अमिप्रायाची साक्ष बोरकरांनी याच ठिकाणी दिली आहे. तसेच पाश्चात्य साक्षात्कार-वादांचा आणि यीटससारख्या कवीचा अमिप्राय त्यांनी नोंदवला आहे.

रवींद्रनाथांचे वाङ्मय, त्यांचे मोठेपण यांची चर्चा करीत असतांना बोरकरांनी शेवटपर्यंत त्यांच्या चरित्राचा व व्यक्तिमत्त्वाचा घागा या ग्रंथात गुंफत नेलेला आहे. “काबुलीवाला”, “समाप्ती”, “पोस्टमास्तर”, “एक रात्र”, ‘क्षुधित पाषाण,’ इत्यादी रवींद्रांच्या विख्यात कथांची मार्मिक रसग्रहणे करीत “चोखेर बाली”, “नष्टनीड” यासारख्या कादंबऱ्यातील सूक्ष्म व गूढ जीवनदर्शनाचा वेध घेत, “गोरा”सारख्या कादंबरीतील जिवंत व्यक्तिरेखा आणि नाट्यमय भावसंघर्षाचा ठाव घेत घेत रवींद्रांच्या अनेक महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांचे विश्लेषणही बोरकरांनी केले आहे. रवींद्रनाथांची काव्यात्म आणि तत्त्वचिंतन करणारी नाटके, “ शारदोत्सव ”, “अचलायतन” “ डाकघर ” यांसारखी प्रतीक नाटके बारकाईने न्याहाळून त्यांची वैशिष्ट्ये बोरकरांनी नोंदवलेली आहेत. रवींद्रनाथ केवळ साहित्यकार नव्हते. संगीतकारही होते. ऋग्वेदकालापासून चालत आलेली व मध्ययुगीन रहस्यवादी संतकवींच्या परंपरेने टिकवून धरलेली वाग्गेय गायनाची परंपरा रवींद्रनाथांनी पुन्हा जोडून घेतली ती कशी हे सांगताना वाग्गेयकाराची वैशिष्ट्ये बोरकर स्पष्ट करतात. परंतु रवींद्रनाथ प्रयोगशील असल्यामुळे त्यांनी या वाग्गेयकारांच्या वैशिष्ट्यांमध्ये लोकसंगीतातील वैशिष्ट्यांचा समावेश केला. शब्दांवर भर देण्याचे व स्वरावलीतून व्यक्तिविशिष्ट स्वभावाचे दर्शन घडवण्यातून देशी शैलीचे विशेष त्यांनी आपल्या संगीतात आणले. आपल्या संगीताला अज्ञात असलेला ‘ कॉम्पोझिशन ’ हा प्रकार रवींद्रनाथांनी रूढ केला. “ एकवेळ माझ्या कविता विसरल्या जातील पण माझी थोडीतरी गीते लोकांच्या तोंडी सदैव घोळत राहतील ” असे आत्मविश्वासाचे उद्गार रवींद्रनाथांनी काढावे असे त्यांच्या गीतातील अनन्यसाधारण सामर्थ्य कोणकोणत्या वैशिष्ट्यांनी निर्माण झाले आहे याचेही सविस्तर दिग्दर्शन बोरकरांनी केले आहे.

गुरुदेव रवींद्रनाथांशी काहीतरी “जननान्तर सौहृद” असल्याप्रमाणे बोरकरांनी प्रस्तुत ग्रंथात रवींद्रनाथांच्या अनेक पैलूंनी नटलेल्या जीवनाचा नेमका वेध घेतलेला आहे. रवींद्रसंगीत, रवींद्रांची चित्रकला, आणि रवींद्रनाथांनी केलेले शिक्षणासंबंधीचे

प्रयोग याही गोष्टींचा सविस्तर विचार या ग्रंथात आहे. रवींद्रनाथांनी लिहिलेली पत्रे, त्यांचे वाङ्मय आणि त्यांच्यासंबंधी लिहिले गेलेले वाङ्मय या साऱ्यांचा उपयोग करून हा ग्रंथ सिद्ध झालेला आहे. परंतु हा नुसता परिचयपर ग्रंथ नाही. त्यातूनच बोरकरांच्या चिकित्सकतेचाही परिचय घडतो. या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत पु. ल. देशपांडे यांनी “ हा ग्रंथ लिहिताना रवींद्रांच्या बाबतीत बोरकरांचा परकायाप्रवेश झाला आहे ” असे उद्गार काढले आहेत व बोरकर आणि रवींद्रनाथ हे दोघेही काव्यधर्मी आनंदयात्री असल्यामुळेच रवींद्रचरित्राशी असे एकरूप होणे त्यांना शक्य झाले असे म्हटले आहे. या ग्रंथात रवींद्रांच्या काही कवितांचे अनुवादही बोरकरांनी केले आहेत व त्यावर “ ते मूळ कवितेच्या गाम्भीर्यात पोचवणारे झाले आहेत ” असा पु.लं. चा अमिप्राय आहे. या ग्रंथाच्या निमित्ताने बोरकरांनी रवींद्र-नाथांसंबंधीच्या एका उत्तम चरित्रग्रंथाची भर मराठी चरित्रसाहित्यात घातलेली आहे यात संशय नाही.

रवींद्रनाथांसंबंधी बोरकरांच्या मनामध्ये असलेला अतीव आदर त्यांनी पुणे विद्यापीठात रवींद्रनाथांसंबंधी दिलेल्या तीन व्याख्यानांमधूनही प्रकट झाला आहे. ही तीनही व्याख्याने (“आर्यमानव रवींद्रनाथ”, “राष्ट्रमानव रवींद्रनाथ” व “विश्वमानव रवींद्रनाथ” या शीर्षकांखाली दिलेली व्याख्यानमाला) पुणे विद्यापीठाने “महामानव रवींद्रनाथ” या पुस्तकात संगृहीत करून 1974 साली प्रकाशित केली.

रवींद्रनाथांप्रमाणेच महात्मा गांधींविषयीही बोरकरांच्या मनात अतीव आदर होता. या बाबतीत त्यांचा काका कालेलकरांशी गाढ अनुबंध होता. कालेलकरांनीदेखील गीतांजलीतील निवडक कवितांचा अनुवाद करून रवींद्रनाथांविषयीचा आपला आदर व्यक्त केला व गांधींच्या सहवासाविषयीची आपली संस्मरणे प्रसिद्ध केली. काका कालेलकरांच्या “बापूजींची ओझरती दर्शने” या पुस्तकाचा अनुवाद बोरकरांनी केला. त्याचप्रमाणे गांधीजींच्या विषयी अनेक व्यक्तींनी लिहिलेली संस्मरणे “ आम्ही पाहिलेले गांधीजी ” या पुस्तकाद्वारे मराठीत आणली. बोरकर “महात्मायन” लिहीत आहेत या कार्याला महात्मा गांधींच्या निष्ठावंत अनुयायांकडून प्रोत्साहन मिळणे स्वामाविकच होते. गांधी परिवारातले कमलनयन बजाज यांनी “बोरकरांच्या सगळ्या शक्ती या अंगीकृत कार्यावर केंद्रित व्हाव्या ” यासाठी काही काळ द्रव्यसाहाय्य केले. या कमलनयन बजाज यांच्या कुटुंबाशी बोरकरांचा काकासाहेब कालेलकरांमुळेच परिचय झाला होता. कमलनयन बजाज यांच्या मातुश्री जानकीदेवी बजाज यांनी लिहिलेल्या “ मेरी जीवनयात्रा ” या आत्मचरित्राचा अनुवाद “ माझी जीवनयात्रा ” या नावाने बोरकरांनी केला. जानकीदेवींनी या पुस्तकात अतिशय प्रांजळपणे आपले आत्मचरित्र सांगितले आहे. त्यांची सरळ साधी निरागस बालवृत्ती, त्यांचा निर्मळ प्रामाणिकपणा, मनमोकळे आत्मविश्लेषण, जीवनाविषयीची अपार

श्रद्धा, स्वतःच्या स्वभावातील दोषांचे परखड परीक्षण या साऱ्या वृत्ती बोरकरांनी केलेल्या या अनुवादात, प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. जानकीदेवी बजाज यांचे जीवन अमृतपूर्व क्रांतिकाळातले. गांधीजींच्या निकट सहवासात त्यांचे पती जमनालाल बजाज होते. मुलांवर लहानपणापासून गांधींच्या आश्रमाचे, विचारसरणीचे संस्कार आहेत. स्वतः जानकीदेवींची जीवनसरणी देखील गांधींच्या प्रभावामुळे संपूर्णपणे बदलून गेली होती. त्यामुळे या पुस्तकात महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा सविस्तर परिचय येतो. त्याचप्रमाणे महात्मा गांधींचे अगदी जवळून घेतलेले दर्शन येते. वर्धा, सेवाग्राम, साबरमती ही गांधींच्या वास्तव्याची ठिकाणे, विनोबा, पंडित जवाहरलाल, सरदार पटेल यांसारख्या गांधींच्या सहवासातल्या काही महत्त्वपूर्ण व्यक्तींची चित्रणे या पुस्तकात आलेली आहेत. वैयक्तिक व सामाजिक जीवना-बरोबरच राष्ट्राच्या इतिहासातील एका महत्त्वाच्या कालखंडाचा धावता इतिहास या पुस्तकात ग्रथित झालेला आहे या दृष्टीनेही बोरकरांनी केलेल्या या अनुवादाचे महत्त्व लक्षात येते.

बोरकरांची कोकणी कविता

बोरकरांची मातृभाषा कोकणी. पण त्यांनी आपली कविता मराठीत वेंपुल्याने रचली. त्यांच्या मनावर कवितेचा पहिला संस्कार घडवला तो पात्रिस रेंदेरांच्या कोकणी रचनेने. त्यांनी कोकणीत पहिली कविता लिहिली ती विवाहानंतर, परंतु सातत्याने नव्हे. शणै गोंयबाब यांच्या कथांमुळे पुढे ते कोकणीकडे अधिक वळले. व कोकणी भाषेला स्वतंत्र भाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी सुरू झालेल्या चळवळीत मनापासून सामील झाले. पात्रिस रेंदेरांना बोरकर आपले पहिले गुरू मानत तर शणै गोंयबाब ऊर्फ वामनराव वर्दे वालावलकर यांना दुसरे गुरू. शणै गोंयबाब हे कोकणीतले कथाकार, इतिहासकार, नाटककार. त्यांची “म्हजी बा खंय गेली” ही करुण कथा “स्वयंसेवक” मासिकात प्रसिद्ध झाली होती. ती वाचून बोरकरांच्या मनात कोकणी भक्तीचे बीज रुजले. मुखातील बोरकरांनी काही भावकविता लिहिल्या. परंतु नंतर 46 साली लोहियांनी जेव्हा गोव्यात चळवळ सुरू केली तेव्हा कोकणी माणसाच्या मनाला स्पर्शून जाणाऱ्या कोकणी कविता बोरकरांनी खूप रचल्या. “सात लाख गोंयकार आमी”, “त्रिवार मंगळवार”, “गोव्यान् लोहिया आयलो रे” इत्यादी त्यांच्या कविता अक्षरशः घरोघरच्या ओठांवर खेळल्या. बोरकरांच्या एकूण कोकणी कवितांचे दोन संग्रह आहेत. “पायजणां”, 1960 व “सासाय”, 1980. “पायजणां” या संग्रहात प्रासंगिक, राष्ट्रीयत्वाची भावना व्यक्त करणाऱ्या कवितांचे प्रमाण अधिक आहे. तर “सासाय” मधली कविता आत्माविष्कार करणारी उत्कट भावकविता आहे. मराठीमध्ये जाणवणारी बोरकरांची नादमयी शब्दकळा कोकणी भाषेच्या मूळ सानुनासिक शब्दावलीत अधिकच गोड, मधुर वाटते.

“ त्या दिसा वडाकडेन गडद तिनसनां
मंद मंद वाजत आयलिं तुजि गो पायजणां ”

ही बोरकरांची अतिशय गाजलेली कोकणी कविता या नादमधुर शब्दकळेचे उदाहरण आहे. परंतु मराठीत,

“ डाळिबीची डहाळीशी नको वाऱ्यासवे झुलू
सदाफुलीच्या थाटात नको सांजवेळी फुलू ”

या ओळी कोकणीतील त्याच अर्थाच्या

“ दाळमेच्या साळयेवरी वाऱ्यार धोल नाका
सबदुलेच्या झेतान अशे सांजचे चल नाका ”

या कवितेत अधिक नादपूर्ण व तालयुक्त वाटतात. बोरकरांच्या अशा मराठीत व कोकणीत सारख्याच असलेल्या आणखीही काही रचना आहेत. बोरकरांनी कोकणीत विविध प्रकारची रचना केली. भावकवने, गीते, नाट्यगीते, संगीतिका, लावणी पोवाडे, “जागिये रघुनाथकुंवर पंछी बन बोले” या तुलसीदासाच्या भूषाळीच्या अनुवादाच्या निमित्ताने “जाग रे रघुरायकुंवरा सवणी बनी गायती ” ही भूषाळी, “चवरा” अशा चार चार ओळींच्या छोट्या कविता, बालगीते अशी विविध प्रकारची रचना “पायजणां” व “सासाय” या दोन संग्रहात आढळते. “पायजणां”च्या प्रस्तावनेत त्यांनी म्हटले आहे “कोकणीत तऱ्हेतऱ्हेची रचना किती सहज करता येते हे बघितल्यावर ही भाषा मुळातच कवितेची याविषयी शंका उरत नाही. तिचे हे बळ आमच्या आजच्या आणि उद्याच्या कवींना जास्तीत जास्त कळण्यासाठी ही पायजणे उपयुक्त ठरावी.” बोरकरांनी कोकणीत मुक्तछंददेखील लिहिला. कोकणीतील मुक्तछंदाचे प्रवर्तक र. वि. पंडित यांना मानण्यात येत असले तरी बोरकरांच्या “हांव मू” किंवा “आत्मो आणि परमात्मो” या मुक्तछंदातील कवितांत त्यांनी आपले जीवनविषयक चिंतन व्यक्त करण्यासाठी अगदी सहज मुक्त छंद स्वीकारलेला दिसतो. कृष्णभट बांदकर या कोकणीतील भक्तिपर रचना लिहिणाऱ्या कवीचा बोरकरांनी अनेकदा आदरपूर्वक उल्लेख केलेला आहे. बोरकरांनी देखील काही भक्तिपर रचना कोकणीत केलेली आहे.

बोरकरांच्या आधीही कोकणीत बयाभाव उर्फ काशीनाथ श्रीधर नायक, दिनकर देसाय यांच्यासारखे कवी काव्यरचना करीत होते. परंतु खऱ्या अर्थाने कोकणीत कविता लिहिण्याचे श्रेय गोवेकरदेखील बोरकरांनाच देतात. त्यांच्या कवितेने कोकणी काव्याला एक दर्जा मिळाला. त्यांच्या “सासाय” या संग्रहाला साहित्य अकादमीचे पारितोषिक मिळाले. साहित्य अकादमीसाठी कोकणीतील निवडक उत्कृष्ट कवितांचे संकलन व संपादन करून बोरकरांनी जुन्या व र. वि. पंडित, रवींद्र केळेकार, अशा नव्या कवींची कविता रसिकांपुढे आणली.

बोरकर हे प्रकृतीनेच कवी होते. मनातला भाव ते अगदी सहजपणाने शब्दांत उतरवू शकत असत. हिंदीत देखील त्यांनी रचना केली. कोकणी ही तर त्यांची मातृभाषाच. या माघेत

“ जाणां ह्रंव लवंडता दीस

सायकार येता सांजची घटा

कानार मारता दर्या गाज

तरी मनांत काळजांत मोगांचेंच गीत ”

हा आपला प्रेमप्रतीतीधर्म किंवा गोवेकराची भावना उचंबळून आणणारा राष्ट्रधर्म त्यांनी कोकणीत सारख्याच मनःपूर्वकतेने व्यक्त केला. परंतु ज्या निसर्गलावण्याने बोरकरांच्या मराठी कवितेतील प्रतिमासृष्टी भारावून गेली आहे तो निसर्ग बोरकरांच्या या कोकणी काव्यामध्ये एवढ्या प्रमाणात आलेला दिसत नाही.

“ ह्या विलाये मोरांच मोरां आंगा-पांगा दोळे

उल्यार उले ऐकून तांचे मेघ जाती ओले

जामळे जामळे जाती दोंगर निळशो पाचव्यो घळी

उगळाची काडून चोळी वाऱ्यार घोलता तळी ”

असे एखादे देखणे निसर्गचित्र क्वचित सापडून जाते. अशी निसर्गकविता त्यांनी फारशी लिहिली नाही याचे कारण रचनाविषयक प्रयोग करणे किंवा कोकणीत भावनांना आवाहन करणारी प्रासंगिक रचना करणे यात ते अधिक रमून गेले होते.

मराठीच्या मानाने बोरकरांची कोकणी रचना कमी असूनही कोकणीत त्यांचे कवी या नात्याने श्रेष्ठत्व निर्विवादपणे सिद्ध झालेले आहे. त्यांच्या कोकणी कवितेने स्वातंत्र्यापूर्वीच्या सात लाख गोमंतकीयांच्या आकांक्षा आणि स्वप्ने जशी व्यक्त केली तशीच

प्राणाक क्षय, बुद्धीक मय

जंय कालचीच दंय

आयला थंय स्वातंत्र्य, ते स्वातंत्र्य

न्हय, स्वातंत्र्य न्हय

—अशी काळजातली खंत देखील व्यक्त केली. सुत्राय काशीनाथ नायक, रवींद्र केळेकार, मनोहरराय सरदेसाय, रा. ना. नायक इत्यादी कोकणी रसिक समीक्षकांनी बोरकरांच्या कवितेची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे.

* * *

6. उपसंहार

“ पागल मी पागल मी वास्तवता मज न दिसे

वस्तूंचे प्राण मला लाविती दिनरात पिसे

.....

पर्णांतुनि लसलसत्या चमचमती मोरपिसे

खुदखुदते त्यातुन कधि गोपीचे गोड हसे

तुणकोमल ये वरती नमवीत जधि खडकचिरे

मरणाला जिकुनिया श्रद्धा हृदयात शिरे ”

बोरकरांच्या वाङ्मयनिर्मितीविषयी साकल्याने बोलावयाचे झाल्यास त्यांच्या “वास्तवता मज न दिसे” या कवितेतल्या वर उद्धृत केलेल्या ओळी पुरेशा ठरतील. बोरकरांच्या प्रातिमधमचि सारच जणू त्यांनी या ओळीत सांगितले आहे. वास्तवतेपेक्षा, वस्तूंच्या बाह्य रूपापेक्षा त्यांच्या प्राणतत्वाकडे ओढला जाणारा हा कवी आहे. इतरांना जी साधी पाने वाटतील ती बोरकरांना नुसती चमचमणारी मोरपिसेच वाटत नाहीत तर त्यातून त्यांना गोपीचे गोड हसूही खुदखुदताना ऐकू येते. खडकाला चिरून नमवीत येणारे तुणाचे कोमल पाते त्यांच्या हृदयात मरणाला जिकणारी श्रद्धा निर्माण करते. बोरकरांना वस्तूंच्या गाम्याशी असणाऱ्या सौंदर्यतत्त्वांचा स्पर्श होतो. जीवनातल्या साध्यासुध्या स्वाभाविक घटनांमधून त्यांना सौंदर्यच प्रत्ययाला येते. त्या सौंदर्यातून श्रद्धा, पावित्र्य, मांगल्य ही जीवनमूल्ये जाणवतात. बोरकरांच्या वाङ्मयाचे वेगळेपण बोरकरांच्या प्रातिमधमचिच्या या वेगळेपणात आहे.

बोरकरांची मराठी व कोकणी मिळून जवळजवळ चाळीस पुस्तके आहेत. त्यात कथा, कादंबरी, ललित लेख, अनुवाद, व कविता अशी विविधता असली तरी साहित्यक्षेत्रात त्यांची मुद्रा उमटली आहे ती कवी म्हणून. वाचकांना ते प्रिय आहेत कवी म्हणूनच. 1932 साली बोरकरांच्या कवितेने कविवर्य तांब्यांच्या तोंडून “हिरर इज अ न्यू स्टार ऑन द होरायझन” अशी वाहवा घेतली आणि 1934 साली बडोदे येथील साहित्यसंमेलनात सुवर्णपदक मिळवून श्रोत्यांची दाद घेतली. या दोन घटनांमध्ये बोरकरांच्या भावी आयुष्यातील यशाचा पूर्वसंकेत दडलेला आहे. तांबे, चंद्र-शेखरांसारख्या त्या काळातील बुजुर्ग कवींना या कवितेने आकर्षित करून घेतले. वामन मल्हार जोशांसारख्या गंभीर तत्त्वचिंतक लेखकसमीक्षकाला बोरकरांची

कविता लिहून घ्यावीशी वाटली. सुरुवातीपासूनच बोरकरांची कविता अशी वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली. पुढे तिच्यात काही चढउतार आले. 1950 साली “आनंदमैरवी” प्रसिद्ध झाला. परंतु या काळात वेगाने पुढे आलेल्या नवकवितेच्या प्रवाहात बोरकरांची कविता किंचित बाजूला पडली. 1960 मध्ये “चित्रवीणा” प्रसिद्ध झाला व बोरकरांच्या कवितेने पुन्हा आपली लोकप्रियता परत मिळवली. 1960 नंतरच्या तरुण कवींच्या व समीक्षकांच्या नव्या पिढीला बोरकरांची कविता “अलंकरणप्रचुर”, “प्रयोजनशून्य” आणि “अंतर्विसंगत” वाटली व म्हणून त्यांनी ती बाजूला ठेवली. पण नंतर जवळजवळ दोन तपे बोरकर निष्ठेने व आत्मविश्वासाने स्वतःच्या पद्धतीची कविता लिहीत राहिले. आज या कवितेकडे वस्तुनिष्ठपणे पाहिले म्हणजे काही गोष्टी लक्षात येतात. पहिली गोष्ट अशी की ही कविता निर्माण झाली तेव्हापासूनच स्वतःला कवितेच्या समांतर प्रवाहापासून वेगळे ठेवीत राहिली. सुरुवातीच्या 1925 ते 1935 या संस्कारक्षम काळामध्येही या कवितेने स्वतःला समांतर असणाऱ्या रविकिरण मंडळासारखी कविता लिहिली नाही. 1935 ते 1947 या काळात अनिल, कुसुमाग्रज, काणेकर, व पुढे शरच्चंद्र मुक्तिबोध या कवींच्या मार्क्सवाद, नवमतवाद, मानवतावाद, प्रखर क्रांतिवाद इत्यादी काव्यवृत्तींचा संस्कार बोरकरांच्या कवितेने धारण केला नाही. कुसुमाग्रज हे बोरकरांचे आवडते कवी. कुसुमाग्रजांवर त्यांनी कविता लिहिली आहे. गोवामुक्ती आंदोलनात गाजलेली कविता “त्रिवार मंगळवार” लिहिण्यामागचा बोरकरांचा आवेश कुसुमाग्रजांच्या “गर्ज जयजयकार”ची आठवण करून देतो. परंतु कुसुमाग्रजांचा मार्ग आणि बोरकरांचा मार्ग निरनिराळा. पुढे मढेकरांची आणि त्यांनी प्रभावित केलेल्या पिढीची कविता बोरकरांना समांतर झाली. पण बोरकर त्याही प्रवाहात सामील झाले नाहीत. स्वतःच्या पिढ्यवर्गाशी प्रामाणिक राहून एकप्रकारच्या आत्ममग्न वृत्तीने बोरकर आपली कविता लिहीत राहिले. बदलत्या कालप्रवाहानुसार वैचारिक परिवर्तने आली. परंतु या कवितेचे अंतरंग व तिच्या मागची मूल धारणा बदलली नाही. बोरकरांच्या अगदी सुरुवातीच्या संस्कारक्षम वयात केशवसुत, बालकवी, गडकऱ्यांचा ठसा त्यांच्या कवितेवर उमटलेला असला तरी ते एका अर्थी केवळ शाब्दिक व शैलीतील साम्य म्हणावे लागेल. बोरकरांची ही कविता केशवसुत परंपरेला प्रभावित करणाऱ्या सौंदर्यवादी विचारसरणीतून आलेली नाही. 1935 च्या आसपास मार्क्सवादी विचारसरणी व त्यातून आलेली समता, वर्गहीनता, मनुष्याचे स्वातंत्र्य, शोषणमुक्ती इत्यादी मूल्ये बाह्यमयक्षेत्रात प्रभाव गाजवू लागली. ती अनिल, कुसुमाग्रज, काणेकरांच्या कवितेत प्रतिबिंबित झाली. ती बोरकरांच्या कवितेत प्रतिबिंबित झाली नाहीत. बदलत्या काळानुसार बदलत जाणाऱ्या विचारसरणीपासून बोरकर अलिप्त राहिले याचे कारण मुळातच त्यांनी स्वतःला भावलेल्या विचारसरणीवर दृढ निष्ठा ठेवली. बोरकरांच्या कवितेतून तात्त्विक विचारमंथन ठसठशीतपणे प्रकट

होत नसले तरी भारतीय संस्कृतीत वेदोपनिषदांतून पाझरत गेलेले द्वंदातीत आनंदमयतेचे तत्त्वज्ञान बोरकरांच्या काव्यगत व्यक्तित्वातून वारंवार ध्वनित होते. मानव आणि विश्व यांच्यामध्ये एकच चैतन्ययुक्त आनंदस्वरूप अविनाशी तत्त्व आहे व सर्व सृष्टीतून ते आविष्कृत होते ही बोरकरांच्या कवितेमागची धारणा आहे. अनुभवाची बाह्यात्कारी दिसणारी सुखदुःखात्म रूपे जीवनाच्या अंतिम आनंदात्मकतेची स्पंदने म्हणूनच त्यांना जाणवली. बाह्य वास्तवाची कुरूपता विसरून त्या मागच्या सौंदर्याला ते मिढले व म्हणूनच असुंदर देखील त्यांना सुंदरच वाटले. नैराश्य, अश्रद्धा व संशय यांनी त्यांना कधीही व्याकुळ केले नाही. सर्व विश्वात मरून असलेल्या आनंदमय चैतन्यतत्त्वावरील ही श्रद्धा त्यांच्यात उपजतच असावी. घरच्या धार्मिक वातावरणामुळे, संतवाङ्मयाच्या दृढ संस्कारांमुळे व पुढे तांबे आणि टागोर यांच्या प्रभावामुळे ती दृढमूल होत गेली व आधुनिक काळातल्या बदलत्या विचारधारांमुळेही ती विचलित झाली नाही. बोरकर सौंदर्यवादी कवी असले तरी त्यांचा सौंदर्यवाद हा त्यांच्यात मुरलेल्या भारतीय आध्यात्मिक संस्कारांशी निगडित आहे. त्याचा केशवसुतादी रोमँटिक कवींच्या सौंदर्यवादी प्रेरणांशी फारसा संबंध नाही. बोरकरांच्या कवितेतही मानवतावाद आढळतो. परंतु या मानवतावादाचे मूळ पाश्चात्यांकडून आलेल्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या व्यक्तिवादी तत्त्वांशी निगडित नसून ज्ञानेश्वरादी संतांनी पुरस्कारिलेल्या विश्वात्मक बंधुभावात ते रुजलेले आहे. माणसाच्या जीवनाला श्रेष्ठत्व प्रदान करणारी उदात्त जीवनमूल्ये, चराचरातून जाणवणारी ईश्वरी अस्तित्वाची स्पंदने व विश्वात मरून राहिलेल्या आनंदाच्या व सौंदर्याच्या आस्वादाच्या मुळाशी असणारे संवेदनांचे विश्व या गोष्टींनी बोरकरांचे वाङ्मय व्यापलेले आहे. बोरकरांच्या कवितेच्या आवाहनक्षमतेमागचे रहस्य येथेच दडलेले आहे. कोणत्याही काळातल्या मानवाला या जीवनमूल्यांचे आकर्षण असते. ही मूल्ये त्याच्या जीवनाला अर्थ देतात. जीवन सुंदर आहे व ते सौंदर्य चराचरात स्पंदन पावणारे आहे ही जाणीव माणसाच्या जगण्याला व अस्तित्वाला आधार देते. आधुनिक काळात विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतर प्रत्यक्ष वास्तव जीवन जसजसे अधिक भयावह, अधिक कुरूप आणि श्रद्धाहीनतेकडे फरफटत नेणारे होत गेले तसतशी सामान्य माणसाची सौंदर्याची तहान अधिक वाढत गेली. माणसकी कमी होताना अनुभवणाऱ्या माणसांचे मानवता या मूल्याचे आकर्षण वाढत गेले. स्वार्थ, विद्वेष यांच्या विळख्यात गुदमरणाऱ्या जगाला त्याग आणि प्रीतीचे मोल कळले. आणि या साऱ्यांचे आवाहन असणाऱ्या कवीचे काव्य लोकांना प्रिय होत गेले. भारतीय संतकवितेने या उदात्त जीवनमूल्यांचा उद्घोष केला. भवसागररूप दुःखमय जीवनाच्या गळघाएवढ्या पाण्यात उमरे राहून संतांनी व्यक्त केली शांतीची, परमसुखाची अतीव ओढ. ह्या परमसुखाचे प्रतीक म्हणजे ईश्वर. ते त्यांनी आपल्या कवितेत आळवले. आधुनिक काळात केशवसुतांनी पृथ्वीला सुंदर करण्याची स्वप्ने पाहिली व त्यासाठी माणसामध्ये नवे चैतन्य आणणारे शब्द

त्यांना हवेसे वाटले. मर्केंकरांनी किती सुंदर आपल्या जीवनातून नष्ट झाले आहे हे जाणवून देण्यासाठी प्रत्यक्षातल्या कुरूप्याचे करुण पीळ पाडणारे चित्र उभे केले व सौंदर्याचीच तहान व्यक्त केली. तर बोरकरांनी हे सौंदर्य गृहीत धरले. त्यावरची श्रद्धा ते अविचलपणे व्यक्त करीत राहिले. बोरकरांच्या कवितेचे आवाहन हे माणसाच्या मनाशी जुळलेल्या या सौंदर्याच्या तृष्णेची निगडीत आहे. या कवितेत व्यक्त होणारे सौंदर्यवेधी मन साध्यासाध्या गोष्टींमध्ये चैतन्यरूप सौंदर्य तरल संवेदन-क्षमतेने टिपते व ते ऐंद्रिय संवेदना जागवणाऱ्या प्रतिमांच्या व शब्दांच्या आधारे वाचकांपर्यंत संक्रमित करते. म्हणून ही कविता तिच्यावरून अनेक वर्षे उलटून गेली तरी वाचकांना आकर्षित करीत राहिली. बोरकरांच्या कवितेत एकप्रकारचे आल्हादकारित्व आणि अलुहसितता आहे. तिचा वाचकांवर एक संमोहक प्रभाव पडतो. या कवितेला संगीतमयतेचे एक उपजतच अंग आहे. तांबेप्रणीत गीतात्म्य रचना स्वीकारूनही बोरकरांची कविता गीतात्म्य रचनेतील सपाटपणा वा आवर्तितपणा ओलांडून मुक्त होते. भावपरता व संगीतमयता या दोन्ही दृष्टीने बोरकरांची कविता तांब्यांच्या कवितेच्या कितीतरी पुढे गेलेली दिसते. परंतु भावपरतेचे व संगीतमयतेचे हे वैशिष्ट्यदेखील बोरकरांनी परंपरेतूनच उचललेले आहे. बोरकरांची परंपरेची असलेले हे दृढ नाते लक्षात घेतले म्हणजे त्यांच्या कवितेतील वेगळेपणा, आधुनिक कवितेच्या संदर्भातील पृथगात्मता लक्षात येते. एवढेच नव्हे तर एकेकाळी महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचे व विभूतिमत्त्वाचे बोरकरांना असणारे आकर्षणही आकळू लागते. परंतु बोरकरांच्या व्यक्तिमत्त्वात अनेकदा परस्परविरोधदेखील जाणवतो. एकीकडे परंपरेतून स्वीकारलेली श्रद्धा व मूल्ये तर दुसरीकडे त्यांच्याशी विरोध दाखवणारा इहवादा यामुळे बोरकरांच्या कवितेला वैचारिक भूमिकेचे वजन प्राप्त प्राप्त होत नाही. त्यांच्या “स्वर्ग नको सुरलोक नको” या कवितेमध्ये त्यांच्यातील या अंतर्गत संघर्षाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते. बोरकरांच्या सौंदर्यवादाला कधीकधी ऐहिक सुखवादाचे बोध स्वरूप प्राप्त होते. एकाचवेळी अध्यात्म आणि सुखवाद असे तत्त्वज्ञान स्वीकारल्यामुळे त्यांच्या कवितेला गंभीर तत्त्वचिंतनाची धार आली नसावी.

यामुळेच एरवी बहुधा आध्यात्मिक प्रेरणेतून निर्माण झालेली सौंदर्यवादी कविता गूढवादाकडे आणि गंभीर आत्मचिंतनाकडे वळते, तसे बोरकरांच्या बाबतीत झाले नाही. सौंदर्याच्या प्रतीतीच्या आड येणाऱ्या कुरूपतेने निर्माण होणारी खंत किंवा कासाविशी, इंद्रियातीत सौंदर्यानुभवाच्या ओढीतून निर्माण होणारे अस्तित्वाच्या बंधनाविषयीचे ताण अशी वेगळाली परिमाणे बोरकरांच्या कवितेत फारशी उमटत नाहीत. अशावेळी बोरकरांच्या कवितेत “सौंदर्य” हे तत्त्व निसर्ग व स्त्री यांचे लावण्य अशा सीमित अर्थाने वावरते आहे की काय असा संशय निर्माण होतो. बोरकरांच्या कवितेत सुरुवातीला दिसलेल्या प्रेरणांचा व जीवनदृष्टीचा आवाका लक्षात घेता ज्या

दिशेने त्यांची कविता पुढे विकसित व्हायला हवी होती, होणे शक्य होते तरी ती झाली नाही. स्वतः निर्माण केलेल्या मर्यादित जाणिवांच्या परिघात आत्मतृप्तीने ती विनासायास वर्तुळे घेत फिरत राहिली. सहज साध्य तंत्राच्या काव्यरचनेमुळेही एरवी या प्रकारच्या चिंतनशील अध्यात्मप्रवण प्रवृत्तीने जे स्वाभाविक गद्यकाव्यात्म गंभीर वळण घेतले असते त्यापासूनही ती दूर गेली.

बोरकरांच्या कवितेकडे वस्तुनिष्ठ दृष्टीने पाहता असताना असे असमाधान क्वचित मनात निर्माण होत असले तरी मराठी कवितेतले या कवितेचे स्थान दळत नाही किंवा तिचे महत्त्वही कमी होत नाही. भारतीय जीवनात अनुस्यूत असलेली आध्यात्मिक विचारधारा आणि सांस्कृतिक परंपरा यांच्या पूर्वसंचितात घट्ट मुळे रोवून असलेली ही कविता आहे व तेथूनच तिने आपला सर्व जीवनरस घेतलेला आहे. त्यामुळेच भौतिक वा सामाजिक परिस्थितीतून निर्माण होणाऱ्या आणि बदलत जाणाऱ्या व्यावहारिक सुखदुःखांच्या तात्कालिक जाणिवा किंवा विचारधारा प्रकट करणाऱ्या कवितांच्या ऐन गर्दीत राहून व्यवहाराच्या पलीकडच्या कालातीत जाणिवा व मूल्ये ही कविता व्यक्त करीत राहिली. इंद्रियसंवेदनांच्या माध्यमातून घेतल्या जाणाऱ्या इंद्रियातीत अशा तरल सौंदर्यानिमूतींचा प्रत्यक्ष शब्दांच्या साह्याने साकार करीत राहिली. वास्तवाच्या प्रखर आचेत स्वतःची आणि वाचकांची कोमल वृत्ती कोमेजून टाकणाऱ्या या काळात काव्यात्मतेची स्वप्निल धुंदी तिने निर्माण केली. दूषसागर धबधब्यासारखी स्वतःच्याच मस्तीत बेहोषीत, स्वतःत मग्न होऊन आत्माविष्कार करणारी ही कविता “लासलेल्या गिरीदरीत” पांढरा फेस बुघळीत राहिली. स्त्री पुरुषांतील शारीरिक-मानसिक आकर्षणाची, स्पर्शस्वरूपगंधादी संवेदनांच्या संमोहनाची, निसर्गातून प्रतिक्षणी स्फुरण पावणाऱ्या विश्वचैतन्याची मुक्त गाणी बोरकरांनी गायली. “सुंदर”तेवरच्या श्रद्धेतून ही श्रुतिमधुर, गीतधर्मी व भावपूर्ण कविता निर्माण झाली. वास्तविक श्रद्धा, आशावाद, आस्तिकता ही व्यक्तीच्या जीवनाला आधार देणारी तत्त्वे आहेत. परंतु त्या आधारावर विसंबून जगणाऱ्या व्यक्तीला होणाऱ्या विश्वचैतन्याचा साक्षात्कार जेव्हा एखादा कलावंत आपल्या कलेच्या द्वारा व्यक्त करतो तेव्हा त्याच्या विशिष्ट जीवनदृष्टीच्या प्रकाशाने नकळत सारा आसमंतही उजळून जातो. स्वतःची दुःखे, खंती, वेदना विसरून त्या आनंदाशी एकरूप होतो. बोरकरांच्या कवितेत उमटलेल्या या आनंदस्फुरणांनी वाचकांच्या जीवनाचे क्षण असेच उजळून टाकले आहेत हेच या कवितेचे श्रेय आहे व सार्थकही.

परिक्षिष्ट (अ)

बोरकरांचा जीवनपट : एका दृष्टिक्षेपात

- 30 नोव्हेंबर 1910 जन्म, कुडचडे गोवा येथे.
 1928 मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण. धारवाड येथील सरकारी हायस्कूलमधून.
 9 मे 1930 विवाह.
 1930 वास्को येथील इंग्रजी शाळेत रुजू.
 1930 मडगाव येथील साहित्यसंमेलनात पहिला कवितासंग्रह "प्रतिभा" प्रकाशित.
 1932 कोल्हापूर येथील साहित्यसंमेलनास हजर. कविवर्य मा. रा. तांबे, माधवराव पटवर्धन, गिरीश, यशवंत इत्यादी प्रथितयश कवींशी भेट. काव्यगायन.
 1933 वि. स. खांडेकरांची भेट.
 1934 बडोदे साहित्यसंमेलन. काव्यगायन. उत्कृष्ट कवितेबद्दल सुवर्णपदक. वामन मल्हार जोशी व कवी चंद्रशेखर यांची भेट.
 1936 टीचर्स ट्रेनिंग डिप्लोमा पूर्ण.
 1938 "जीवनसंगीत" कवितासंग्रह प्रकाशित.
 "कागदी होड्या" लघुनिबंध संग्रह प्रकाशित.
 "मावळता चंद्र" कादंबरी प्रकाशित.
 1943 "अंधारातील वाट" कादंबरी प्रकाशित.
 1945 "जळते रहस्य" अनुवादित कादंबरी प्रकाशित.
 18 जून 1946 गोव्यात स्वातंत्र्य आंदोलन सुरू. सरकारी नोकरीचा त्याग.
 1947 "दूधसागर" संग्रह प्रकाशित.
 12 सप्टेंबर 1948 कुटुंब पुण्यास दाखल.
 1950 "आनंदमैत्री" कवितासंग्रह प्रकाशित. "मावीण" कादंबरी प्रकाशित.
 "बापूजींची ओझरती दर्शने" अनुवाद प्रकाशित. "आम्ही पाहिलेले गांधीजी" अनुवाद प्रकाशित.
 1951 "काचेची किमया" अनुवादित कथासंग्रह प्रकाशित.
 1956 पुणे येथील आकाशवाणी केंद्रात नियुक्ती.
 1956 "गीतप्रवचनां" विनोबांच्या गीताप्रवचनांचा अनुवाद प्रकाशित.
 1957 "संशयकल्लोळ" या कोकणीत अनुवादिलेल्या नाटकाचा गोवा हिंदू असोसिएशनतर्फे मुंबईत प्रयोग.

- 1960 वयाला पन्नास वर्षे पूर्ण. पहिल्या पाच संग्रहांचे एकत्रित संकलन, "बोरकरांची कविता" प्रकाशित. "प्रियदर्शिनी" कथासंग्रह प्रकाशित.
 1960 "माझी जीवनयात्रा" अनुवाद प्रकाशित. "गीताय" - गीतेचा समश्लोकी अनुवाद प्रकाशित. "पायजणां" कोकणी कवितासंग्रह प्रकाशित.
 19 डिसेंबर 1961 गोवा स्वतंत्र.
 1961 टागोर जन्मशताब्दी. बोरकरांच्या टागोरविषयक ग्रंथाला महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार.
 1962 पणजी येथे बदली.
 1964 "आनंदयात्री" प्रकाशित.
 1967 पद्मश्री हा किताब.
 1970 साठ वर्षे पूर्ण. षष्ठ्यब्दीपूर्तीनिमित्त "मांडवी" मासिकाचा विशेषांक प्रसिद्ध झाला. या विशेषांकात बोरकरांवर शंभराहून अधिक मान्यवर व्यक्तींचे गौरवपर लेख समाविष्ट आहेत.
 1970 "चैत्रपुनव" प्रकाशित. 7, 8, 9 नोव्हेंबर : महाबळेश्वर साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद. 14, 15 नोव्हेंबर : खार येथील उपनगरी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद.
 1972 "चांदणवेल" निवडक कवितांचा संग्रह प्रकाशित.
 1973 अमेरिकेची सफर. "वासवदत्ता" कोकणी अनुवाद प्रकाशित. "पैगंबर" कोकणी अनुवाद प्रकाशित.
 1974 पुणे विद्यापीठात रवींद्रनाथांवर व्याख्यान.
 1975 "संशयकल्लोळ" प्रकाशित.
 1980 "मेघदूत" प्रकाशित. "सासाय" कोकणी कवितासंग्रह प्रकाशित.
 1981 "कांचनसंध्या" प्रकाशित. कोकणी कवितांचे साहित्य अकादमीसाठी केलेले संपादन प्रकाशित. "बामण आनी अमिसार" अनुवाद प्रकाशित. "सासाय"ला साहित्य अकादमी पारितोषिक.
 1982 "अनुरागिणी" कवितासंग्रह प्रकाशित. "चांदण्याचे कवडसे" ललितलेख-संग्रह प्रकाशित. "समुद्रकाठची रात्र" कथासंग्रह प्रकाशित.
 1983 "पावलापुरता प्रकाश" ललितलेख संग्रह प्रकाशित. "प्रियकामा" पौराणिक कादंबरी प्रकाशित.
 8 जुलै 1984 पुणे येथे मृत्यू.

परिशिष्ट (ब)

बोरकरांची प्रकाशित पुस्तके : मराठी

कवितासंग्रह

1. प्रतिभा, 1930
2. जीवनसंगीत, 1938
3. दूधसागर, 1947
4. आनंदमैरवी, 1950
5. चित्रवीणा, 1960
6. बोरकरांची कविता, 1960 : बोरकरांच्या पहिल्या पाच संग्रहातील प्रकाशित व तोवरच्या अप्रकाशित कवितांचा एकत्रित संग्रह.
संपादक : मंगेश पाडगावकर, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
7. गितार, 1965, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
8. चैत्रपुनव, 1970, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
9. चांदणवेल, 1972, बोरकरांची निवडक कविता.
संपादक : कुसुमाग्रज व गो. म. कुलकर्णी, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
10. मेघदूत, 1980, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
11. कांचनसंध्या, 1981, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
12. अनुरागिणी, 1982, सुरेश एजन्सी, पुणे.
13. चिन्मयी, 1984, सुरेश एजन्सी, पुणे.
14. बोरकरांची प्रेमकविता, 1984, निवडक प्रेमकवितांचे संकलन.
संपादक : रा. चि. ठेरे, सुरेश एजन्सी, पुणे.
15. कैवल्याचे झाड, 1987, निवडक भक्तिकवितांचे संकलन, सुरेश एजन्सी, पुणे.

सलिललेखसंग्रह

1. कागदी होड्या, 1938, श्रीशिवाजी मुद्रणालय, नवीन गोवे.
2. धुमटावरले पारवे, बांदोडकर पब्लिशिंग हाऊस, गोवा.
3. चांदण्याचे कवडसे, 1982, मॅजॅस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई.
4. पावलापुरता प्रकाश, 1983, आलोक प्रकाशन, कोल्हापूर.

कादंबरी

1. मावळतां चंद्र, 1938, बांदोडकर पब्लिशिंग हाऊस, गोवा.
2. अंधारातली वाट, 1943, बांदोडकर पब्लिशिंग हाऊस, गोवा.
3. मावीण, 1950, कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
4. प्रियकामा, 1983, सुरेश एजन्सी, पुणे.

कथासंग्रह

1. प्रियदर्शिनी, 1960, साधना प्रकाशन, पुणे.
2. समुद्रकाठची रात्र, 1981, सुरेश एजन्सी, पुणे.

चरित्रात्मक प्रबंध

1. आनंदयात्री रवींद्रनाथ : संस्कार आणि साधना, 1964
1983, दुसरी आवृत्ती, सुरेश एजन्सी, पुणे.
2. महामानव रवींद्रनाथ, 1974, पुणे विद्यापीठ.

अनुवाद

1. जळते रहस्य, कादंबरी / स्टीफन इवाइंग / 1945, दा. ना. मोघे, कोल्हापूर.
2. काचेची किमया, कथा / स्टीफन इवाइंग / 1951, पां. रा. डमढेरे, पुणे.
3. बापूजींची ओझरती दर्शने / काका कालेलकर / 1950.
4. आम्ही पाहिलेले गांधीजी / चंद्रशेखर शुक्ल / 1950.
5. माझी जीवनयात्रा, आत्मचरित्र / जानकीदेवी बजाज / 1960, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

संपादित कवितासंग्रह

1. रसयात्रा / कुसुमाग्रजांची कविता, सहसंपादक : शंकर वैद्य / 1969, कॉटिनेंटल, पुणे.
2. कोकणी काव्यसंग्रह, साहित्य अकादमी, 1981.

कोकणी

1. वासवदत्ता : एक प्रणयनाटय : मूळ : अरविंद, 1973, जाग प्रकाशन, प्रियोळ, म्हादोळ.
2. पैगंबर : मूळ : खलिल जिब्रान : 1973, जाग प्रकाशन.
3. संशयकल्लोळ : मूळ : गो. ब. देवल : 1975, जाग प्रकाशन.
4. गीताय, 1960, पॉप्युलर, मुंबई.
5. पायजणां, 1960, पॉप्युलर, मुंबई.
6. गीतप्रवचना : मूळ : विनोबा, परधाम, पवनार, 1956.
7. बामण आनी अमिसार : मूळ : टागोर : 1981, जाग प्रकाशन.
8. सासाय, 1980, कुळागर प्रकाशन, मडगाव, गोवा.
9. भगवान बुद्ध / मूळ : धर्मानंद कोसंबी : साहित्य अकादमी.

* * *